ИВАН СТОЯНОВ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

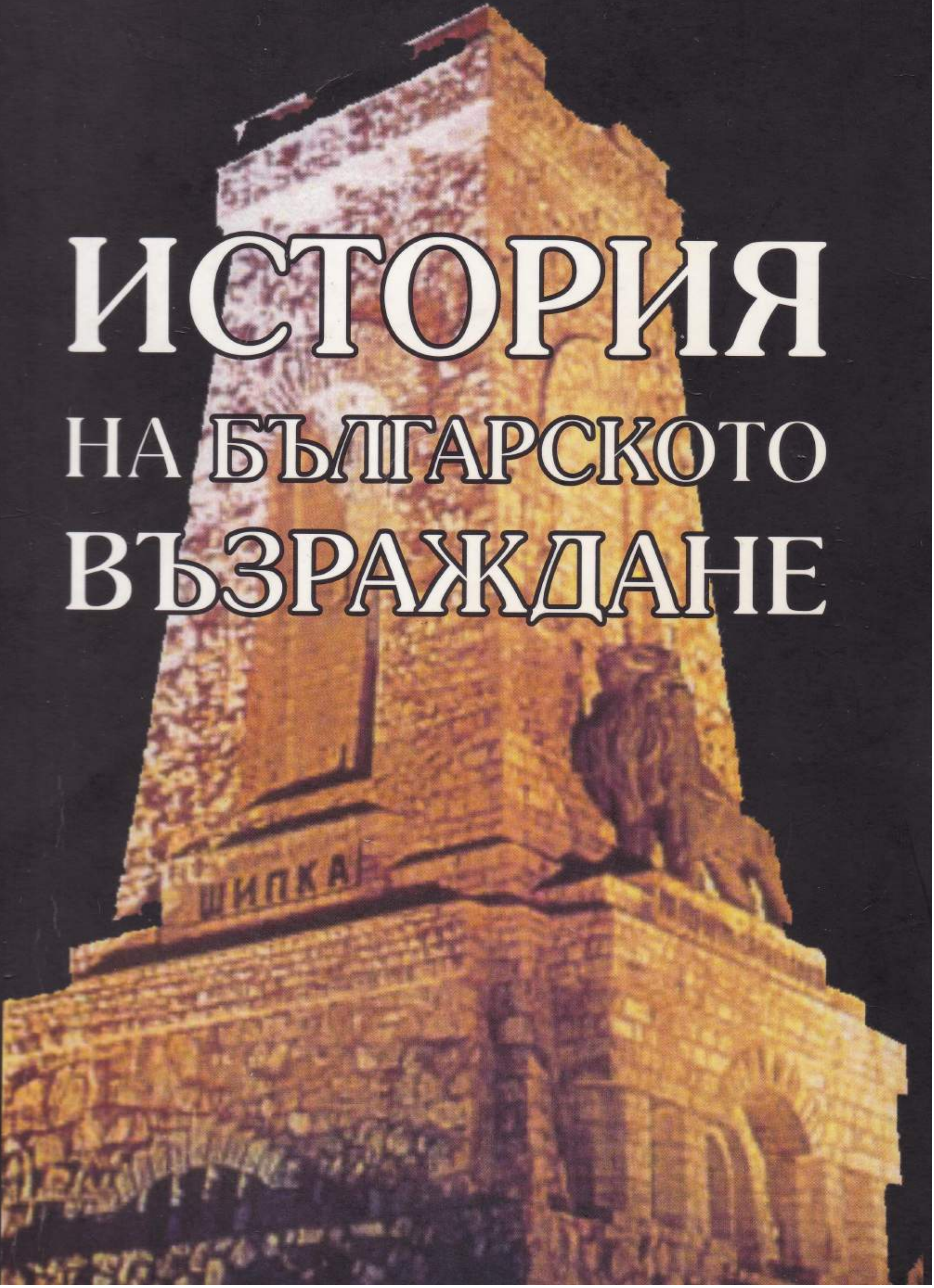

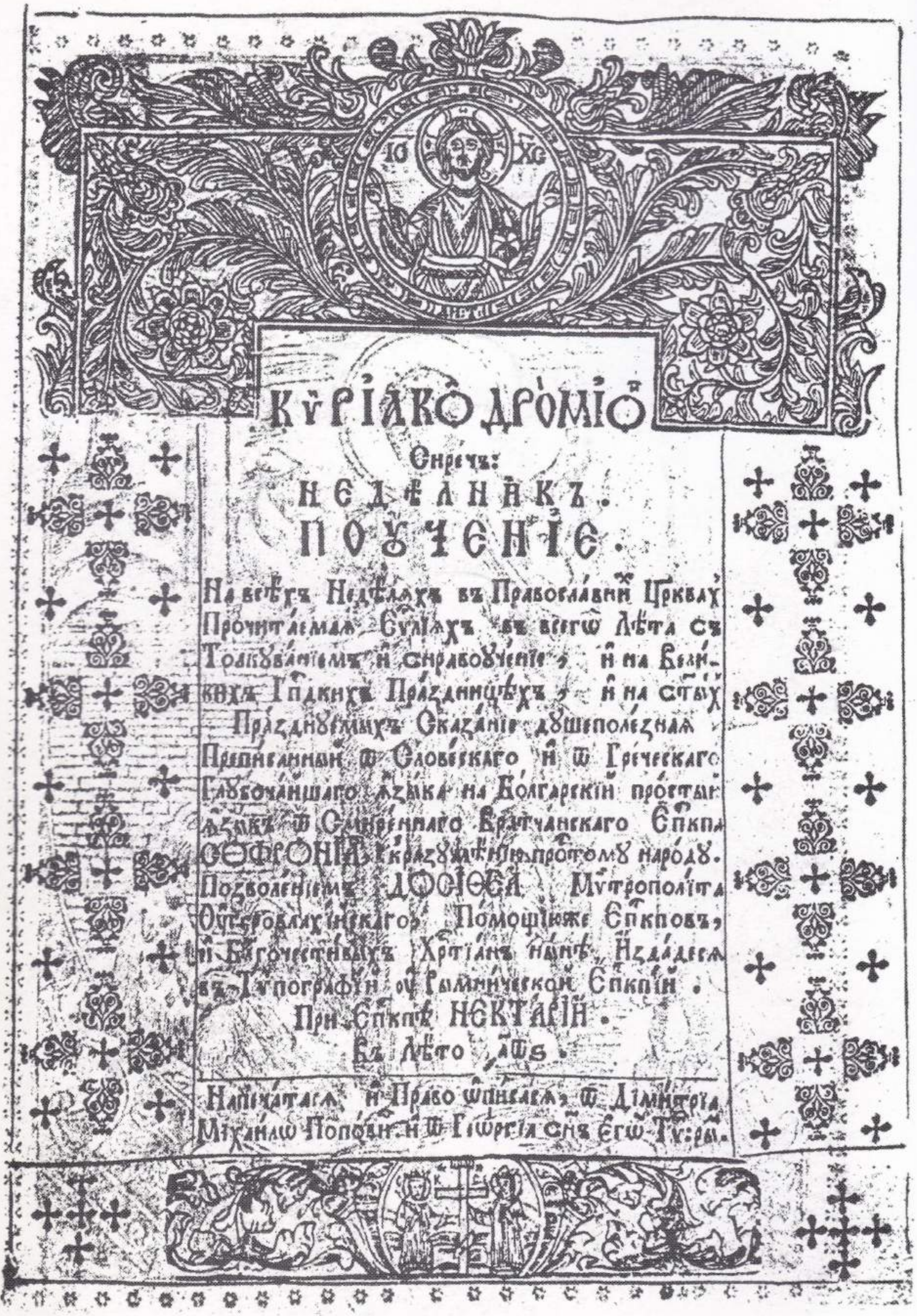

КѴРІАКОДРОМІОН

Сиречь:

НЕДѢЛНИКЪ.

ПОУЧЕНІЕ.

На всѣхъ Недѣлахъ въ Православнiй Црквахъ
Прочитаемаѧ Еѵліахъ въ всегѡ лѣта съ
Толкуванiемъ и нравоученiе, и на Великихъ Гд҇скихъ Праздницѣхъ, и на ст҇ыхъ
Празднуемыхъ Сказанiе душеполезнаѧ
Преписанныи ѿ Словенскаго и ѿ Греческаго
Глубочаншаго ѧзыка на Болгарскiи простыи
ѧзыкъ ѿ Смиреннаго Врачанскаго Еп҇кпа
СОФРОНІѦ, къ разумѣнiю простому народу.
Позволенiемъ ДОСІѲЕА Мѵтрополiта
Оугровлахiйскаго, Помощiю же Еп҇кповъ,
и Благочестивыхъ Хр҇тiанъ нашъ, Издадесѧ
въ Тѵпографiи оу Рымнической Еп҇кпiи.
При Еп҇кпѣ НЕКТАРІИ.
Въ лѣто ҂АѠЅ.

Напечаталсѧ, и Право ѿписаласѧ ѿ Дiмитрiа
Михаилѡ Поповичъ и ѿ Геѡргiа сн҇а егѡ Тѵ:рм.

Софроний Врачански, Неделник, 1806 г.

Иван Стоянов

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

© Иван Илиев Стоянов, автор, 2010
© Издателство "ИВИС", Велико Търново, 2010

ISBN 978–954–8387–81–1

Иван Стоянов

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Издателство "ИВИС"
Велико Търново, 2010

Университетският курс по История на Българското възраждане включва всички основни въпроси от историческото развитие на българския народ през XVIII и XIX век. При подготовката му са взети предвид постиженията на историческата наука – българска и чуждестранна, по разискваните проблеми. Романтизмът, характерен за част от историческата ни книжнина от Паисий до днес, е заменен с обективен исторически подход при оценката на личности и събития. Отчетени са и добрите постижения в издаването на учебна литература в българската университетска практика. Предложената тематика и съдържание дават възможност за получаване на завършена представа за историята на българите през разглеждания период и за получаване на основна информация, която да се използва при по-нататъшна работа на обучаваните специалисти по проблемите на Българското възраждане.

Изданието е предназначено за студенти, докторанти, преподаватели по история на България, за специалисти историци и за всички онези, които проявяват интерес към историята на Българското възраждане – такава, каквато е в действителност.

Датирането в изложението е по стар стил – практиката, която по това време се използва в Изтока на Европа. За да се получи датиране по нов стил, за XIX век се прибавят 12 дни, а за XX и XXI век – 13 дни.

НАЛАГАНЕ И СЪЩНОСТ НА ОСМАНСКАТА ФЕОДАЛНА СИСТЕМА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. ПОСЛЕДИЦИ ОТ ПАДАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПОД ТУРСКА ВЛАСТ

Налагането на османския феодален гнет в българските земи в края на XIV и началото на XV век разрушава много от сътвореното във времето на средновековната българска държава. Новата система на обществено-икономически отношения е далеч по-примитивна по степента на своето развитие от достиженията на българското феодално общество. Прекъснати са икономическите и културните взаимоотношения на българите с редица страни от европейския континент. Така на практика българският народ се оказва изолиран от естествената си среда и попада в орбитата на една цивилизация, която в своята същностна характеристика отстъпва изцяло на постиженията на балканските народи от предходните столетия. В разрез с логиката и историческите закономерности българите и останалите обитатели на Европейския югоизток попадат под властта на османските турци и това става във времето, когато Европа е застанала на прага на историческия преход от Средновековието към Новото време.

Налагане на османската военно-феодална система

Въвеждането на османската феодална система в българските земи е продължителен процес, белязан твърде често с противоречия и временни застои, продиктувани от политическите и военните цели на завоевателя. Със стъпването си на Балканите османските турци се сблъскват с държавно-политически и стопански системи, които далеч превъзхождат както по своята организация, така и по своите перспективи тези на поробителя. Въпреки това и противно на очакванията в края на краищата победа постигат османците, които в много отношения не са изживели все още родовоплеменните наслоения, но които подчиняват цялата си мощ на един водач и на една цел, а това, поне за момента, се оказва по-печелившата тактика.

При съприкосновението си с византийската и славянската държавна и стопанска система османските турци показват една възприемчивост, която на пръв поглед е трудно разбираема, като се имат предвид нормите на шериата. Турските завоеватели, и най-вече покорителят на по-голямата част от Балканския полуостров и на Византийската империя Мехмед II, не само че не унищожават завареното, но като се водят единствено от държавнически съображения, запазват цели институции и стопански механизми, които се оказват особено важни за началото на османското господство в Югоизточна Европа – тогава, когато поробителите са много по-малочислени от поробените. Именно при Мехмед II и неговите наследници се регламентират сравнително по-прегледно основните принципи на османската феодална стопанска система. По-късно кодексите на султан Селим I и на султан Сюлейман Великолепни доизграждат и доизясняват същността на тази система, оказала се и по-стройна, и по-жизнена, и по-дълговечна, макар и по-примитивна, от заварената и унищожена византийско-славянска традиция в това направление.

На практика османската система, наложена в българските земи през XV век, се оказва една сложна симбиоза между две начала – нормите на исляма и държавно-стопанските традиции на поробителя, от една страна, и достиженията на балканската стопанска система, от друга. Тази симбиоза се оказва изключително важна за изгряващата империя в няколко направления – вътрешнополитическо, външнополитическо и военностратегическо. Всичко това очертава ясно приоритетите в Османската империя, свързани с изграждането на една централизирана, в истинския смисъл на думата, държава, която се нуждае от огромни приходи, за да осъществява своите завоевателни инициативи. Тази постановка определя и основната характеристика на системата, която се изразява в това, че цялата земя на империята е държавна (мирийска) и с нея се разпорежда султанът, който я раздава на проявилите се във войната спахии като послужебно, ленно държане. Следователно военните задължения към централната власт стоят в основата на спахилъка, или това е онази земя, която се получава в ленно владение за участие във военните походи в конното опълчение. Така държавата се явява в ролята на единствен феодал, който преотстъпва на част от своите поданици – това са хората от господстващата феодална прослойка, част от фиска. Става ясно, че в много отношения спахилъците напомнят и приличат на византийската прония.

Налагането на спахийската система се оказва изключително полезно за централната власт, тъй като тя съумява да изгради една нова прослойка сред господстващата народност – силно зависима икономически и поради това изключително предана. С помощта на тази нова категория феодали постепенно се ограничава влиянието на старата аристокрация. Така чрез изграждането и налагането на спахийската система укрепва централизмът във военната система, в земевладението и изобщо централизмът в държавата.

Спахилъците, в зависимост от доходите, които носят на ленника, се делят на три категории: тимари (до 20 хил. акчета), зиамети (до 100 хил. акчета), хасове (над 100 хил. акчета). Спахиите в българските земи са представители най-вече на военното съсловие. Съобразно доходите, които получават от съответния лен, те са задължени да изпълняват определени изисквания: да се явяват самостоятелно с необходимото обмундироване и снаряжение при повикване във войската или да се явяват с необходимата свита от придружаващи ги дружинници и оръжиеносци. Колкото по-големи са приходите, толкова по-големи са задълженията, които спахията изпълнява при повикване във войската. Стриктното изпълнение на задълженията и доброто представяне във военните походи осигурява увеличаването на приходите им. Тази практика се оказва много полезна за Османската империя, тъй като чрез нея тя съумява да поддържа една изключително ефективна в действията си спахийска конница.

През XV–XVI век с послужебни земи е възнаградена и част от представителите на покорените народи – това са преди всичко членове на аристокрацията, които османската власт предпочита да направи свои храненици, вместо свои противници. С течение на времето тези християнски спахии се приобщават все повече и повече към османската административна и военна система и в края на краищата приемат исляма.

Според османското законодателство спахията няма право да напуска своя лен. Това се прави с цел бързото му повикване и постъпване във войската при нужда. Държавата се отнася изключително строго към онези ленници, които не изпълняват своите задължения или се отнасят небрежно към тях. Отнемането на спахилъка се оказва обичайна практика, която засилва още повече централизма, а оттам и зависимостта на спахията. Освен това наследяването при спахиите е уредено така, че се запазват преди всичко интересите на държавата. Ако синът наследи задълженията на бащата, той наследява и част от спахилъка. За да получи целия или да го разшири, той трябвало да покаже изключително усърдие във военните походи.

Въпреки тези ограничения обаче наследяването на ленните земи се оказва нещо нетипично или по-скоро противопоказно на послужебното земевладение. И ако в началото тази тенденция е по-трудно доловима, с течение на времето тя все повече и повече излиза на преден план и допринася за увеличаване проблемите на ленната система.

В тимарите, зиаметите и хасовете османското аграрно законодателство предвижда съществуването и на лично стопанство за спахията – т.нар. хаса чифлици. Те не надминават 150 дюнюма (един дюнюм е равен на 919,3 м^2) и са предназначени за задоволяване потребностите на спахийското семейство. В по-ранните векове спахията не обръща внимание на тази земя и най-често я предоставя с тапия на селяните, за да може да получава от нея съответната феодална рента. Хаса чифликът е неразделна част от спахилъка. При отнемането и предаването на последната категория земя на друго лице автоматически става отнемането и предаването и на личното стопанство.

Наред с положителните страни, с които послужебното земевладение принуждава ползвателите му да изпълняват стриктно държавните разпоредби, то притежава и редица недостатъци. На първо място в това отношение трябва да се посочи фактът, че спахията не е собственик на земята, а владее само част от нейните приходи, и то по силата на своето положение. Отсъствието на пълна собственост в много случаи прави ленника незаинтересован към проблемите или най-общо казано към стопанското развитие на спахилъка, тъй като той разчита най-вече на средствата, натрупани от плячката, получена в победоносните за империята войни. Освен това в съдебно и административно отношение ленът и работещите в него селяни са подчинени на органите на централната власт. При това положение, лишен от стопански, административен и съдебен имунитет, спахията твърде често не обръща достатъчно внимание на лена си, особено през вековете, когато Османската империя печели войните със своите противници.

Наред с тимарите, зиаметите и хасовете под формата на спахилъци в периода на завоюването на българските земи от турците са известни и други форми на феодално владеене на земята. Това са т. нар. мюлкове (мюлк) – поземлени владения с пълна собственост върху земята. Притежатели на тази категория земя са обикновено членовете на султанското семейство, висши военачалници, висши държавни чиновници, приближени на султана и др. Твърде често такава земя, макар и в по-малки размери, притежават османските мисионери, които чрез доходите, получавани от нея, привличат последователи на мохамеданската религия. Мюлкът се предоставя от централната власт със специална дарствена грамота /мюлкname/.

Притежателите на мюлк имат пълен стопански, административен и съдебен имунитет. Те можели да ги продават, даряват или завещават както намерят за добре. Освен това всички приходи от мюлка остават в разпореждане на неговия собственик. Това дава възможност за нововъведения, за привилегии на обработващите земята селяни с цел увеличаване на производителността, за намаляване или премахване на някои данъци. Икономическата заинтересованост и съществуващите възможности за нейното прокарване водят до оживяването на тези стопанства и до техния чувствителен напредък.

Вакъфите също могат да се разглеждат като владения с пълна собственост, предоставени от султана за строеж и издръжка на религиозни учреждения, болници, имарети, медресета. Собствениците на мюлкове често прибягват до вакъфиране на земите си, но в същото време само част от приходите им били използвани за благотворителни цели.

На пръв поглед този вид земевладение влиза в противоречие със същността на османската аграрна система, подчинена на централната власт и изградена на принципа на послужебното владеене на земята. В действителност обаче империята се ръководи от свои собствени съображения, като предоставя мюлкове в стратегически райони и в такива, които са опустошени при продължителни военни действия. С предоставянето на големи права тя помага за бързото им възстановяване и включване в икономическия живот на страната. Освен това с мюлковете се цели и привличане на турско население в определени райони на огромната империя. Правата, които имат притежателите на мюлковете и облекченията в режима на земеползването, предизвикват разместване на значителни маси турско население, с което се цели плътното колонизиране на завзетите територии.

Твърде често, след като постига целите си, Османската държава посяга към мюлковете, като използва за това най-различни предлози. За да предотвратят подобна възможност, притежателите им ги превръщат във вакъфи, което означава, че една част от доходите им се определяла за издръжка на мохамеданско религиозно учреждение. След вакъфирането тези земи остават неприкосновени завинаги.

Друга категория земя в империята е т. нар. хасова земя. Тя се предоставя на членовете на султанската фамилия в безусловно владение. Султанските хасове обикновено са разположени в най-плодородните земи на империята. Това е така, тъй като те се оказват най-сериозните приходоизточници на управляващите. За да засили тези им функции, държавата прибягвала до присъединяване към хасовете на райони с развито рударство, минерални извори и други природни дадености. Всички приходи, получавани от хасовите земи като данъци, са в полза на султанското семейство. Владени безусловно, тези земи твърде често се разпродават, за да се увеличат приходите на притежателите им. Султанът можел също така да отдели част от тази земя и да я даде като послужебно владение на своите приближени.

Османската аграрна система, наложена в българските земи през XV век, се оказва изключително ефективна предвид на целите, преследвани от държавата. Сравнително примитивна, тя осигурява неограничена власт на централната администрация и лично на султана. Държавата, в качеството си на върховен собственик, налага своите разбирания безпрекословно, като се възползва от аграрното законодателство, целящо поддържането на централизма и укрепването на военната мощ на империята.

Наред с това в тази система са заложени и много противоречия, които в края на краищата се оказват фатални. Вечните недоразумения между държавата, като върховен собственик, спахиите, като послужебни държатели, и селяните, като владелци на земята, подкопават устоите и на спахийската, и на политическата система, господстващи в османска Турция.

Установяване на турската политическа, военна и административна система

Османската империя е деспотична теократична монархия, в която султанът притежава всички възможни прерогативи на властта. Той е върховен главнокомандващ военните сили, върховна законодателна институция, най-висш съдебен орган, а от 1517 г. и халиф – духовен глава на всички мюсюлмани. Едноличният принцип на управление има такива традиции, че позволява на османската династия да задържи властта си в продължение на цели 6 столетия.

Още в ранния период от съществуването на Османската империя се формира една важна институция в системата на централното управление – владетелски съвет (диван). В него влизат всички длъжностни лица, отговорни за различните ресори на управление. Това са великият везир – пръв помощник и заместник на султана, кадълскерът – отговорен за правните и религиозните проблеми, пазителят на държавния печат – нишанджията, завеждащият финансовото ведомство – дефтердар и т.н. От края на XVI в. султанският диван има съвещателни функции и не може да оспорва едноличните решения на султана.

В класическия период от развитието на османския феодализъм основната военна сила на империята се състои от спахийската конница и еничарската пехота. Чрез правото да ползват за своята издръжка доходите от спахилъците спахиите конници бързо се превръщат в най-масовата част на османската феодална прослойка. Спахийското опълчение дълго време следва бойния ред, завещан от тюркската родова военна традиция. То е разделено на две големи части – румелийско и анадолско. Всяко от тях се подразделя на три крила.

Другата основна военна формация е пехотната платена армия, наречена еничари. Нейният първообраз възниква през XIV в. чрез формиране на пехотни корпуси от помюсюлманчени роби християни. От 1395 г. еничарският корпус започва да се рекрутира чрез специален "кръвен данък", известен като "девширме", изразяващ се в събирането на момчета от християнските семейства. В продължение на близо три века този данък обезсилва българската народност, като я лишава от нейния жизнен потенциал. Този данък се оказва най-широко прилаганото средство за ислямизация на българския и другите християнски народи, попаднали в пределите на Османската империя. Последното сведение за събиране на "девширме" в българските земи е от 1705 г.

Събираните чрез кръвния данък момчета преминават изключително сурова подготовка, която цели тяхното помюсюлманчване и народностно обезличаване. След това, чрез вторичен подбор част от младежите, наречени ичоглани, са изпращани в двореца като лична прислуга на султана. По този начин малка част от тях получава достъп до висши административни длъжности. Друга група – аджемиоглани, преминава военна подготовка и се включва в състава на еничарския корпус. Там младежите, лишени от семейна среда, от правото да имат собственост и да създават свое семейство, са възпитавани в дух на мюсюлмански фанатизъм и в презрение към първоначалната си етническа среда. Със своите бойни качества и с предаността си към султана еничарите са не само едно от ударните ядра на османската армия, но и най-верни крепители на султанския абсолютизъм.

Военната организация представлява съществена страна от османската държавна система, която се превръща в основа за нейното административно деление. Самите военни командири изпълняват функциите на управители на съответните административни единици.

В ранния период на османското господство в българските земи завоевателят запазва границите на заварените феодални владения, като ги превръща в санджаци. Отделни санджаци оформят териториите на Видинското царство, Търновското царство, Добруджанското деспотство, Велбъждското княжество. До 40-те години на XVI век европейските османски владения били включени в Румелийското бейлербейство, чийто административен център първоначално е Одрин, а след това – София. Бейлербеят има свой административен апарат, който в общи линии повтаря органите на централното управление. Румелийското бейлербейство е поделено на по-малки административни единици – санджаци. В българските територии са обособени санджаците Силистра, Никопол, Видин, Паша, Чирмен, Кюстендил, Охрид, София. До края на XV в. санджаците се поделят на вилаети или субашилъци. По времето на Сюлейман Великолепни е въведена и административната единица "каза" начело с кадия. Кадиите се занимавали преди всичко с правораздаване, но наред с това те контролирали цялостния обществен и стопански живот в провинциите.

Българското селско стопанство през XV–XVI век

Въпреки преживяната кървава вакханалия през последните години на XIV век и първите десетилетия на XV век, българската народност остава доминиращ етнически елемент в трите стари български области Мизия, Тракия и Македония. Огромната част от българското население, останало по местата си след налагането на османската власт, живее в селата. То е известно като рая – безправна маса, осигуряващо функционирането на империята чрез доходите, които внася в държавната хазна от своите лични стопанства. На практика феодалните владения в тяхната разновидност, посочени по-горе, са комплекс от еднолични селски стопанства.

Българските селяни притежават в безусловно владение земя в чертите на селището или в непосредствена близост – това са дворните места, градините, лозята, които се владеят като мюлк. Тази земя е недостатъчна за изхранване на семействата, поради което селското население ползва земя и далеч зад границите на селището. Тя се нарича "бащина" или "бащине" и е условно държане, осигурено от държавата и предоставено на селяните със специален документ, наречен тапия. Тапията се издава от феодала, в чието стопанство се намира "бащината", срещу такса, наречена тапийска такса. Селянинът няма право да продава земята, владяна въз основа на тапията. Тя преминава в наследство на неговия син без допълнителни вземания, но ако няма такъв, другите наследници трябвало да заплатят тапийска такса, за да я получат и обработват. Старото османско законодателство налага редица условия на селяните, целящи осигуряване на редовни доходи за спахията и държавата – те нямали право да напускат земята и да я оставят пустееща, не им се разрешавало да променят предназначението ѝ и т.н. Така тотално ограничаван от османското законодателство, селянинът е само владелец на земята, но не и собственик.

В началото на турското господство в българските земи законодателството допуска промяна в заниманията на селянина. Ако той се захване с нов вид дейност и изостави земята, трябвало да заплати обезщетение на своя феодал за имота и добива от него. Така се процедира, ако раята е напуснал земята преди повече от десет години. В противен случай неговият феодален господар можел да го върне в старото му местоживеене.

Експлоатацията над българските селяни се осъществява посредством данъците, изплащани от тях на спахията и на централната власт. Основният данък, зачислен към доходите на местния феодал, е поземлено-личният данък "ресм-и чифт" за мюсюлманите и "испенче" за немюсюлманите. Размерът на "испенчето" е 25 акчета, независимо от категорията на земята, докато "ресми чифтът" се движи в рамките на 9-22 акчета. Значителен дял от данъчните задължения към спахията се пада на десятъка от поземления добив (юшур). С данъци се облага и добитъкът, като само християните плащат специален данък за отглеждане на свинете. "Бегликът" е десятък върху овцете и козите, а "серчимът" – десятък върху свинете. При определени поводи еднократно се събират такси и глоби, обозначавани със събирателния термин "бадухова". Селяните имат и редица отработъчни задължения към спахията, които се изразяват в превоз на строителни материали, в превоз на събрания десятък, участие във вършитбата, строеж на къща, на стопански постройки и т.н. Макар да съществуват, тези задължения още през XV в. започват да се заменят с паричен откуп. При невъзможност да заплати селянинът задължително отработва задължението си.

Българите плащат редица данъци и на държавата. Така немюсюлманите от мъжки пол между 15 и 75 години заплащат данъка "джизие". До края на XVII век този данък се налага на домакинството. С напредване на времето той се увеличава непрекъснато. В края на XV век неговият размер се движи от 40 до 80 акчета, а в края на XVI век вече е 140 акчета. По най-различни поводи централната власт налага редица допълнителни или извънредни вземания. Наред с всичко това селяните са задължени да изпълняват редица държавни повинности: поправка на крепости, строеж на нови такива, строеж на пътища, мостове и т.н.

Особено тежък за българите е т. нар. "кръвен данък" (девширме), който се събира от християните в продължение на почти цели три века. Този данък се изразява в събиране на момчета от българските семейства, които след специално обучение попълват редовете на еничарския корпус. Официалното въвеждане на кръвния данък става през 1395 г., а последните сведения за събирането му в българските земи датират от 1705 г.

През XV–XVI век, след като преминала страшната буря на завоюването, селското стопанство продължава да се развива по възходяща линия. За това особено много допринася благоприятният климат и трудолюбието на българското селско население. Макар да се използват изключително примитивни оръдия на труда, селскостопанското производство нараства най-вече за сметка на увеличаване на обработваемата площ. Твърде често селяните, с разрешение на турската власт, изсичат големи пространства гори и превръщат освободените площи в плодородни ниви. Основните направления в земеделското производство са свързани с добива на пшеница и други зърнени култури, с лозарството и градинарството.

През разглеждания период силно развитие получава животновъдството. То много често се ползва със специални протекции на централната власт. Нуждата от месо за големите консумативни центрове и за османската войска довежда до възникването на специална категория население – т.нар. "джелепкешани" – това са едри овцевъди и търговци на дребен добитък, задължени да доставят овце за нуждите на държавата. Силно развитие получава и свиневъдството, което задоволява най-вече нуждите на местното християнско население. В българските земи се отглеждат още големи количества едър добитък – волове, крави, биволи, коне, които се използват най-вече като работен добитък. Значително място в селското стопанство се отделя и на птицевъдството.

Отглеждането на огромни количества едър и дребен добитък активизира както вътрешната, така и външната търговия. Особено ценен артикул във външнотърговската дейност са кожите – малка част обработени и значителни количества необработени, които се търсят от традиционните партньори на българските пазари – дубровнишките и венецианските търговци.

През XV–XVI в. ръстът на феодалната експлоатация се задържа поради огромната военна плячка, която спахиите натрупват в победоносните за империята войни. През този период спахиите не обръщат особено внимание на ленните си стопанства. Средствата, получавани от тях, се използват преди всичко за въоръжаване. Тази относителна незаинтересованост на ленниците дава възможност на българските селяни да използват една значителна част от произведеното за свои собствени нужди. Предвид на това несносното положение на покорените българи се проявява най-вече по линията на религиозната дискриминация в данъчното облагане.

Категории население със специални задължения

Въпреки че българите се смятат според нормите на шериата за еднородна християнска рая, османското законодателство предвижда съществуването на множество категории население със специални задължения. Ръководена единствено от държавнически съображения, османската власт си налага съобразяването с някои местни традиции, а това се оказва най-вече изгодно за нея. Така тя приема, узаконява и поставя в своя услуга някои групи население, съществуващи и преди поробването на балканските държави. Особено важно за империята било онова население, което живеело в пограничните райони и наред с обичайните си задължения изпълнявало и охранителни функции. В Северозападна България особено многобройна е групата на власите – подвижно скотовъдно население, което постепенно започва да води уседнал живот в района на Видин и съседните селища. Тази категория население се ръководи от кнез, който имал сравнително широки права. Тъй като на власите са поверени охранителни функции по границата и всяко пето домакинство е задължено да дава по един конник ежегодно за охрана на района, те се ползват с известна автономия. Освен това са освободени от редица данъци като джизие, юшур, испенче и от твърде честите извънредни плащания.

Близки по задължения до власите са т.нар. войнуци, значителна част от които произлизат от средите на предосманската феодална аристокрация. Те служат в султанските конюшни и при военни походи са включвани в спомагателните отряди към османската армия. Заради тези си задължения в мирновременна и военновременна ситуация те владеят свободна от данъци "бащина" и се ползват от редица други привилегии. Значителни групи войнуци били концентрирани най-вече около стратегическите пътни артерии. Тази категория население се ръководи от легатори и примикюри, които на практика носят отговорност пред властите за стриктното изпълнение на поетите задължения от страна на войнуците.

В помощните родове войски се числят и т.нар. соколари и ястребари (доганджии и атмаджаджии), задължени да хващат, отглеждат и дресират ловни соколи и ястреби за нуждите на султанския двор. Техните привилегии, в сравнение с предходните споменати категории население, са сравнително по-малобройни. Макар да владеят свободна бащина, те трябвало да заплащат данъци, когато обработват спахийска земя, ако имат стада с над 100 глави добитък и т.н.

С охраната на проходите и важните търговски пътища се занимават т.нар. дервентджии. Те трябвало да поддържат пътищата и проходите, да предупреждават пътниците за евентуални опасности, да информират административните власти за възникналите пътни проблеми. Срещу всичко това те получават известни данъчни облекчения, които са много по-малки от тези на предходните групи.

С по-особен статут са още челтукчиите (производителите на ориз), туз-джиите (солари), ягджиите (маслари), маданджиите (рудари). Тъй като споменатите производители на по-специфични производства били задължени да обслужват най-вече султанския двор, султанските хасове, висшите сановници и аристокрация, те ползвали известни данъчни облекчения. От данъци са освободени и споменатите вече джелепкешани, но те трябвало да снабдяват ритмично големите консумативни центрове с овче и козе месо. Занимавайки се с този доходоносен занаят, някои от тях натрупват значителни богатства, което променя техния социален статус и самочувствие.

Като цяло развитието на българското селско стопанство през XV–XVI век се характеризира с изостаналост и примитивизъм. Макар да върви по възходяща линия за сметка на екстензивното развитие, то, лишено от стопанската инициатива на собственика, изостава далеч от стопанството на свободните европейски държави.

Българското градско стопанство през XV–XVI век

През XV–XVI век българските градски центрове постепенно се съвземат и се превръщат в средища на оживена стопанска дейност. Местното българско население живее в отделни махали от поробителя и се разделя на енории, носещи името на светеца, на когото била посветена църквата. В отделни махали живеели другите етнически групи и търговците колонисти от италианските градове и Дубровник. Въпреки ясно изразения стремеж за дистанциране от поробителя, българското градско население е подложено на постоянни опити за асимилация. Много са данните, които сочат сравнително бърза промяна в числеността на различните етнически групи, като с напредването на времето чувствително се увеличава броят на мюсюлманите, без да са отбелязани някакви демографски размествания, и в същото време се наблюдава намаляване на българското християнско население. Няма никакво съмнение в това, че съсредоточаването на военните и административните власти в градовете помага на тези процеси. Трайна тенденция в политиката на централната власт спрямо градовете е включването им в домените на едрите феодали или в султанските хасове.

Въпреки посочените неблагоприятни тенденции към края на XV и началото на XVI в. българските градски центрове съумяват да преодолеят разрухата от кървавата вакханалия по време на османското нашествие и да се превърнат в средища на интензивен стопански живот. Наличието в тях на голямо количество мюсюлманско население, в повечето случаи незанимаващо се с производствена дейност, на голям административен и полицейски апарат, на военни подразделения стимулира развитието на занаятчийското производство. Освен това занаятчиите работят и за задоволяване нуждите на големите административни и в същото време консумативни центрове на империята. Те изпълняват и поръчки на чуждите търговци за износ.

Струпването на голям брой население и администрация в градовете довежда до чувствително засилване на занаятите, свързани с изхранването на това население. Много са изворите, които дават сведения за развитието на хлебарството, баничарството, геврекчийството, производството и разпространяването на пастърма, луканки, сирена, масло и т.н. Важно място в градските центрове заемат занаятите, свързани с изработване на платове, дрехи и обувки за населението. Това са абаджийство, гайтанджийство, терзийство, кожарство, кожухарство, папукчийство и т.н.

В текстилното занаятчийско производство особено място заема абаджийството. Този занаят е развит особено силно в подбалканските селища. Аба с отлично качество се произвежда още в София, Пловдив, Плевен. Огромни количества аби били необходими за еничарския корпус, за чиновниците, за обикновеното население. Освен това, макар и в по-малки количества, този артикул се изнася и вън от пределите на империята.

Кожарството и кожухарството са едни от най-разпространените занаяти през разглеждания период и заемат важно място в системата на градското стопанство. Огромните количества дребен и едър добитък, отглеждан в българските земи, осигурява големи количества суровини и добра материална база за кожарите и кожухарите. Българските обработени кожи и произведенията от тях били известни не само в Османската империя, но и далеч зад нейните граници. Като големи табашки средища се оформят София, Скопие, Силистра, Русе, Никопол. В пряка връзка с кожарството е обущарството, където като отделни занаяти се обособяват папукчийството (чехларство) и кондурджийството (обущарство).

Важно място в системата на занаятчийството през разглеждания период заемат онези производства, които са свързани със стопанския живот на българското селско и градско население и с нуждите на спахийската конница от обмундироване и снаряжение. Това са железарството, ковачеството, бакърджийството, подковачеството, сарачеството, мутафчийството и др. Постоянното търсене на селскостопански и занаятчийски инвентар, на предмети за бита, на конски хамути, седла и юзди, на козиняви чулове, торби и чували налага една трайна тенденция на устойчивост в посочените производства. Преминалите през българските земи пътешественици по това време не скриват своето възхищение от умението на занаятчиите и от високото качество на предлаганите на пазара техни изделия.

През XV–XVI век българите се изявяват и като добри строители. Това дава възможност за развитието на такива занаяти като тухларство, зидарство, каменоделство, дърводелство. Занаятчиите от този бранш са използвани най-вече при строеж на нови крепости и при поправка на съществуващите, при изграждането на джамии, на административни сгради, на жилищни сгради, предназначени за господстващата феодална прослойка, на мостове и други пътни съоръжения. Особено известни са дюлгерите от югозападните български земи, които са събирани и изпращани на почти всички значителни строителни обекти от това време.

Широко разпространение получават и занаятите, свързани с обработката на благородни метали. Изработването на златни и сребърни украшения, на обкови на култови предмети и книги, на инкрустации по оръжието на богати представители от властващата народност налага куюмджийството (златарство) като просперираш отрасъл в занаятчийското производство.

Съживяването на занаятите през XV век и чувствителното им укрепване през този и следващия го XVI век налагат появата на организационни структури в тази област. Появяват се еснафските сдружения в почти всички занаятчийски производства, обединяващи майсторите - производители от един бранш. Първите такива обединения се създават още през XV век, но като истински производствени корпорации те се оформят едва през XVI век. Те се характеризират с относителна вътрешна самостоятелност, което им дава възможност да изградят свой собствен производствен кодекс, подчинен най-вече на професионалните интереси и на съществуващата традиция. Изборността на управителните органи – първомайстор, наблюдатели, разпоредители и др., и решаването на всички важни въпроси на общото събрание на майсторите по вишегласие разкрива известен вътрешен демократизъм, който обаче твърде често е нарушаван от вмешателствата на държавната власт.

Еснафските организации имат за цел регламентирането на всички въпроси, свързани със закупуването и доставката на суровината, производствения процес, качеството на изделията. цените и търговската реализация, продължителността на работното време, броя на чираците, калфите и майсторите в занаятчийската работилница, производството на нови майстори, взаимоотношения с другите еснафи и държавните органи. С всичко това се преследва пълно изравняване на производствените условия за членуващите в организацията и недопускане на имуществено разслоение между тях. Освен предпазването от вътрешна конкуренция, занаятчийските организации правят възможното за защита от външна конкуренция. Те монополизират производството в съответното селище или район и не допускат проникването на външни производители, като много често сами въздействат върху административните власти за издаване на забранителни разпоредби в този смисъл.

Тъй като един от основните консуматори на занаятчийското производство е държавата, тя много често се намесва в живота на цеховите организации и налага редица свои виждания. Големите държавни поръчки в повечето случаи стимулират производствената дейност на еснафските сдружения и осигуряват сигурно препитание на неговите членове. В същото време намесата на колективния феодал в живота на занаятчийските обединения има и негативни последствия, тъй като при поемане на държавните поръчки производителите са принуждавани да закупуват суровината и да продават готовата продукция според вижданията на заявителя, които най-често са в ущърб на еснафа.

През първите векове на османското господство в българските земи занаятчийските обединения играят положителна роля в стопанското развитие на българите. Защитните им функции и регламентацията в производствената дейност се оказват много по-съществени, отколкото онези, които пречат на личната инициатива, на разрастването на производството, а оттам и на социалното разслояване.

Вътрешна и външна търговия през XV–XVII век

Увеличаването на градското население и укрепването на българските градове в края на XV и началото на XVI век ги превръща в постоянни консуматори на селскостопанска продукция, а оттук и в центрове на търговската дейност. На градските пазари се излагат големи количества всевъзможни селскостопански стоки, необходими за изхранването и бита най-вече на непроизводителното население – чиновници и войници, както и за останалите категории градски обитатели, насочили производствените си усилия в точно определено направление. В същото време градските производства се оказват изключително необходими за селското население. Селскостопанският инвентар и голяма част от предметите на бита са дело на занаятчийското производство, които селяните закупуват на градските пазари.

Оживени пазарища възникват и около големите пътни артерии. Там селското население изнася част от добитата продукция. Пазарни средища се издигат още около по-големите и известни манастири, посещавани от поклонници от близки и далечни страни.

Най-оживена търговска дейност се извършва на градските чаршии, които функционират непрекъснато. Обикновено еснафските сдружения съсредоточават своята дейност на една улица и тя е известна по наименованието на самия еснаф. По този начин най-важните градски средища на практика се оказват търговските чаршии, предлагащи всевъзможни стоки, задоволяващи нуждите на българското градско и селско население, на поробителя с неговата администрация и войска, на чуждестранните пътешественици и на всички други посетители на българските земи.

Интензивното развитие на търговската дейност довежда до появата на специализирани пазари, на които се продава точно определен вид продукция – зърнени храни, коне, говеда, овце и др. Това увеличава чувствително търговския обмен, тъй като попадналите на тези пазари търсят единствено предлаганата там стока. Ежегодната повторяемост в провеждането на най-големите пазарно-търговски сделки довежда до появата на панаирите, които имат важно значение за развитието на вътрешната и външната търговия.

Огромната територия на Османската империя и ненаситният турски пазар се оказват изключително важни фактори за развитието на вътрешнотърговската дейност. Освен това самата държава стимулира тази дейност, тъй като получава огромни приходи от всевъзможните пазарни, панаирни, пътни, мостови и др. такси. В същото време тези вземания пречат на самите производители и търговци. Пречат им още вътрешните мита, честите войни, които ги откъсват от пряката им дейност, държавните монополи, регламентирането на цените, ограничаването в търговията с някои стоки и т. н.

Българските градове се превръщат в оживени средища и на външнотърговската дейност. След като Балканският полуостров попада под властта на Османската империя, държавата поробителка сама започва да се стреми към възстановяване на външнотърговските връзки на завладените територии с утвърдените по-рано външни партньори. Така през XV век италианските републики Венеция, Генуа, Флоренция и славянският град Дубровник възстановяват разпокъсаните през предходните десетилетия търговски връзки и отново заемат основно място във външнотърговския обмен на българските земи. Като изходен пункт на италианските търговци за българските земи служи град Драч на Адриатическото крайбрежие.

Особено място в тази търговия заемат дубровнишките търговци. Още в края на XV в. те създават свои колонии в София, Видин и Търново, а вече в средата на XVI век такива колонии има в Пловдив, Никопол, Русе, Силистра, Стара Загора, Разград, Шумен, Провадия, Варна. Организацията на дубровнишката търговия е подчинена на нейния посреднически характер и се отличава със своята стройност и ефективност. Значителната по обем селскостопанска и занаятчийска продукция, изнасяна от българските земи, намира добър прием в редица европейски страни. Особено търсени са обработените кожи, вълната и восъкът. Изнасят се още големи количества необработени кожи и зърнени храни, макар върху последните да тежи държавният монопол и почти постоянната забрана за износ. В същото време дубровничани внасят големи количества произведения на италианските манифактури – скъпи платове, готови дрехи, галантерия, златни и сребърни украшения, предмети за бита. Внасят се и много колониални подправки, които намират добър пазар сред населението на империята. До края на XVI век дубровнишките търговци доминират във външнотърговския обмен на балканските провинции на Османската империя – и в организационно отношение, и в износа, и във вноса. Тази трайна тенденция се отразява благоприятно върху онези отрасли на селскостопанското производство, продукцията на които намира добър прием зад граница.

Важно място във външнотърговския обмен на българските земи през разглеждания период заемат еврейските търговци. Те, както и дубровничани, се занимават най-вече с посредническа търговия в басейна на Средиземно море. Особено дейни са търговците евреи от София, Пловдив, Скопие, Битоля, Кюстендил, Търново, Никопол, Солун.

Външната търговия през XV–XVII век има изключително значение за стопанското развитие на българските земи. В същото време тя се отразява благоприятно и върху политическото развитие на поробените българи. Връзките със свободните европейски земи, с представителите на свободния свят допринасят за проникването на нови идеи, на нови виждания сред покорените народи, а това спомага за тяхното съзряване и осъзнаване като реалност.

Развитието на селското и градското стопанство налага появата на лихварството в българските земи. При отсъствието на държавна кредитна система, лихварите са тези, които осигуряват в много случаи необходимите на предприемачите средства. С лихварска дейност се занимават преди всичко едрите феодали, натрупали значителни парични средства от приходите, които им осигуряват най-вече вакъфите. С подобен род дейност се занимават и богатите евреи. Докато управителите на вакъфите финансират и кредитират най-вече селското стопанство, евреите лихвари дават пари под наем за развитие на занаятчийски предприятия и търговски начинания. Голямата лихва, събирана от кредиторите обаче, пречи за нормалното развитие на стопанската дейност в българските земи.

Съществено значение за развитието на стопанската дейност има пътната мрежа в империята. Най-евтин и бърз се оказва водният транспорт. За такъв вид превози се използват р. Дунав, р. Марица до Пловдив и Пазарджик, Черно море и Средиземно море. Продължават да функционират старите търговски пътища на Балканите като Виа милитарис, водещ от Средна Европа през София за Цариград, Виа Егнация, свързващ Цариград с Беломорска Тракия и югозападните български земи. Освен тях се появяват и редица нови търговски пътища, свързващи най-значителните производствени райони на Балканите. Край тях се издигат керван-сараи, където пътниците и търговските кервани могли да намерят подслон и сигурност за живота си и за превозваните стоки. Край тези най-важни търговски, а при нужда и военни, пътища живее и основната маса на войнуците, които се грижат за нормалното функциониране на пътните артерии.

През XV–XVII век османската феодална политическа и стопанска система, наложена в българските земи, се характеризира със силен централизъм, който доминира във всички посоки и етажи на властта. Наложените норми в земеползването засилват неимоверно много основната характеристика на османската политическа и стопанска система. Независимо от това, че в първите векове на турското владичество на Балканите тази система носи много успехи на империята, в нея са заложени и противоречия, които стават доминиращи тогава, когато приключва времето на победоносните войни. Към края на XVI и началото на XVII в. в недрата на турската феодална империя настъпват промени, които започват да подриват устоите на наложената в нея стопанска система.

Последици от падането на България под турска власт

В края на XIV и началото на XV век българската средновековна държава рухва под напора на османските турци. Разпокъсана и отслабена физически, лишена от надеждни съюзници и съседи, тя на практика се оказва лесна плячка за турските пълчища. Подобна е съдбата и на останалите балкански народи, които, макар и малко по-късно, изпитват злощастната съдба на българите. Получава се така, че Европейският югоизток, който векове наред се смята за център на европейската цивилизация, се оказва изолиран от централноевропейските и западноевропейските държави. Изоставен на произвола на съдбата, той не осъзнава същността на новата опасност и не намира ефикасно противодействие. Резултатът от тази недалновидност е поразяващ по своите размери и най-вече по своите последици. Балканските държави изчезват от европейския хоризонт, а османската напаст надвисва над Централна Европа.

Налагането на турското господство в българските земи прекъсва естествения процес в развитието на българската средновековна държава. От предверието на Новото време тя е въвлечена в един нов и различен свят, който я задържа в своята орбита в продължение на почти цели пет столетия и който я откъсва от пъпната връв на майката Европа. И ако икономическите и социалните притеснения на българите от господстващата народност са донякъде обясними и разбираеми, то религиозната дискриминация и ликвидирането на културните постижения и на възможността за нови такива е нещо ново и необяснимо за здравия човешки разсъдък. Подобна позиция и политика на османската военна и административна система обаче едва ли трябва да се обяснява с нейната изостаналост и примитивност. Това е по-скоро един добре пресметнат политически прийом, който цели културно-духовното обезличаване на покорените народи и превръщането им в безпросветна, безидейна и социално изравнена маса, която лесно се манипулира и насочва в желаното русло. Съзнателното унищожаване на културните паметници, на ръкописна книжнина и духовни средища, на изявени духовни и културни дейци не оставя и място за съмнение в правилността на тази постановка. Така на практика примитивизмът ражда нещо много ефикасно, което културно-духовният елит на Балканите не е в състояние да разбере и евентуално да потърси ефикасно противодействие. За пореден път силите на Злото тържествуват над Разума, и то в регион, в който културните постижения са толкова много и толкова значими, че понятието "златен век" се използва най-вече за постигнатите резултати в това направление.

Ликвидирането на Търновската патриаршия и на подвластните ѝ епархии в средата на XV век лишава българите от духовен център. Само югозападните покрайнини остават под върховенството на Охридската българска архиепископия. Преминал под ръководството на Цариградската вселенска патриаршия, българският народ попада под двоен гнет. Това, поне в началото, се оказва по-малкото зло, тъй като неспирните изригвания на мюсюлманския фанатизъм, макар и рядко, срещат организираното противодействие на православните народи в империята. И още – общата вяра на покорените народи се оказва важен фактор за тяхното оцеляване и избавление.

Изключително опасна за бъдещето на българите се оказва прокарваната от завоевателя тенденция към унищожаване на историческата памет и заличаване на българското минало. Физическото ликвидиране на интелигенцията и аристокрацията, помюсюлманчването на онази част от тях, която се оказва по-податлива, стратегическите помюсюлманчвания в най-важните райони на страната, унищожаването на просветните средища, на духовните ценности и книжовното богатство са действия, толкова целенасочени и методични, че в края на краищата постигат целта си. Социално изравнената маса, като тази постановка не трябва да се абсолютизира, потъва в монотонния ритъм на безпросветността и в стремежа си към физическо оцеляване загубва за дълго време способността си за вярна ориентация.

Културно-духовният живот на поробения народ продължава да мъждука единствено в онези манастирски средища, които преживяват страшното време на османското нашествие в българските земи. Със своето книжовно богатство, със запазването на традициите и спомена за миналото, с килийните училища, открити в тях, и със стоицизма на своите обитатели те пренасят през вековете оня факел, който поддържа духовната искрица живот на покорения народ. Като цяло българите остават изолирани от тези центрове, но независимо от това тяхното съществуване през XV–XVII век се оказва изключително важно както за първите векове на чуждоземния гнет, така и за бъдещето.

През XV–XVII век българският народ преживява най-критичния период в своето историческо развитие. Той е лишен от държавна организация, от официални културни центрове, от аристокрация и интелигенция, от стопански и граждански права. На изпитание е поставено самото съществуване на българската народност. Приемствеността в развитието на обществото е сериозно нарушена. То е сковано от веригите на азиатското робство, чийто носител е една деспотична империя от азиатски тип. Заедно с нея и подвластните ѝ балкански народи българите са обречени на няколковековно изоставане в сравнение с европейския свят. Във времето, когато народите на централноевропейските и западноевропейските държави използват целия си жизнен и интелектуален потенциал за преодоляване на средновековните норми на живот, българите са съсредоточени върху своето физическо оцеляване. В тази екстремална ситуация, продължила неимоверно дълго по време, оцеляването на индивида от български произход е по-скоро изключение, отколкото правило. И въпреки всичко, народът оцелява.

РЕНЕСАНСЪТ, ПРОСВЕЩЕНИЕТО, БУРЖОАЗНИТЕ РЕВОЛЮЦИИ – ТРУДНИЯТ ПРЕХОД КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ

Развитието на човешкото общество през различните периоди от неговото съществуване е един изключително сложен процес. След Изтока и Средиземноморските цивилизации, след Арабския свят и Византия Европа е тази, на която идва ред да диктува "правилата" в изграждането на икономическите, социалните, културните и политическите аспекти на прехода от Старото към Новото време. Този преход е мъчително труден като процес, а продължителността му по време обхваща повече от три века. Ренесансът и Хуманизмът през XV–XVI век са последвани от Просвещението и Революционния преврат, ознаменували победата на буржоазията над силите на Средновековието.

Старият начин на живот и мислене, подчинени на църковните догми, започва да се пропуква най-рано в Италия – там, където е и центърът на католическата църква. През XIV и началото на XV век, макар и разпокъсана на множество малки държави, тя преживява подем в икономическо отношение. Традиционните търговски партньори на Византия – Венеция, Генуа, Флоренция, се издигат както в икономическо, така и в културно отношение. Интересът към миналото и най-вече към културните достижения на древна Гърция и Рим довежда до откриването на Платоновата академия във Флоренция през 1440 г. Тази позиция на италианската знат се оказва заразяваща и много скоро тя прекрачва границите на съседните европейски страни.

Идеите на Ренесанса са продиктувани от икономическия напредък, довел до разкрепостяването на италианското, а малко по-късно и на почти цялото западноевропейско общество. Скъсването с църковната догматика, с църковните канони и средновековната схоластика и възхваляването на човешката личност с нейните присъщи качества и с нейния индивидуализъм е най-опростената, но същностна характеристика на Ренесанса. Към това се стремят и тези, които искат да преоткрият достойнствата на античното изкуство, което служело преди всичко на човека и се правело в негово име, и тези, които развиват новите философски теории, поставяйки в центъра им човешката личност като основна същност. "Радост е да се живее", ще възкликне немският хуманист Улрих фон Хутен под въздействие на новото мислене.

Идеите на Ренесанса завладяват мислещите хора във Франция, Англия, Нидерландия, Германия. За първи път в историята на човешкия род започва зараждането на една космополитна цивилизация, която в следващите векове намира все повече поддръжници най-вече поради еднаквостта на протичащите материални, социални и културни процеси в посочените държави на европейския континент. Но тези идеи са достояние на една сравнително ограничена част от обществото в посочените държави. Това е така, затова защото преобладаващата част от народите в тях продължава да живее и мисли по правилата, съществуващи до това време – т. е. животът доказва, че съзнанието и наложените и възприети в продължение на много столетия стереотипи на живот, поведение и начин на мислене се оказват най-консервативната част от човешката същност.

Променената материална база и променящият се начин на производство, променената социална структура и новите ренесансови идеи дават силен тласък в развитието на науката и техниката. Създаването на хелиоцентричната система на Николай Коперник (1473–1543 г.), откритията в областта на анатомията от Андреас Везалиус (1514–1564 г.), новостите в областта на появата и разпространението на инфекциозните заболявания, дело на Йеронимос Фракасторо (1478–1553 г.) са революционни постижения на човешката мисъл, които трасират пътищата на модерните изследователски методи. През 1455 г. в Майнц е отпечатана първата книга в света. Откритата от Йохан Гутенберг (1406–1468 г.) печатна преса бележи началото на един процес, който дава възможност за изключително бързо и масово разпространение на научните открития. Новостите в областта на механиката следват една след друга, а това налага появата на първия закон, защитаващ авторските права. Той е приет във Венеция през 1474 г. Развитието на корабоплаването, откриването на барута и използването му във военната област, създаването на навигационните таблици от германския астроном Йохан Мюлер Региомонтанус (1436–1476 г.) дава възможност на мореплавателите да се чувстват независими сред безкрайната морска шир.

Като пряка последица от Ренесанса може да се приеме последвалата Реформация, която в много отношения се развива и успоредно с ренесансовите идеи. Кризата, в която изпада католическата църква през XIV и XV век, стремежът ѝ да играе основна роля в човешкия живот и да подчини изцяло на своята воля светската власт довежда до силна реакция в редица държави. Началото на Реформацията поставят събитията през 1517 г., когато папа Лъв X пуска нова партида индулгенции, като се мотивира с това, че с получените от тях средства ще се завърши храмът на св. Петър в Рим. Във Витенберг – Германия, пристига монахът Йоан Тецел, който започва разпродажбата на грамотите, опрощаващи греховете, по един безскрупулен начин, наподобяващ найдолнопробното бакалско поведение. Срещу това безсрамие пръв въстава Мартин Лутер (1483–1546 г.), който съставя 95 тезиса, с които се обявява против търговията с индулгенции и други груби злоупотреби на католическата църква. Тезисите са приковани върху вратите на Витенбергската катедрала, за да станат достояние на всички. В тях Лутер се изказва по строго канонични въпроси, но мнозинството от германците схващат това като призив за открита борба с католицизма. Тезисите се превръщат в обединителна платформа и спомогнали щото недоволството на различните съсловия да се развие в силно обществено движение.

Реформацията обхваща Англия, Шотландия, Дания, Швеция, Норвегия, Нидерландия, Финландия, Швейцария, Германия и довежда до отпадането им от системата на католическата църква. Тя опростява и демократизира църковния живот, поставя вътрешната лична вяра над външните прояви на религиозността. Така идеите на Мартин Лутер, на Улрих Цвингли (1484–1531 г.), на Жан Калвин (1509–1546 г.) намират благодатна почва и в края на XVI век протестантството откъсва напълно Северна Европа от властта на Рим.

Началото е поставено, но трябва да минат векове, за да се стигне до онзи момент, когато цели общества и народи започват да изповядват новия разум, трябва да минат столетия, за да се стигне до XVIII век, века на Просвещението, чийто основен девиз ще бъде фразата на немския философ Имануел Кант (1724-1804 г.): "Имай смелост да си служиш със собствения разсъдък!" Пълната дефиниция, която той дава на този процес през 1784 г., е следната: "Просвещението е изходът на човека от непълнолетието, което той сам си е причинил. Непълнолетието е невъзможността да се ползваш от разсъдъка си без ръководството на някой друг. Самопричинено е това непълнолетие, когато причината му не лежи в недостиг на разсъдък, а в липсата на решителност и смелост да се ползваш от него без ръководството на другиго. Имай смелост да си служиш със собствения разсъдък! – ето това е девизът на Просвещението."

Пълнотата и всеобхватността на това определение поразява и днес, но може би човек трябва да бъде съвременник на този процес, на революционното отделяне на науката от религията, на скъсването на човешката мисъл и познание с каноничността на "божествените" постулати, за да стигне до него. Навярно емпиризмът на Френсис Бейкън (1561–1626 г.) и рационализмът на Рене Декарт (1596–1650 г.), процесът на католическата църква срещу Галилео Галилей (1564–1642 г.), на който той е принуден да се откаже от "Коперниковата ерес", и неговата знаменита фраза след процеса, която той изрича или която изследователите му приписват в съответствие с неговите открития и духа на времето: "И все пак тя се върти", са събитията през XVII век, които разтърсват мислещите умове и прокарват пътя на научните открития през XVIII век. А тези открития през XVII и първата половина на XVIII век са толкова много, че са необходими цели 28 тома на Френската енциклопедия, излязла в периода 1751–1780 г., за да ги обхване. Повече от 200 учени от всички области на науката съставят 17 тома текст и 11 тома илюстрации под редакторството на Дени Дидро (1713–1784 г.) и Жан Льорон Д'Аламбер (1717–1783 г.). В тях намират място откритията и творенията на човешкия разум, освободен и разкрепостен от вековните догми. Самото заглавие "Енциклопедия или критически речник на науките, изкуствата и занаятите" подсказва, че рационализмът е основното верую на авторите. Според тях всяка наука, изкуство или занаят, ако се използват честно, ще покажат дълбоките и взаимно полезни връзки между различните клонове на познанието.

Идеята да се живее нормално и щастливо на земята става основен мотив на просветителите през XVIII век. Отвъдният свят, за който никой не можел да каже какъв е и дали изобщо съществува като такъв, остава на втори план и намалява значението си като човешки стремеж.

През XVII и XVIII век идеята за божествения произход на властта и йерархическата схема в човешкото общество е подложена на научна критика, която разкрива причините за появата на държавата като организация и нейните функции. Според просветителите кралете и царете са също хора, както всички останали, и те трябвало да се грижат за доброто на своите поданици. Постепенно кристализира и идеята за насилствена смяна на онези господари, които провеждат политика в разрез с интересите на управлявания от тях народ. Английският философ Томас Хобс (1588–1679 г.) е един от първите, който се обявява още през XVII век срещу божествения произход на държавата и обосновава идеята за обществения договор. Макар първите представи за договорния произход на държавата да възникват още в древността – V век пр. н. е., в Китай, по-късно в древна Гърция – тя е развита цялостно през XVII и XVIII век, когато укрепналата икономически буржоазия открито предявява своите претенции към полититческата власт. Според теорията за обществения договор обществото и държавата са предшествани от пълна анархия и от "война на всички срещу всички", или, според някои виждания, от идилична свобода. Обща черта на "естественото състояние", в което дълго време живели хората, е неограничената лична свобода. Тази лична свобода обаче в много случаи се оказва опасна за индивида, поради което хората съзнателно решават да се откажат от нея в полза на държавата, за да осигурят своята безопасност, частна собственост и лични права. Така се появява общественият договор.

През XVII век мислещите умове не само отричат божествения произход на властта, но започват да отправят и съответни препоръки, а по-късно създават и цели теории за принципите, върху които трябва да бъде изградена държавната власт. През 1631 г. Амвросий Марлиан публикува в Рим труда си "Театрум Хисторикум", в който обосновава идеята за просветената монархия. Заглавията на главите в този труд дават ясна представа за неговите разбирания: "Когато господарят има за приятел правдата, неговото управление се слави дълги години; Милосърдието и кротостта придават здравина и сила на царството и властта; Когато държавата е бедна, господарят няма никаква полза от нея; Господарят трябва да бъде спасител за народа; Властта на господаря расте, когато той си избира добри съветници; Господарят е достоен за своето място, когато умерено обременява своя народ; Господарят, който създава законите, трябва най-напред да ги изпълнява той самият; Когато господарят осъществява своята държавна власт в съдружие с книжовното учение, тогава името му се слави; Господарят получава божията благословия и гради гражданската правда според божиите закони; Когато господарят благоговейно почита божиите служители – свещениците, тогава държавата разцъфтява като градинско цвете..." Предложените текстове всъщност са и идейните принципи, които Марлиан залага в основата на просветената монархия. Те показват достатъчно ясно, че поданиците в тази държавна организация вече трябва да се разглеждат като нещо равностойно на властимащия.

Идеята за обществения договор е доразвита по-късно от англичанина Джон Лок (1632–1704 г.) и от французина Жан Жак Русо (1712–1778 г.). Освен това Лок пръв обосновава необходимостта от разделението на властите в държавата. Неговите мисли в тази посока са продължени от Шарл Луи Монтескьо (1689–1755 г.) в труда му "За духа на законите", публикуван в 1748 г. Там той говори за законодателната, изпълнителната и съдебната власт като три независими власти, осъществявани от независими една от друга институции. Само при такова разделение държавата може да функционира нормално.

Материалните и социалните промени през века на Просвещението довеждат до появата на нови икономически теории, които обосновават действащите икономически процеси и чертаят бъдещето на националната и световната икономика. Ако френските физиократи Франсоа Кене (1694–1774 г.) и Ан Робер Гюрго (1727–1781 г.) приемат, че най-значимият източник на национално богатство е земята, селскостопанското производство и търговията, англичанинът Адам Смит (1723–1790 г.) твърди в издадения през 1776 г. труд "Изследване на природата и на причината за богатството на народите", че основният източник на богатството е трудът на работниците. Това богатство е свързано с интересите и на собствениците, и на работниците, поради което пълната свобода в промишлеността и търговията е задължително условие за правилното функциониране на новата икономическа система. Свободната конкуренция, без каквато и да е намеса от страна на държавата – освен в изключителни случаи, допринася още повече за нормалното развитие на тази система.

Новите условия, създадени в западноевропейските страни, налагат създаването на нова образователна система. Примитивното религиозно образование вече не отговаря на потребностите на новото време. Жан Жак Русо посвещава специален труд на този проблем, а към края на XVIII век редица държави започват въвеждането на задължително начално образование, което в основата си е светско по характер. Така връзките на църквата с новата сила – буржоазията, изтъняват още повече.

Ренесансът и Просвещението са последвани от Революционния преврат, който се явява третата степен в прехода към Новото време. Той има за цел пълното скъсване със Средновековието и разкриване на свободен път за развитието на Новия свят. Израз на Революционния преврат са буржоазните революции в Нидерландия – XVI век, Англия – XVII век, Франция и САЩ – XVIII век. XIX век е векът на буржоазна Европа, векът на тържеството на онези сили, които започват великата промяна още през XIV–XV век.

В своята същностна характеристика Българското възраждане, обхващащо XVIII и XIX век, наподобява по своите отличителни белези онези моменти, които съпътстват трите степени на европейския преход към Новото време. Много трудно и почти невъзможно е да се отделят тези степени в развитието на българското общество по ред обективни причини. В края на XIV век българската държава е покорена от османските турци и под тяхна власт тя остава в продължение на почти цели пет столетия. По жестока ирония на съдбата славяно-византийският свят, който до края на XIV и началото на XV век е икономическият и културният център на Европа, рухва под ударите на далеч по-изостаналите, примитивни и недоразвити османци. Историческата логика отстъпва на историческата реалност, а последната се оказва невероятно брутална по своята същност – унищожени са и загиват постиженията на един свят, който векове наред определя жизнения ритъм на европейския Изток.

В навечерието на своята гибел българската държава преживява времето на феодалната разпокъсаност и децентрализация. Въпреки това културата продължава да се развива по възходяща линия. Този феномен трябва да се обясни с традициите, наследени от предходния период, когато България е център на славянската култура, с грижите, които полагат и държавата, и църквата по отношение на духовното израстване на висшите прослойки в обществото, с появата на личности като Патриарх Евтимий, Теодосий Търновски, Киприан, Григорий Цамблак, с влиянието на съседна Византия, в която културните достижения на българите правят много силно впечатление, за което говори фактът, че византийските хронисти възхваляват в своите писания техните автори. Всичко това дава основание на отделни изследователи да търсят ренесансови мотиви в българската култура през XIII–XIV век. Напълно основателно постиженията на Търновската живописна школа по това време предизвикват асоциации в тази посока, но по своето съдържание и форма културата на България през XIII–XIV век си остава средновековна. Такава е тя и през първите три века на османското владичество в българските земи. Реалистичните моменти, които се появяват в монументалната живопис, могат да се обяснят преди всичко с произхода и степента на религиозност на отделни творци. Този реализъм е по-скоро израз на здравия разум на българските художници, които заимстват много от Византия, но които влагат и изграждат и нещо свое, нещо различно от канонично установеното. Естествените форми, появили се в живописта през XIII–XIV век, а след това продължили своето развитие през следващите три века, могат да се приемат първоначално (XIII–XIV в.) като израз на недотам дълбоко религиозно съзнание, което е характерен белег за народа ни от IX век до днес, а по-късно (XV–XVII в.) като израз на протест срещу божията воля, която допуска това многовековно и ужасно зло за българите, и като стремеж за оцеляване с реализма на деня, на днешното, на реалното време, в което българите носят своя кръст. "Третият Рим" - Москва, и амбициите на Русия да играе ролята на нравствен и религиозен център на православния изток не променя степента на религиозност сред българите. Наложената с реки от кръв християнска религия, макар да приобщава народа ни към европейския свят в духовно отношение, се възприема прагматично и в този тежък момент от историята на българския народ. Религиозният фанатизъм, винаги чужд и непознат на българите, не избуява дори и в екстремалните условия, в които са поставени, и това е едно от големите им достойнства като народ. Прагматизмът, премесен с нормите на християнския морал и дълбоко вкоренената в душевността езическа обредност в много случаи се оказват за предпочитане пред християнското смирение. Фактът, че в това направление трябва да се търси подтикът за доказания реализъм в живописта, не намалява ни най-малко достойнствата на тези постижения. Нещо повече – това като че ли "сродява" българските живописци с творците на древна Гърция и Рим, които са идеал на Ренесанса. Да се поставя знак на равенство или да се говори за някакви далечни влияния на Ренесанса от Европа в българските земи по това време, е най-малкото несериозно, но въпреки всичко българите стъпват здраво на земята и достигат до забележителни резултати в областта на реализма.

Закъсняло с три века от Европейския ренесанс, Българското възраждане през XVIII и XIX век протича в изключително сложни и трудни условия. Като вътрешна провинция на Османската империя България е лишена от контакти с останалия европейски свят, а това спъва както икономическото, така и политическото ѝ развитие. Наложените в българските земи феодални азиатски порядки продължават да властват с пълна сила във времето, когато западноевропейските страни окончателно прекрачват в Новото време. Въпреки оживените търговски и политически връзки на Турция с тези държави, тя се оказва неспособна да възприеме новите идеи и новите обществени отношения. В голяма степен за това допринася и самата политика на Великите сили, наложили на империята още в предходните столетия т.нар. режим на капитулации, който затормозява до крайна степен развитието на производителните ѝ сили. С победата на буржоазните революции на Запад икономическата и политическата зависимост на Цариград се засилва неимоверно много, а това спъва развитието на Османската империя и на покорените християнски народи. Намиращите се в по-благоприятна географска позиция гърци, сърби, черногорци, власи, молдовани съумяват да се възползват от това и да изпреварят значително в своето развитие българите, които попадат в изключително неблагоприятна ситуация и в края на 30-те години на XIX век се оказват единственият християнски етнос на Балканите, останал изцяло под властта на турците. Буржоазията, поела в свои ръце управлението на възстановените балкански държави, мечтае за пълно освобождаване на своите земи и народи, но също така за откъсване на територии от Османската империя, населени с чисто българско население. Набиращият скорост балкански национализъм се оказва непреодолима преграда за ползотворното сътрудничество между останалия под робство народ и свободните му съседи. Към всичко това трябва да се добавят политическите интереси на Русия, Англия, Франция, Австрия (Австро-Унгария), Германия и Италия към османското наследство в югоизтока на Европа. Като се ръководят единствено от собствените си стремежи и желания за увеличаване на икономическото и културното влияние в тази част на света, те пренебрегват горчивата участ на поробените народи и удължават съзнателно живота на азиатската империя.

Посочените неблагоприятни обстоятелства забавят развитието на новите процеси в българското общество. В същото време обаче се наблюдават и фактори, които действат в обратна посока. България, макар да се намира в пределите на Турция, се оказва в непосредствена близост до центъра на новата цивилизация. Българите възприемат новите идеи по различни канали и пътища – чрез прекия досег с европейския свят, чрез търговските общувания, чрез европейската преса, чрез представителите на Великите сили в империята, чрез съседните балкански народи... Като заимства опита, натрупан от Западна Европа в прехода към Новото време, българският народ съкращава продължителността по време на трите степени и преживява истинско Възраждане за един сравнително по-къс период. В резултат на това той се изравнява в икономическо, социално и културно-духовно отношение със съседните балкански и по-отдалечените европейски народи.

С пълно основание може да се каже, че Българското възраждане е синоним на Ренесанса, Просвещението и Революционния буржоазен преврат. Разбира се, търсенето и отделянето на трите степени на прехода от Старото към Новото време в българската действителност през XVIII–XIX век е нещо колкото трудно, толкова и сложно. Отсъствието на Ренесанса в неговия класически вид не означава отсъствие на ренесансови мотиви. Така например Паисий обръща своя поглед към миналото, за да търси там идеали, упование и надежда, а малко по-късно просвещенските идеи заливат българското общество и стават истинското верую на укрепващата българска буржоазия и интелигенция. Успоредно с това се развиват и борбите за национална независимост, които обединяват целия народ. Взаимната преплетеност на ренесансови мотиви, просвещенски идеи и социални промени, от една страна, и стремежът към разрешаване на националния въпрос и извоюването на политическата независимост, от друга, определя спецификата на Българското възраждане. Всяка от трите основни линии в българската революция – културно-просветната, църковно-духовната и политическата, е "оцветена" с националната идея. И това е напълно естествено предвид положението, в което се намират българите. Тази взаимна обвързаност придава особен колорит на българския преход към Новото време, тъй като националноосвободителните борби на народа в края на краищата завършват с успех, но те разрешават както социални проблеми, така и по-видимите и мечтани от всички национални въпроси, което довежда до възстановяването на българската държавност.

ГРАНИЦИ, ПЕРИОДИЗАЦИЯ И СЪЩНОСТ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Границите на дадена епоха винаги са повече или по-малко условни, затова защото е почти невъзможно да се постави точен граничен раздел на различните периоди в развитието на човешкото общество или отделен народ. Условността на границите трябва да се приеме като нещо напълно нормално особено тогава, когато отсъстват събития, които се приемат като начало на качествено ново стопанско и обществено развитие. Много често последните десетилетия и години на предходен период не се различават съществено от първите години и десетилетия на следващ период, но въпреки всичко условността в периодизирането на човешката история налага поставянето им в различни отрязъци от време. И това е естествено, тъй като то не противоречи на постъпателността в развитието на обществото и на съвместяването на новопоявили се и господстващи стари форми на взаимоотношения. И още – многообразието в прехода от един период към друг при различните народи е толкова голямо, макар и подчинено на някои общи закономерности, че всяко механично прехвърляне на вече утвърдена периодизация върху българската или коя да е национална история би било най-малкото неточно, а следователно и ненаучно.

Хронологически рамки и периодизация

Проблемът за това, от кога започва Българското възраждане, вълнува още съвременниците на тази епоха. Според Васил Априлов началото на този процес трябва да се свърже с реформите в Османската империя, започнали в 20-те години на XIX в. В "Допълнение къ книге Денница новоболгарского образования" Априлов отбелязва: "От 1826 г. започва нова епоха в летописите на Отоманската империя. Като унищожи с твърдата си воля еничарските тълпи, Махмуд II възроди своята империя, като даде равни права на всичките си поданици. Наследник на неговото достойнство и верен последовател на неговите планове, царстващият днес Абдул Меджит, с формален акт, издаден на 3 ноември 1839 г., затвърди и здрави реформата на родителя си. Нищо друго, освен реформите в Турция, не трябва да се смята като причина за наченките на българската образованост." И Георги С. Раковски, в своя вестник "Дунавски лебед", бр. 2 от 1860 г., също отбелязва, че промените сред българите бележат началото си от времето на реформите в империята. Следователно съвременниците на възрожденската епоха свързват началото й с промените сред българите, които настъпват в резултат на реформите в Османската империя , започнали в средата на 20-те години на XIX век. Априлов и Раковски приемат за начало на Българското възраждане видимото изражение на промените, без да разберат и осъзнаят невидимите процеси и причини за това.

През 1871 г. М. Дринов публикува статията си "Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му", в която отнася началната граница на Българското възраждане към 1762 г. и я свързва с делото на Хилендарския монах. През първите три века на османския гнет, отбелязва той, българите, колкото и тежко да било положението им, съумяват да се запазят като народ. От началото на XVIII в. век обаче за тях настъпва истинско черно време, те престанали да се чувстват и възприемат като народ и се превърнали в "люде утиснати, подавени и разнебитени". Тази неправилна представа за състоянието на българите в началото на XVIII в. дава основание на Дринов да определи ролята на Паисий като възкресител на един мъртъв народ. Това мнение, предвид авторитета на неговия създател, остава господстващо в продължение на десетилетия, а в някои учебници и повече от столетие. Въпреки някои несъгласия и опити за ревизирането му, най-вече от страна на Иван Шишманов, който заявява, че една личност не може да породи цяла една епоха, то, в края на краищата, се приема и от самия Шишманов, и от М. Арнаудов, и от П. Ников, а и от редица други изследователи на този период.

През 30-те години на XX в. Хр. Гандев измества началната граница на Българското възраждане в края на XVI и началото на XVII в. Въз основа на някои проблясъци в духовно-културния живот на българите и на разложителните процеси в Османската империя Гандев поставя началото на Възраждането в 1600 г. Този опит за съвместяване на процесите, протичащи в западноевропейските страни и българските земи, се оказва неудачен и той не се приема от българската историческа наука.

Съвременните историци свързват възрожденската епоха с материалните, социалните и културно-духовните промени, които настъпват сред българите през XVIII и XIX век в резултат на вътрешното развитие и в резултат на външните влияния, проникващи от развитите страни на европейския континент. Дълго време първите признаци на тези промени се търсят и отнасят към началото на втората половина на XVIII в. При съпоставяне на двете половини на XVIII в. обаче се оказва, че между тях не съществува качествена разлика. Нещо повече – новите процеси са по-ярко изразени през първата половина на века, докато втората му половина е белязана с феодалните размирици и кърджалийското време. Именно през първата половина на века, в резултат на съществуващата, макар и относителна сигурност, много по-отчетливо се наблюдават процесите, свързани със зараждането на новите буржоазни отношения. Разбира се първите носители на тези отношения едва ли осъзнават настъпващите промени и тяхната същност, но начинът на производство, начинът на размяна, начинът на мислене и начинът на общуване показва, че сред българите се появява нещо ново, нещо различно, нещо несъществуващо до този момент. Това именно е зараждането на новите буржоазни отношения и "прохождането" им сред българите. В условията на азиатската деспотия този процес е мъчително труден и протяжен, но в същото време той се оказва и неизбежен. Поради тези причини в историческата наука днес е наложено мнението, че началото на Българското възраждане трябва да се свърже с първите години на XVIII в.

Крайната граница на Възраждането се определя сравнително по-лесно и точно. Въпреки това и тук съществуват различни мнения, предвид на различното съдържание, което изследователите влагат в понятието възраждане. Тези, които идентифицират възрожденските процеси най-вече с борбата за културна и духовна еманципация на българите с останалите народи, твърдят, че възрожденската епоха завършва с приключването на борбата за самостоятелна българска църква през 1870 г. Такова е мнението на Ив. Шишманов и П. Ников. Според М. Арнаудов краят на Българското възраждане трябва да се постави през 1912–1915 г. Това негово мнение е от 1938 г., а през 1941 г. той отнася горната граница до същата тази 1941 г., в която, според него, завършва окончателното обединение на българските земи и население.В основата на това твърдение на Арнаудов е връщането на Южна Добруджа на България през 1940 г. с Крайовската спогодба и предаването на Беломорска Тракия и Вардарска Македония от страна на хитлеро-фашистките окупационни власти на българите за администриране. Това е един нагледен пример как историческата наука в някои случаи обслужва политическата конюнктура, в резултат на което се извличат прилични дивиденти, но това няма нищо общо с историята като наука.

Съвременната историческа наука приема за крайна граница на Възраждането Руско-турската война от 1877–1878 г. Разбира се и тук има елемент на условност, тъй като самостоятелният живот на Българското княжество започва едва през 1879 г., но Освободителната война безспорно може де се причисли към онези събития, които поставят рязка граница между два периода в развитието на един народ – в случая на българския. Това се отнася само за освободените земи и население, включени в границите на Княжество България и Източна Румелия. Последната, макар и автономна област под върховната административна и военна власт на султана, още след първите избори за областно събрание се определя като област с чисто българска принадлежност. Възрожденските процеси продължават да се развиват, макар и с различна интензивност, в останалите под чужда власт български територии – Северна Добруджа, Нишко, Пиротско и Вранско, Югозападните български покрайнини, известни днес като Македония, Западна и Източна Тракия, чак до към 1918 г.

Иван Шишманов и Михаил Арнаудов правят и вътрешна периодизация на Българското възраждане. Според Шишманов то включва четири основни части . Първата е "от Паисия до Заверата" (1762–1821 г.), втората – от 1821 до Одринския мир (1829 г.), третата – от Одринския мир до 1844 г. – появата на първата национална програма по църковния въпрос, и четвъртата – от 1844 първоначално до 28 февруари 1870 г. (Фермана за Българската екзархия), а по-късно като крайна граница той поставя 3 април 1860 г. – Великденската акция.

М.Арнаудов също разделя Българското възраждане на четири части, които той нарича фази. Първата фаза – Ранно възраждане, обхваща времето "от Паисия до Венелина" (1762–1829 г.). Втората е с продължителност "от Венелина (1829 г.), Одринския мир (1829 г.), смъртта на Неофит Бозвели (1848 г.) до Кримската война" (1853–1856 г.) и тя е наречена Същинско възраждане. Третата фаза – Високо възраждане, продължава до края на Руско-турската война 1877–1878 г. Късното възраждане е четвъртата фаза и тя завършва според мнението му от 1938 г. през 1912 –1915 г., а през 1941 г. крайната граница е поставена в същата тази 1941 година.

Посочените вътрешни периодизации не се нуждаят от особен коментар, но все пак трябва да се подчертае, че в повечето си позовавания те са чисто формални и не отчитат съвкупните промени, които настъпват сред българското общество през тези почти две столетия. Съобразяването пък с политическата конюнктура изиграва лоша шега на Арнаудов и само щастливата случайност го запазва за българската историческа наука.

Като се съобразяват с реалните изменения и историческото развитие на обществото през XVIII и XIX в., съвременните изследователи разделят Българското възраждане на три основни периода. Първият започва от началото на XVIII в. и завършва в средата на 20-те години на XIX в. Той се характеризира с разложението на турската стопанска и военнополитическа система, с постоянното засилване на стоково-паричната циркулация, със зараждането на буржоазните отношения. През този период се появяват и утвърждават нови обществени сили, заражда се националната буржоазия. Първоначално тя е слаба, неориентирана, податлива на чужди влияния, но с течение на времето все повече и повече осъзнава себе си като сила пред която стоят важни за разрешаване въпроси. В началото на XIX век възниква и първата устойчива политическа организация на българската емигрантска буржоазия в Букурещ под ръководството на Софроний Врачански. Тя има определени програмни и идейни възгледи за съдбата на България. През този период все още няма самостоятелни опити за възстановяване на българската държавност, но в духа на общобалканската солидарност българите участват масово в борбата на съседните балкански народи за свобода под девиза "борба за вяра" и на страната на Русия в поредицата Руско-турски войни. Слабостта на буржоазията и формиращата се нация не дава възможност да се използват благоприятните условия за отхвърляне на османското потисничество по време на феодалните размирици.

Вторият период завършва с Кримската война (1853–1856) и съвпада с реформите в Османската империя, започнали през 20-те години на века. Въпреки своята ограниченост по време, този период е наситен с процеси, които задълбочават промените в българското общество. Силен тласък на тези промени дават реформите в Турция, които, макар и половинчати в много случаи, катализират зародилите се в предходния век отношения. Ускорено върви материалното производство, стабилизира се българската буржоазия, която застава начело на движението за светска просвета и независима Българска църква. През този период се правят и първите самостоятелни опити за отхвърляне на чуждия гнет. Велчовата завера от 1835 г., макар да завършва с екзекуцията на главните участници в нея, подсказва и на българите, и на Русия, и на останалите Велики сили и най-вече на Високата порта, че властването ѝ над укрепващата българска нация приближава своя край.

Третият период обхваща 50–70-те години на XIX в. и завършва с Руско-турската освободителна война. През този период възрожденските процеси достигат пълна зрялост. Окончателно се формира българската нация, получила официално признаване от Османската империя. Ако в предходните периоди борбата срещу поробителя е твърде хаотична и се води най-често под девиза "борба за вяра", сега признатата нация поставя открито въпроса за своята политическа самостоятелност. Това е времето на организираното национално-революционно движение, на големите политически организации на българите и на кулминацията в борбата за свобода– Априлското въстание от 1876 г. През този период истинските граници на българската нация са начертани не от някой друг, а от властващата над българите в продължение на почти пет столетия Османска империя. Чл.10 на Фермана за самостоятелната българска църква от 28 февруари 1870 г. включва в тези граници старите български области Мизия, Добруджа, Тракия и Македония. Решенията на Цариградската посланическа конференция от декември 1876 – януари 1877 г. потвърждават тези граници с незначителни поправки. Следователно тези граници са признати и от властващата империя, и от всички велики сили – без военни походи, без военен натиск, без ултиматуми и други подобни. Единственият аргумент, който има предвид и поробителят, и неговите покровители, и Русия, е българската нация, разпростряла своята снага върху тези вековни български територии. Този период завършва с Руско-турската освободителна война, след която и благодарение на която България възкръсва за втори път.

Същност и съдържание на Българското възраждане

През XVIII и XIX в. в българското общество настъпват дълбоки промени, които се изразяват най-вече в появата на нещо ново, различно, непознато до този момент. На първо място, това са промените в материалната област и те са свързани с разложението и премахването на военно-ленната система, наложена в българските земи през XV в. Качествена трансформация настъпва още в занаятчийското производство и търговските взаимоотношения. Като цяло стоково-паричните отношения все повече и повече загубват белезите, характеризиращи ги в предходните столетия и придобиват нова, буржоазна същност.

Новите моменти в материалната сфера налагат промени в социалната област, които се изразяват в зараждането и появата на българската буржоазия. През XVIII в. тази прослойка в обществото едва ли осъзнава своето значение и задачите, които ѝ предстоят за разрешаване, но въпреки това начинът на производство, начинът на размяна, начинът на мислене и начинът на общуване показва, че сред българите се появява нещо ново, несъществувало до този момент. И това "нещо" с течение на времето става все по-властващо, за да се стигне в края на краищата до пълното обуржоазяване на българското общество в средата на XIX в.

Налагащите се бавно, но сигурно материални и социални промени сред българите предизвикват необходимост от нов духовен мир, от нови познания за света и за собственото битие. Стремежът към светските знания става жизнена необходимост, става същностна черта на времето. Следователно културно-духовните промени се явяват задължително следствие на новостите в материалния и социалния живот на българския народ. Колкото и комично да е началното навлизане на "циливилизацията" сред българите, то, като тенденция, се превръща в необратим процес, който ги приобщава към модерния свят и буржоазната цивилизация.

Основният резултат от материалните, социалните и културно-духовните промени през XVIII и XIX в. е формирането на българската буржоазна нация. Мъчително дълъг и труден е пътят, който трябва да извърви изтерзаният и поруган народ. Въпреки всичко той запазва и език, и вяра, и преклонение пред историческото си минало, за да стигне до онзи момент, когато заживява в единен икономически и духовен ритъм, когато у индивида се появява мисълта за принадлежност към българската общност. И този момент настъпва, а съществуването на българската нация и нейните действителни граници са признати не от някой друг, а от самата Висока порта с Фермана за самостоятелната Българска църква от 28 февруари 1870 г.

Признатата нация още в процеса на своето консолидиране поставя въпроса за самостоятелно развитие, за национална държава, за политическа равнопоставеност. Ето защо въоръжените борби на българите през XVIII и XIX в. са неразделно свързани с протичащите процеси в обществото и имат една-единствена цел – възстановяване на българската държавност. Те са следствие на целия този дълбок поврат, който настъпва в материалната, социалната и духовната сфера, макар в много отношения да вървят успоредно с него. Те са всъщност оня видим инструмент на настъпилите промени, който в края на краищата прекъсва изтънялата нишка между умиращото старо и избуяващото ново.

Ако трябва с едно изречение да се изрази същността на Българското възраждане, може да се каже, че това е Големият преход от Старото към Новото време, от феодализма към буржоазната епоха. Съдържанието на този преход включва разискваните по-горе процеси.

ИКОНОМИЧЕСКИ И ОБЩЕСТВЕНИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVIII И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

Разложение на османския феодализъм

През XVIII и XIX в. силната някога турска държава се превръща в "болния човек", към когото са отправени погледите на всички заинтересовани от съдбата на Източния въпрос. Разложителните процеси, обхванали всички етажи и посоки на господстващата система, обаче се проявяват и развиват много по-рано от началото на Българското възраждане.

Още в края на XVI в. могъщата и страшна империя започва да среща препятствия, които в предходните столетия преодолява без проблеми. Успехите на бойното поле започват да намаляват, армията търпи поражение след поражение и най-доходният източник на средства – победоносните войни, постепенно пресъхва. Същността на османския феодализъм се изправя пред нови реалности, които налагат промяна в основните механизми на източноазиатския деспотизъм, но въпреки всичко той се запазва такъв, какъвто е. В същото време в западноевропейските страни настъпват чувствителни преобразувания, които се отразяват и във военното дело – изграждат се нови, редовни армии, променя се въоръжението, въвеждат се нови тактически прийоми. Спахийското опълчение и еничарският корпус обаче продължават да използват старите и изпитани военни методи, които, при настъпилите в останалия свят промени, водят най-често до поражение. При това положение Османската империя понася непрекъснати удари от своите противници.

Особено отчетливо небоеспособността на турската армия се проявява през следващите векове. Войните с Австрия и Русия през XVII и XVIII в. са ярко доказателство в това отношение. Само през XVIII в. Турция води пет неуспешни войни, а всичко това довежда до увеличаване на данъците и държавните доставки, до рязко покачване на цените, до грабежи и опустошения, причинени от преминаващите турски войски, до разпространение на епидемии и редица още несгоди.

Военните неуспехи рефлектират върху всички страни от живота на империята. Спахиите започват да се отклоняват от военните си задължения. Те търсят начин за превръщане на леновете си в частни владения и насочват погледа си към най-сигурния източник на доходи – земята. Същото правят и останалите категории от османското общество, свързани с послужебното земевладение. Всичко това води до сериозно дестабилизиране в традиционния живот на империята.

Разложителните процеси в Турция се засилват още повече от включването ѝ в общоевропейския стопански живот. Сключването на серия неравноправни търговски договори и налагането по този начин на т.нар. режим на капитулации се отразява негативно върху развитието на икономиката ѝ. През 1535 г. Франция първа от европейските страни се облагодетелства с подобен договор. Следват Англия – 1581 г., Холандия – 1600 г. Ниските вносни и високите износни мита затормозяват развитието на селското стопанство и промишленото производство. Отсъствието на държавен протекционизъм и покровителственото отношение към външнотърговските партньори спъва и без това изостаналата икономика на империята. В следващите векове този негативизъм се задълбочава още повече. След победоносните войни на Русия срещу Турция в края на XVIII в. тя също е облагодетелствана от наложения търговски режим и получава същите привилегии, каквито имат споменатите западни страни.

Важно място в разложителните процеси, обхванали Османската империя, заемат демографските промени, свързани с изключителния прираст на населението през XVI и XVII в. В същото време завоевателните походи най-често завършват без успех и вместо очакваното разширение, империята губи значителни територии. Това води до стесняване на жизненото пространство и до жестоки междуособни войни.

Феодалните размирици, съпътстващи империята през XVII и XVIII в., усложняват и без това незавидното ѝ състояние. Претенциите към самостоятелност, към султанския престол и стремежът към отцепване от държавата отслабват престижа на върховната власт. Особен дял в тези процеси има аянският институт, създаден от Османската империя за посредничество между представителите на изпълнителната власт и населението. Според Оливие аяните (това е арабска дума, означаваща очи) са обикновено известни хора, най-добродетелните, посочени от населението, които се нагърбват с тази почетна длъжност. Още в своя замисъл аянлъкът има за задача да покровителства богатството на лица, които не са част от военноленната система. И още – от самото си начало аянският институт е противопоставен на администрацията по места. Чрез него централната власт цели да контролира едрите военни ленници из провинциите.

Аянството е предизвикано и наложено от централната власт с цел да се укрепят устоите на тази власт по места. С течение на времето обаче нещата се променят. Аяните, възползвайки се от положението си и от възможностите, които им дава заеманата длъжност, започват да придобиват икономическо състояние и политически дивиденти. Организираните и поддържани от тях военни отряди и формирования се използват за увеличаване на тези придобивки, а с течение на времето и за по-значими цели – отцепване от централната власт, а в отделни случаи и стремеж към достигане до султанския престол. Получава се така, че централната власт създава тази провинциална институция с цел укрепване на своето влияние по места, но когато аянската институция става опасна за империята, тя се оказва безсилна да я премахне. А това е така, защото икономическата мощ на аяните и покровителстваните от тях нов тип богаташи нараства непрекъснато и в редица области взема връх над послужебното феодално земевладение.

Феодалната анархия се засилва особено много през втората половина на XVIII в. и първото десетилетие на XIX в. По това време империята не е в състояние да наложи своята воля в значителна част от балканските си провинции. Аяните се разпореждат като независими владетели в обширни области. В Тесалия, Епир и Албания господства Али паша Тепеделенли. В Беломорска Тракия се разпорежда гюмюрджинският аянин Токаджик. Важна роля в тази междуособна вакханалия играе русенският първенец Тръстениклиоглу. Най-тежка и продължителна е обаче борбата на централната власт с видинския отцепник Осман Пазвантоглу, който от превземането на Видин през 1794 г. до смъртта си през 1807 г. се разпорежда в Северозападна България почти като независим владетел. Организираните срещу него правителствени военни походи завършват с катастрофални поражения за Високата порта, а в стремежа си към султанския престол и в осигуряване на международна подкрепа на тази си амбиция видинският отцепник влиза в дипломатически преговори с Франция, Русия и Австрия.

Заплахата от пълното разложение на феодалния строй, военните неуспехи и анархията, обхванала империята, подбуждат султан Селим III (1789–1807) към реформи. С тях се цели засилване на централната власт и създаване на нова редовна войска, тъй като последните войни с Русия и Австрия показват, че спахийството и еничарството са отживели времето си.

Реформите на Селим III не засягат основите на феодалния строй. Самият султан остава най-едрият феодал в държавата. Независимо от това, срещу дейността му се обявява по-голямата част от османското феодално общество. Представителите на мюсюлманската религия проповядват, че с тези реформи се нарушават старите турски традиции, институции и обичаи, осветени от шериата. Като резултат от това противопоставяне управлението на Селим III е изпълнено с непрекъснати бунтове, размирици, разбойнически нападения, кърджалийски и даалийски нашествия, които се извършват с най-голяма сила в европейските владения на империята.

Особено място във феодалните размирици в края на XVIII и началото на XIX век заема кърджалийството. Поради тази причина посоченият период е наречен "кърджалийско време". Най-ранното известно засега определение на кърджалийството дава княз Михаил С. Воронцов (1782–1856 г.), който участва в щаба на руската Молдавска армия по време на войната с Турция през 1806–1812 г. Дефиницията на Воронцов е особено важна поради това, че тя визира проявите на това явление в българските земи. В съставените от него "Записки за войната на Русия с Портата" е обособен специален раздел, озаглавен "България", в който се казва следното: "Населението ѝ от Измаил до Видин се състои отчасти от кърджалии, съставляващи нещо от рода на милиция, водеща началото си от разбойническите шайки, организирани в различни времена от бегълци, произлизащи от турската армия. Безкрайните междуособия са направили тази милиция войнствена. Тя отлично се е школовала във военното изкуство и подчинена на опитни началници, използва тези си качества за осъществяване на своите грабежи с голям успех. Много от тези началници са свалени повече или по-малко по един трагичен начин. Най-известни от тях в последно време са били: Пазвантоглу, Мустафа Байрактар, а също Пехливан, взет в плен, Кушак-Сале, изгонен от сърбите в Белград, Топал Хафис, воювал срещу сърбите, и накрая Бошняк Ага, изгонил Ахмед Ефенди от Русчук, на когото наклонността към грабеж била съизмерима с нравствеността на подчинената му милиция. Набезите на кърджалиите, изключвайки близките до Балкана провинции, се разпростират и над Влахия, откъдето вземат значителни контрибуции. Владетелите на това княжество, в зависимост от обстоятелствата, често са желаели или са се страхували от техните набези; твърде често под предлог, че удовлетворявали исканията на кърджалиите, те удовлетворявали своето собствено користолюбие, използвайки за това благовидни причини.

Цялата земя, обитавана от кърджалиите, не е осигурявала никакъв доход на Портата Отоманска от много време. Пазвантоглу се обявил за независим във Видин. Неговият приемник Молла Паша следвал същия път. В Русчук Туркаметоглу и след това Мустафа Байрактар еднакво не искали да се подчинят. Силистренският валия имал съвсем, съвсем слаба власт. Единствен Браилският Везир бил покорен на правителството, но също не му плащал поради това, че всички събрани данъци едва стигали да покрият собствените му разходи.

Наред с това Портата или Великите Везири често само покровителствали много от началниците на кърджалиите, с цел да ги противопоставят на еничарите, тъй като се опасявали много повече от техните своеволия в Константинопол, отколкото от тези на кърджалиите на границата. Непрестанните междуособици били следствие на тази политика, но това малко безпокояло Портата, тъй като при появата на неприятел разприте винаги се прекратявали и всички обикновено се обединявали срещу общия враг на отечеството. Тези обстоятелства обаче нанасяли вреда поради честите измени на отделни водачи. По такъв начин Русия привлякла на своя страна след смъртта на Мустафа Байрактар Ахмед Ефенди, Милар Бей, Ремиз Паша и други. От тези измени, на които руските главнокомандващи винаги са възлагали по-големи или по-малки надежди, те не са извличали никаква или извличали съвсем малка полза."

Това определение, което е от 1809 г., предхожда с девет години дефиницията на Вук Караджич, намерила място в "Сръбски речник", издаден през

1818 г. Според Караджич "кърджалиите били турски хайдути, които се появили в Румелия след последната Немска война – 1791 г. Те били много хиляди и с тях Пазвантоглу разбил царската войска – 1796 г. Те били най-вече турци, но приемали в своята среда и християни, тъй като слабо зачитали някакъв закон. Те нападали градовете и определяли сумата, която трябвало да им се заплати, за да не ги запалят и разграбят, а после ставали наемници на някой паша и на други турски първенци, които воювали помежду си. Когато някой не можел да им плаща, те отивали при другиго. Така техният известен първенец Гушанцалъ Халил в 1805 г., научавайки, че сърбите се бият с дахиите, дошъл в Белград с хиляди свои храбри другари, които почти всички, освен него, оставили костите си в Сърбия. Отчасти в Сръбската война, отчасти в Московската - 1807-1812 г., те били почти всички унищожени. Кърджалиите се движели на коне и всички били облечени в коприна и кадифе."

Дефиницията на Вук Караджич е много по-известна и разпространена от тази на княз Воронцов по простата причина, че тя е публикувана през 1818 г., докато другата вижда бял свят след откриването ѝ в архивите на Санкт Петербург в изследване на пишещия тези редове едва през 1991 г. В същото време обаче тя се оказва много по-пълна, по-точна и по-вярна, тъй като се отнася за кърджалийството в пределите на българските територии.

Изключителното активизиране на кърджалийските нападения след 1792 г. довежда до ответни мерки от страна на Високата порта, които са красноречиво доказателство за масовостта на това явление. През 1795 г. султан Селим III назначава за губернатор на Румелия Хакки паша. Новият управител на европейските владения на империята получава широки пълномощия за разправа с кърджалиите и всички противници на централната власт. С диктаторски пълномощия е натоварен и неговият приемник Мустафа паша, поел този пост през 1797 г., но и той не успява да се справи с поставената му задача. Прекомерното масовизиране и активизиране на кърджалийството в началото на XIX век принуждава Селим III да назначи за губернатор на Румелия през 1805 г. Ибрахим паша, на когото са дадени "права на неограничен самодържец". И този път опитът на Цариград да се справи с размириците завършва без успех. Нещо повече – кърджалийството се разраства дотолкова, че почти цялата територия на юг от Балкана попада под негов контрол. В същото време северноблгарските земи са във владение на Осман Пазвантоглу.

Феодалните размирици в Османската империя са следствие на разложителните процеси, обхванали Турция през XVIII век, но веднъж появили се, те се превръщат в причина за по-нататъшното задълбочаване на кризата. Това явление показва по безспорен начин, че господстващите в държавата феодални порядки са един анахронизъм, който не може да бъде нито закрепен, нито модернизиран с половинчати мерки и реформени напъни.

Важна причина за разложението на османския феодализъм през XVIII и XIX в. са националноосвободителните борби на покорените християнски народи. Като последица от промените, настъпили в империята, сред християнското население започва развитието на процеси, свързани със засилването на стоково-паричното обращение и с постепенната имуществена диференциация. Новите отношения си пробиват път изключително бавно и мъчително, като преодоляват неимоверни трудности. Появява се националната буржоазия на балканските народи, намиращи се под властта на Османската империя, която в началото е неуверена, дезориентирана, податлива. С течение на времето обаче тя укрепва и започва да формира свои собствени идейни възгледи, своя собствена идеология, несъвместима с господстващата феодална система. Укрепналата и осъзнала своята историческа мисия буржоазия на Балканите застава начело на борбите за национална независимост, които имат за цел ликвидиране на чуждоземното господство и на отживелите времето си феодални порядки.

Реформите в Османската империя през втората четвърт на XIX век. "Ера" на Танзимата

Разложителните процеси, развиващи се в Османската империя, и военните неуспехи срещу националните въстания на покорените балкански народи принуждават новия султан Махмуд II (1807–1839) да предприеме редица мерки, имащи за цел модернизиране на държавата. През май 1826 г. се взема решение за създаване на редовна армия, която трябвало да замени еничарския корпус и спахийското опълчение. Последвалият като отговор на това бунт на еничарите на 14 и 15 юни е потушен по безпощаден начин, а на 16 юни е издаден султански ферман, с който се оповестява краят на еничарството в цялата империя. Освен това Махмуд II декларира, че се прекратява практиката, свързана с конфискуване на имуществото на осъдените на смърт лица – т.е. султанът с официален документ известява, че в бъдеще държавата ще защитава частната собственост.

Военната реформа, наложена по обективни причини, не донася така желаните бързи положителни резултати за Турция. В поредната руско-турска война от 1828–1829 г. Портата понася поражение след поражение, за да се стигне до Одринския мир от 2 септември 1829 г., с който се узаконява раждането на автономната гръцка държава, която само няколко месеца по-късно първа от Балканските страни ще получи и своята независимост. Египетската криза от 1832–1833 г. изправя империята пред катастрофа и само помощта на Русия и подписаният на 26 юни 1833 г. отбранителен договор в пристанището Ункяр-искелеси между довчерашните противници спасява Турция от пълен погром.

Този договор обаче поставя Османската империя в изключително силна военна зависимост от страна на Петербургското правителство.

Пораженията и неуспехите от края на 20-те и началото на 30-те години подтикват управляващите в Цариград да продължат започнатите реформи. Вниманието на Високата порта е съсредоточено най-вече към промени в административната област, в режима на земеползване и в данъчната система. Административните преобразования преследват укрепване връзките между различните области и столицата, като по този начин се засилва централизмът. С премахването на берлербействата и замяната им с еялети административната структура на империята става по-стройна. Новоназначената по места администрация на практика стеснява общинското самоуправление и засилва връзките и зависимостта от централната власт.

Междувременно реформата във военната област продължава, като се променя цялата военна организация, регламентира се срокът за служене в казармата, а в средата на 30-те години се пристъпва към заключителни мерки по изграждането на единството във военната структура на империята. През 1837 г. е създадено главното командване на сухопътната армия, на което са подчинени всички родове сухопътни войски, в т. ч. и султанската гвардия.

През 1834 г. султанът издава нарочен ферман, с който се регламентира положението на чиновниците в различните административни направления. Определянето на заплатите, изплащани от държавата, и обнародваният през 1838 г. наказателен закон за чиновниците има за цел да премахне съществуващите до това време злоупотреби. Махмуд II регламентира още облеклото, униформите, фесовете, качеството на платовете, от които се изработват те – т.е. султанът издава специални заповеди, с които задължава държавните служители да носят определения тип облекло. В тези мерки освен стремеж към европеизиране се забелязва и прокрадване на едва забележим държавен протекционизъм към местната промишленост – нещо изключително дефицитно за Османската империя до този момент.

През 1838 г., по нареждане на султана, е конституиран Висш юридически съвет със задача да разработва и предлага необходимите мерки за промени в различните области на административния и стопанския живот. За ръководител на съвета е назначен Мустафа Решид паша – един от най-преданите на Махмуд II дейци, подкрепящ неговата реформаторска дейност.

След смъртта на Махмуд II (30 юни 1839 г.) и възцаряването на Абдул Меджид (1839–1861 г.) възприетата линия на промени продължава. Под ръководството на Мустафа Решид паша Юридическият съвет разработва специален указ, с който се провъзгласяват основните принципи на реформената политика, провеждана в Турция. Той е оповестен на 22 окт./3 ноември 1839 г. в кьошка Гюлхане на султанския дворец Топ Капъ Сарай, поради което е известен като Гюлхански хатишериф.

Гюлханският хатишериф прокламира равенство между всички поданици на империята. Според него животът, честта и имотът на гражданите в Турция са неприкосновени. Гарантират се още свободата на вероизповеданието, справедливото разпределение на данъците, намаляване продължителността на военната служба, нов начин за рекрутиране на армията. На практика Гюлханският хатишериф обобщава реформаторската дейност на Махмуд II и очертава направленията, в които тя трябва да продължи. Тъй като обещанията в него са наречени "танзимат-и хаирйе", което означава "добри разпоредби", периодът на реформите е известен като "ера" на Танзимата – "ера" на добрите разпоредби.

Макар много от постановленията на Хатишерифа да остават единствено на книга, в империята се провеждат отделни реформи, които се отразяват благоприятно върху стопанското и политическото развитие на покорените народи. В края на 1839 г. в еялетите и санджаците са формирани съвети, в които са включени и мюсюлмани, и немюсюлмани. Те имат задачата да дават мнение и да участват в местното управление. През май 1840 г. се издава Наказателен закон, който има еднаква сила върху всички поданици на султана. През същата година се променя и механизмът в събирането на данъците. През януари е приет закон, с който на валиите и управителите на санджаците се забранява участието в събирането на налозите. Това право се предоставя единствено на нарочни чиновници, определени от държавата и подчинени на финансовото министерство. Премахва се и се забранява съществуващата до това време система за откупуване на данъците, което облекчава положението на данъкоплатците.

Проведените, макар и половинчати, реформи засягат интересите на господстващите в Османската империя слоеве. Противопоставянето им срещу наложените промени е подкрепено и от останалите прослойки на турското население, които не можели да се примирят с постановката за равни права пред закона на мюсюлмани и християни. Като резултат през 1841 г. Мустафа Решид паша е отстранен от Цариград и изпратен на дипломатическа работа във Франция. Противниците на Гюлханския хатишериф унищожават нововъведенията в данъчната област – възстановява се системата на откупуването, отстраняват се държавните чиновници и се премахва новата, наложена от реформаторите, по-приемлива форма за събиране на поголовния данък.

Застоят в реформаторската дейност на Високата порта се отразява неблагоприятно върху отношенията ѝ със западноевропейските страни. Под натиска на тези сили империята е принудена да възстанови възприетия през 20-те и 30-те години курс в своята вътрешнополитическа дейност и през октомври 1845 г. Мустафа Решид паша отново става министър на външните работи, а през 1846 г. той вече е велик везир.

В следващите години Портата прави възможното, за да продължи приложението на идеите, заложени в Указа от 22 октомври 1839 г. Поучени от практиката, Мустафа Решид паша и неговите приближени изоставят част от вижданията си за реформиране на данъчната система. Откупната система в данъчната област остава в сила, въпреки доказаната ѝ порочност, но се връща наложеният преди начин за събиране на поголовния данък. С тази дейност са натоварени ръководителите на немюсюлманските общини, които на практика се явяват буфер в отношенията между християнското население и османската администрация.

Основното направление в реформаторската дейност на Мустафа Решид паша и през втория период на неговото управление е насочено към усъвършенстване на административната и съдебната система. През 1845 г. са формирани административните съвети (меджлиси) в еялетите, санджаците и казите. Достъп до тях се осигурява и на християнското население. Административните съвети са натоварени с важни функции, свързани с развитието на съответния регион, но в повечето случаи те не съумяват да се справят с тях, а християнските представители в меджлисите, най-често гръцки духовници, са лишени от възможността за реална дейност в полза на представяното от тях население.

През 1847 г. се създават търговски съдилища в големите градове на империята, а през 1850 г. е приет нов търговски закон, който на практика преповтаря основните положения на френския търговски закон.

Реформите, проведени в Османската империя през втората четвърт на XIX в., не променят основните начала, господстващи в продължение на векове. На практика реформаторската дейност на Мустафа Решид паша има за цел да модернизира Турция и да засили централизма. И все пак – независимо от ограничения и противоречив характер на проведените реформи, те дават своето положително отражение върху покорените християнски народи. Като се възползва от постановката за равенство на всички поданици в империята, българската национална буржоазия укрепва и се превръща в реална ръководна сила на народа в борбата му за самостоятелно развитие. Освен това реформите дават възможност за сериозни положителни промени в областта на селското стопанство и промишленото производство.

9

Промени в селското стопанство

През XVIII и началото на XIX в. селското стопанство на империята, което се отличава със своята консервативност, търпи значителни промени, обусловени от разложителните процеси и зараждането на новите буржоазни отношения. В наложената в българските предели аграрна система се наблюдават нови процеси, свързани с трансформацията на основната същност на послужебното земевладение. Ако в по-ранните векове спахията не обръща особено голямо внимание на лена си, тъй като основните средства за живот той получава от плячката в победоносните войни на империята, след като войните започват да вещаят повече смърт отколкото плячка, спахията обръща своя поглед към сигурния източник на доходи – земята. Поради тази причина сред ленниците и другите притежатели на парични средства се засилва тенденцията за придобиване на частновладелчески земи и за превръщане на послужебното в лично земевладение.

Спахиите придобиват в непосредствено владеене земя чрез най-различни средства – открито заграбване, отнемане на земята за неизплатен дълг, покупко-продажба, присвояване на пустеещи държавни земи и т. н. Присвоените парцели постепенно се трансформират в частновладелчески стопанства, наречени чифлици.

Турският термин чифлик означава средно по размер едноличнo селско стопанство, чиято поземлена площ варира от 60 до 150 дюнюма (един дюнюм е равен на 919,3 м^2) и се обработва с един чифт работен добитък. Това определение за чифлика се съдържа в Закона за земите от времето на султан Мехмед III (1583–1603 г.). То се запазва и в Закона за земите от 1858 г.

Възникналите през XVIII и XIX в. нови чифлици се различават съществено от споменатите в двата закона. Основните отлики се заключават в начина на придобиване на земята и изграждането на чифлишкото стопанство, в аграрните отношения, наложени в новите чифлици, в начина на производство и в целите на това производство.

Земята в чифлишкото стопанство практически е частна собственост, която донякъде се доближава до буржоазния поземлен режим. Чифликът е стоково стопанство, в което се използва както наемния труд на ратаи, аргати, момци, слуги, така и някои стари форми на взаимоотношения между чифликчията и селяните, като изполичарството и кесимджийството. Именно поради това чифлишкото стопанство трябва да бъде окачествено като преходно стопанство, появило се и получило развитие в специфичните условия на източния азиатски деспотизъм.

Териториалното разпределение на чифлиците е твърде неравномерно. Те възникват най-вече около големите търговски центрове – градове, панаири, тържища и край оживени търговски пътища. Тук новите буржоазни отношения се изявяват в по-чист вид, отколкото в чифлиците, възникнали в Добруджа, Македония и Северозападна България.

През XVIII в. се появяват и т. нар. господарлъци. Те са характерни най-вече за Западна и Северозападна България и се оформят успоредно с възникването на чифлиците чрез отнемане на селската земя и създаване на феодални имения от нов тип – със стокова насоченост.

Аграрният режим в този край е специфичен, тъй като до 1701 г. земите там са хасови владения на султанското семейство и великите везири. Освен това поради малочислеността на домакинствата в отделните села – според

Хр. Гандев 80% от селищата имали от 10 до 30 къщи – огромни пространства от тази земя спадат към категорията "меват" – мъртва земя. Тя не се обработва, но и никой нямал право да се установи върху нея. Землищата на отделните селища варират от 500 до 2000 декара, като в тях се включват както нивите, градините, бостаните и лозята на отделните селяни, така и земите за общо ползване – ливади, мери, кории и др. Всичката останала необработваема земя – "меват", формира държавен поземлен фонд, с който се разпорежда султанът.

Задълженията на селското население в хасовите земи се състоят в това ежегодно да заплаща на специалните надзорници, ръководени и подчинени административно на Видин, десятък от добиваната от тях продукция в пари. Тази практика поставя това население в доста неизгодно положение в сравнение със спахийските селяни, тъй като то трябвало да намира пазар за своите произведения, за да получи необходимите му средства. В същото време селяните в Северозападна България не притежават тапии за земята, която обработват – т.е. те са лишени от документа, който гарантира техните владелчески права. Като резултат производството на селскостопанска продукция намалява значително, а към края на XVII и началото на XVIII век селското население в този район прави всичко възможно, за да скъса връзките с хасовата зависимост – изоставя се на произвола обработваемата земя, използват се земи от държавния поземлен фонд, което деяние трудно се контролира от административните органи на държавата, напускат се старите местоживелища и се търсят нови... Вследствие на всичко това доходите на султанското семейство и великите везири намаляват постоянно.

През 1701 г. управителят на хасовите земи във Видин предлага на султанския диван в Цариград да се промени режимът на земеползване в този край, като на селяните и на желаещите да обработват земя се издадат тапии, удостоверяващи владелческите им права. Това щяло да повиши заинтересоваността им и съответно да доведе до увеличаване на приходите. Още същата година предложението е прието и хасовите земи се изравняват по режима на земеползване с мирийската земя.

Промяната дава възможност за придобиване на владелчески права върху земята на всички заинтерисовани категории население, но тя облагодетелства най-вече турските търговци, занаятчии и обикновени граждани. Срещу големи подкупи те успяват да получат от видинската управа тапии за землищата на цели села. Селяните запазват само мюлковата земя в чертите на селището и в непосредствена близост до него. Поставени в условията на невъзможност да се отделят от жилищата си и от малките собствени поземлени парцели, те са принудени да работят в т.нар. господарски земи или господарлъци като изполичари и кесимджии. След появата на този вид земевладение селяните продължават да заплащат хасов десятък в пари. Освен това те вече изпълняват задълженията си и към новите държатели на земята, които ги облагат с всевъзможни вземания. В същото време те са ограбвани и от надзорниците на агите (господарите), което допълнително усложнява и утежнява положението им.

Най-масовото разграбване на селските земи във вид на господарлъци съвпада с времето на Осман Пазвантоглу, но този процес продължава и в следващите десетилетия. Според Хр. Гандев "в тази област е била извършена приблизително за 80 години (от средата на XVIII век до 40-те години на XIX век) една грандиозна поземлена еспропириация, при която земята на много селяни от хасовите райони се превърнала в частна собственост на еничари, чиновници, търговци и изобщо градски елементи, които се слели с господстващата феодална класа". Заплетеният възел от аграрни противоречия в Западна и Северозападна България се усложнява дотолкова, че той, при отсъствието на ясни правни норми, можел да се разреши единствено чрез сила.

От казаното дотук следва, че през XVIII и началото на XIX в. спахийската система се намира в пълно разложение. Вместо да изпълнява своите задължения, спахията съсредоточава цялото си внимание към ленното владение или чифлика, които му осигуряват необходимите средства за живот.

Спахийството става неизгодно и като военна сила. Същото се отнася и за еничарския корпус. При това положение Османската империя, търпяща поражение след поражение от модерните армии на противниците, пристъпва към реорганизиране на военните сили. През 1826 г. е проведена военна реформа, с която окончателно се налага редовната турска армия, а съпротивата на еничарите довежда до тяхното физическо ликвидиране като род войска.

След създаването на редовна армия спахийството се превръща в ненужно бреме, поради което държавата пристъпва към премахване на военно-ленната система. Според Стр. Димитров аграрната реформа започва през 1832 г. и преминава през три етапа. Първият продължава от 1832 до 1838–1840 г. Оттогава започва междинният етап и той продължава две години – 1840–1842 г. Характерното за тези два етапа е това, че в юридическо отношение връзката между ленника и неговото владение не се променя, но се появява една междинна фигура между спахията и селяните – това е държавният чиновник. През първия етап той събира и разпределя данъците от селяните, а през втория установява действителните доходи на ленното владение. Третият етап започва през 1842 г. и завършва през 1844 г. По това време спахиите са пенсионирани на базата на установените през втория етап доходи, а ленните им владения са отнети окончателно.

Аграрната реформа не засяга Северозападна България. Турското правителство се ръководи от свои собствени съображения, за да пропусне този край. Близостта на Сърбия и отсъствието на мюсюлманско население по селата принуждава Портата да се съобразява с местните аги. Едва след поредицата селски въстания, започнали през 1833 г. – т.е. само една година след началото на реформата, и завършили с голямото Видинско въстание от 1850 г. Цариград решава да проведе реформата и в тези български земи. Тук, за разлика от другите български региони, селяните са принудени да откупят земята от бившите притежатели на господарлъците.

Аграрната реформа завършва през 1844 г., но тя е узаконена едва със Закона за земите от 1858 г. Макар и феодална по характер, реформата създава нова структура в селското стопанство, която се характеризира с дребното еднолично селско земевладение. В своето мнозинство българските селяни се превръщат в раетски (свободни) селяни, които владеят различни по размер парчета земя. Притежателите на по-големи и плодородни участъци изнасят част от продукцията си на пазара. Така след реформата раетското земеделие спомага за развитието на стоково-паричните отношения и за налагането на новите буржоазни порядки. На практика аграрната реформа довежда до обуржоазяване на българското село и до включването му общия икономически и политически живот на формиращата се българска нация.

38

Промени в градското стопанство. Развитие на градовете

През разглеждания период се разраства и разширява своя обхват стоковото производство в българските земи. Градовете се развиват като търговско-занаятчийски центрове. В тях се струпва все по-голям брой население, което се откъсва от селското стопанство и се отдава на търговия и занаяти. Някои села, в резултат на развитието на занаятите и търговията в тях, приемат все повече градски облик. Особено се засилва този процес след ликвидирането на феодалните размирици в началото на XIX в., когато относително намалява вътрешната несигурност.

Интензивното развитие на занаятчийското производство през XVIII в. се предопределя от нарасналото търсене на неговите произведения, както в империята, така и зад граница. Това от своя страна довежда до промени в занаятчийството като организация. Ако в предходните векове занаятчията работи преди всичко по поръчка с материали на клиента, то сега той произвежда предимно за пазара. Домашният занаят преминава на втори план. Първостепенно място заема вече сравнително добре уредената занаятчийска работилница, в която работят известен брой чираци и калфи.

Ускореното развитие на занаятчийството довежда до появата на нови производства и до възникване на специализирани райони, в които преобладават определен вид занаяти. Тази специализация се налага от природните дадености, от географските условия, от суровинната база и от съществуващата традиция. Така в планинските и полупланинските райони, които са центрове на животновъдството, продължават развитието си абаджийството и гайтанджийството. Просперират още кожарството, кожухарството, папукчийството, мутафчийството. В районите на Самоков, Неврокоп, Малък Самоковец (Странджа), Чипровци се развиват занаятите, свързани с обработката на сурово желязо и други метали – железарство, ковачество, казанджийство. Особено значение добива предачеството, което след внасянето на чекръка през втората половина на XVIII в. е разпространено масово във вълнодобивните райони и в областите, занимаващи се с памукопроизводство и копринарство.

Съществено значение за развитието на занаятчийското производство има фермана на султан Мустафа III от 1773 г., с който на еснафските организации се гарантира вътрешна автономия и държавно покровителство. И още – регламентира се структурата на еснафа, изясняват се неговите права и задължения. Тази височайша намеса е категорично доказателство за това, че една значителна част от производството на занаятчийските сдружения отива за задоволяване нуждите на държавата.

Ферманът на Мустафа III дава тласък в развитието на ръчното производство. Благодарение на обявената вътрешна самостоятелност на еснафската организация, българите се налагат твърде бързо като основен елемент в производствената ѝ дейност. Те са тези, които поемат и ръководството на еснафите с всички произтичащи от това последствия.

През "ерата" на Танзимата занаятчийското производство укрепва още повече. Промените, настъпили вследствие на проведените през втората четвърт на XIX в. реформи, довеждат до разцвет на ръчното производство. През този период се обособяват над 100 отделни занаята. Голяма част от тях работят за нуждите на редовната турска армия – абаджии, гайтанджии, папукчии, терзии, тюфекчии, барутчии, мутафчии и т. н.

Интензивното развитие на занаятчийството през първата половина на XIX в. довежда до появата на предприятия с по-голям брой лица, заети в производството. Това са простите кооперации и манифактурите, в които вече се наблюдава доста напреднал процес на разделението на труда. Най-ранно и най-широко разпространение манифактурата достига във вълненотекстилното производство. Организатори на предприятия от подобен тип са преди всичко богати търговци, които използват наемен труд във всички етапи на производството. Манифактурата обхваща онези клонове от промишленото производство, които изработват масовите стоки за широкия пазар на империята. Преобладаваща в българските земи е разпръснатата манифактура, тъй като тя отговаря на традиционния, домашен начин на производство. Освен това този тип предприятие изисква значително по-малко средства от своите организатори. Като най-характерен пример за разпръсната манифактура във вълненотекстилния бранш може да се посочи манифактурата на Атанас Гюмюшгердан в Пловдивско.

През 30-те години на XIX в. става факт и фабричното производство в българските земи. През 1834 г. Добри Желязков от Сливен открива в родния си град модерна тъкачница, а през 1835 г., след като издейства нарочен ферман от Махмуд II, построява текстилна фабрика. След реконструкцията и преоборудването ѝ през 1840 г. тя се превръща в модерно предприятие, в което работят 300–400 наемни работници, а качеството на произвежданото сукно не отстъпва на внасяното от западноевропейските държави. Втората фабрика в същия бранш е открита през 1848 г. в с. Дермендере, Пловдивско. Тя е собственост на Михалаки Гюмюшгердан.

Отсъствието на държавен протекционизъм и твърди гаранции за личността на собственика и неговото имущество прави появата на фабрични предприятия спорадично явление. Съществуващите условия принуждават богатите българи да се занимават с дейности, които не могат или трудно се контролират от държавата и нейната администрация. Поради тази причина мнозина от тях се отдават на търговията и лихварството.

Развитие на търговията

През XVIII и първата половина на XIX в. българските земи, заедно с цялата икономика на империята, са вплетени още по-здраво във външнотърговския стокообмен с европейските страни. През разглеждания период от тях се изнасят най-вече суровини от растителен и животински произход: вълна, необработени кожи, памук, коприна, зърнени храни, аба, гайтани, месни произведения, вино, дървен материал. В същото време се внасят произведенията на западноевропейската манифактурна и фабрична промишленост. За отбелязване е, че българското население, с малки изключения, не изпитва особена нужда от вносните стоки. Само отделни артикули се разпространяват и използват от българите – това са боите, необходими за текстилната промишленост, железарията и необходимите за занаятчийското производство инструменти.

Най-бързият начин за разпространяване на вносните стоки предлагат панаирите, които следват един след друг през цялата година: Сяр (февруари), Прилеп (май), Сливен (юни), Пловдив (юли), Неврокоп (август), Узунджово (септември), Енидже (ноември), Петрич (ноември) и т. н.

Разширяването на външната търговия се обуславя от нарастването на вътрешния стокообмен. През XVIII в. започва да се осъществява по-разгърната размяна на стоки между града и селото, между отделните производствени райони, между различните градове и селища от двете страни на Балкана. Някои от тези градове стават центрове на постоянна размяна, а годишните панаири се превръщат в средища за обмен с национално значение.

С течение на времето цялото занаятчийско производство започва да работи за нуждите на формиращия се национален пазар. Различните стокопроизводители, едрите и дребните търговци се подготвят продължително време за годишните панаири, където се осъществява голям стокооборот.

През този период важна роля за развитието на вътрешната търговия играят седмичните, сезонните и специализираните пазари. Оформените търговски чаршии допълват общата картина на вътрешния пазар, тъй като те функционират непрекъснато и задоволяват ежедневните нужди на българското население.

През XVIII в. се разширява и кърджийството – търговията на дребно. Собственици на повече волски или конски коли се сдружават и образуват търговски кервани. Те преминават през селищата, вземат поръчките, а след това доставят закупената стока. Кърджийството разширява своята дейност и обхваща всички територии на българските земи.

През XIX в. и в търговията, както и в останалите стопански сфери, настъпва подем. За това особено много допринасят реформите в империята. С издадения през ноември 1839 г. Гюлхански хатишериф на християнските търговци – чужди и местни, се дават редица привилегии.

Чрез изградената през XVIII и първата половина на XIX в. търговска структура стоките, произведени в различните стопански райони, както и тези, внесени отвън, се разменят и служат за основа на формиращия се национален пазар. Чрез усиления стокообмен производители, търговци и купувачи се свързват все по-здраво помежду си. Установяването на тесни производствени и търговски отношения обединява силите на вплетените в тях българи, укрепва тяхното чувство за икономическа самостоятелност. Успоредно с формирането на единния национален пазар върви и процесът на формиране на българската нация, закрепва националното самочувствие.

Социална структура на българското общество
през XVIII и първата половина на XIX век

Положителните промени, които настъпват в икономиката на империята и в живота на българите, твърде често са белязани със знака на непоследователността. При господството на източноазиатските отношения в Турция постъпателното развитие във всички области на живота е мъчително трудно. Нерядко процесите, бележещи началото на нещо ново, спират или потъват в ориенталската монотонност и традиционалност. Много често самата държава като организация спира развитието на новото, ръководена от свои съображения и от свои цели. Опряна на съществуващото от векове османско законодателство, тя като че ли съзнателно налага дистанция между себе си и останалия свят.

При тези неимоверно трудни условия започва зараждането на българската буржоазия. Това е един мъчителен и продължителен процес, който в много отношения е неподатлив за проучване, поради отсъствието на достатъчно изворови данни и поради спорадичността и непълността на тези, които са достигнали до нас. При това и самите най-ранни представители на българската буржоазия едва ли съзнават първоначално своето място и роля в зараждането на новото. От казаното произтича необходимостта за използването на по-условни категории при изясняването на този въпрос.

Българската буржоазия се заражда най-рано сред градските жители, тъй като развитието на занаятчийството, увеличаването на стоковото производство и осъществяването на размяната през XVIII в. довежда до имущественото разслоение на това население, от което започват да се отделят първите ѝ елементи.

В началния стадий на своето развитие българската буржоазия е преди всичко търговска. По-късно, през XIX в., към тази категория се причисляват промишлениците, лихварите, притежателите на поземлени стопанства, организаторите на стоково производство, посредниците, търговските кореспонденти и др.

Ясното разграничаване на различните групи сред българската буржоазия през XVIII и първата половина на XIX в. е един практически неразрешим въпрос, поради което е необходимо да се приеме една по-обобщена категоризация на отделните буржоазни прослойки.

Най-отгоре в социалната пирамида стои групата на едрата търговско-промишлена буржоазия. Тя съставлява относително малка част от българското общество. В нея влизат едри търговци, лихвари, индустриалци, собственици на търговски фирми, чифлици и други имоти, които разполагат със сравнително големи за времето си парични суми.

Втората група включва представителите на средната буржоазия. Това са търговски посредници, прекупвачи на данъци, бегликчии, джелепчии, манифактуристи, заможни занаятчии. Тази прослойка обхваща значителна част от българското общество. Това са хората, върху които се крепят обществените работи в съответните селища.

На трето място, се нарежда дребната градска и селска буржоазия. Тя съставлява мнозинството на българския народ. В редовете ѝ са всички дребни занаятчии, търговци на дребно, бакали, кърджии. В тази категория са средните и дребни селски стопани, които след провеждането на аграрната реформа спомагат за налагането на новите отношения. Това са хората, които представляват здравата опора на българския елемент и които заемат важно място във всички страни от живота на българското общество през Възраждането.

В края на XVIII и първата половина на XIX в. се оформя и българската интелигенция. Тя произлиза от всички споменати групи, но мнозинството от нея е свързано с едрата и средната буржоазия. Икономическата състоятелност на тази буржоазия ѝ дава възможност да изпраща децата си в училищата на съседните свободни балкански страни, в Средна и Западна Европа, в Русия.

През първата половина на XIX в. българската интелигенция включва учителите, свещениците, книжовниците, публицистите и хората, получили образование в посочените страни. Тя е все още сравнително малобройна, но нейното място в живота на обществото е изключително важно. Именно интелигенцията въздейства най-силно върху модернизирането на живота и възприемането на новото, тя активизира обществено-културния живот на българите.

През разглеждания период съществуват и други социални прослойки, които не могат да бъдат причислени към споменатите вече категории. С развитието на новите отношения една част от българското общество обеднява. Този процес се наблюдава както сред селското население, така и сред жителите на градовете. В резултат на обедняването тези хора стават икономически зависими. Това са изполичарите, кесимджиите, ратаите, аргатите, момците, слугите, надничарите. Те са сравнително голяма група, но все още нямат своя собствена физиономия.

През XVIII и първата половина на XIX в. все още съществува и чорбаджийската прослойка, която също търпи въздействието на новите отношения. Категоричното ѝ причисляване към феодалната система, както това правят Димитър Благоев и Жак Натан, или към зараждащата се и утвърждаваща се българска буржоазия, според Николай Державин, Димитър Косев, Иван Снегаров, Горан Тодоров, не може да се приеме за най-верен подход при изясняване на проблема. Най-приемливо е становището на Христо Христов, който определя чорбаджийството като социална група, извън съществуващата феодална и формиращата се буржоазна класа. Според него "чорбаджиите били хетерогенна по своя състав социална група. Едни от тях (старите чорбаджии) били свързани с феодалния или полуфеодалния начин на производство, присвоявали част от феодалната рента при събирането на данъци и се обогатявали чрез лихварство и търговия. Други били представители на новообразуващата се буржоазна класа. Селските чорбаджии били заможни селяни, въвлечени частично в стоковото производство и търговията. При това положение трябва да се приеме, че само е́дна и то неголяма част от чорбаджиите са били най-горен слой на буржоазната класа". В заключение Хр. Христов подчертава: "Слагането на знак на равенство между чорбаджиите и едрата буржоазия е неоснователно. Не е основателно, обаче и представянето им като отделна класа. Чорбаджиите били отделна социална група, която се формира при господството на феодалния начин на производство и присвояване... Основната черта, която ги обединява в отделна социална група, е дейността им на общински управници". В по-късните си изследвания той предлага още по-синтезирано разбиране за същността на чорбаджийството – "чорбаджийството е социална категория, чието възникване е свързано със съществуването на българските селски и градски общини в системата на османския феодализъм и цариградската църковна власт. Чорбаджиите се издигат обаче заедно с развитието на стоковото и зараждащото се капиталистическо производство и поради това са една сложна и преходна социална категория".

Чорбаджийството като институция и явление трябва да се разглежда в развитие. Първоначално тази категория хора е натоварена с посредническа дейност между османската власт и покореното българско население. В първите векове на чуждото владичество чорбаджийският институт е пряко свързан с общинското самоуправление на българите и тук се проявява неговата положителна същност. Като ръководители на общинското самоуправление на българите легаторите, примикюрите, кехаите, кметовете, кнезовете – в зависимост от това как се наричат в различните краища на българските земи – свеждат до членовете на общината разпорежданията на централната власт и следят за тяхното изпълнение. Те имат задължението да осигуряват редовното събиране на данъците и внасянето им в държавната хазна. На практика общината с нейното ръководство се превръща в буфер, който предпазва българското население от прекия досег с администрацията на държавата-поробителка, а това се оказва един от важните фактори за съхраняване на българската народност. Следователно през първите векове на османско владичество в българските земи чорбаджийският институт е свързан най-вече с административни функции във връзка с управлението на българските общини.

Общински ръководители – българи, се срещат преди всичко в селищата със специални задължения – войнушки, проходнически (дервентджийски), соколарски и др. Интересни са функциите, които пътешественикът Стефан Герлах им приписва в резултат на наблюденията си, и които отразява в "Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград": "...горките хора, катадневно се плячкат от пътниците, на които трябва да дават сено, ечемик и други неща, а турците едвам им плащат наполовината... Имат помежду се един надзирател, който турците наричат кехая; той тука, както в сичките християнски села, секиму, който дохожда, трябва да намери сено, трева, ечемик за конете, хляб и друга храна за човеците. Те са длъжни да вардят нощем товарите на пътниците пред къщите, където нощуват".

Според Ел. Грозданова общинските ръководители – чорбаджиите, изпълняват следните функции: 1. Организират събирането на данъци; 2. Извършват дейности с оглед запазване цялостта на селската или градската община; 3. Носят отговорност при сключване на заеми от името на всички членове; 4. Осъществяват колективната отговорност на общината по наказателни дела; 5. Подпомагат борбите на властта срещу съпротивителните движения на българския народ; 6. Организират правораздаване в рамките на общината; 7. Подпомагат организацията на стопанската дейност на колективен труд и взаимопомощ; 8. Организират поддържането и ремонта на селски църкви и други обществени обекти; 9. Подпомагат запазването на българския език, обичаи и традиции; 10 Грижат се за интересите на общината като цяло в контактите ѝ с органи, учреждения и лица вън от нея; 11. Организират колективната отбрана на общината.

Овластяването на чорбаджиите става по два начина – чрез демократичен избор на населението и чрез централизирано назначаване. И за двата начина е нужно признанието на Високата порта. Официалната власт се интересува само от гарантирането на имперските интереси, а местното население очаква от чорбаджиите да се грижат за селските и градските работи.

Естествено, една част от чорбаджиите се облагодетелства от функциите, които изпълнява, и забогатява. Тук става въпрос за хората, свързани с общинското самоуправление. В същото време обаче се появяват и т.нар. нови чорбаджии, които нямат нищо общо със споменатите по-горе. Това са хора, които се занимават с търговия, лихварство, предприемачество, посредническа и кореспондентска дейност, в резултат на което натрупват значително състояние. В периода на Българското възраждане съществуват и двата типа чорбаджийство, но под чорбаджия българите вече разбират преди всичко богат човек. А това са представителите на новите отношения в българския икономически и политически живот, които имат важно място в изграждането на общия икономически живот и на единния национален пазар.

Относно етимологията на думата "чорбаджия" има най-разнообразни мнения. Помощните родове военни части, съставени от войнуци, служат в близост до редовните турски части и тези на еничарите. Най-вероятно от тях се заимства и това понятие, което замества използваните до този момент наименования легатор, примикюр, кехая, войвода, княз, кмет. В еничерския корпус "чорбаджия" е военна длъжност. Не е изключено, а е много вероятно, названието "чорбаджия" да е въведено в употреба за обозначаване функциите на ръководителите на войнушките села и по-специално задълженията им, както пише и Стефан Герлах, да посрещат, настаняват и осигуряват прехраната на повисшите турски военни и административни чинове, събирачи на данъци и други държавни чиновници.

Направеният преглед на социалната картина на българското общество показва, че през първата половина на XIX в. по българските земи все по-отчетливо започват да се очертават буржоазни структури. След провеждането на аграрната реформа те навлизат и в българското село, като мнозинството от българските селяни се превръща в дребни стокопроизводители, изнасящи излишъка на тяхното производство на пазара. Следователно с основание може да се заключи, че при разглеждания период българското общество прекрачва в Новото време.

ЗАРАЖДАНЕ НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНАТА ИДЕОЛОГИЯ

Съпротива срещу турската власт през първата половина на XVIII век

Борбата на българския народ срещу османския поробител не прекъсва през всичките векове на чуждия гнет. Тя се води с различна интензивност, използват се разнообразни форми, търсят се, според условията, различни съюзници, но крайната цел една – възстановяване на българската държава. Най-често българите свързват освобождението на поробеното отечество с намесата на християнска Европа, с борбата на кръста срещу полумесеца, с очакването на нов, решителен кръстоносен поход, който ще сложи край на османското владичество в източната част на континента. Тези надежди се подхранват в продължение на векове. Те са живи и в началото на Българското възраждане, защото конфликтът между Османската империя и европейските държави, макар и притъпен, макар и преминал зенита си, продължава да е сериозен фактор в междудържавните отношения.

Войната на Свещената лига срещу османците (1683–1699 г.) активизира съпротивителните борби на българите. Сключеният през 1699 г. Карловацки мирен договор между воюващите страни обаче за пореден път обрича българските надигания в Северозападна България. Въпреки всичко, тенденцията за противопоставяне на поробителя остава жива и в началото на XVIII в. се свързва и с други фактори.

Процесите, които се развиват сред българите в края на XVII и началото на XVIII в., бележат началото на Възрожденската епоха. Те намират израз преди всичко в стопанските и социалните промени, в появата на българската буржоазия. Зараждането на националното чувство се отразява върху душевността на българина, който започва да се интересува не само от своето настояще, но и от миналото на своя род и отечество. Усетил повея на просвещенските идеи, българският народ свързва това минало със съседните страни, със славянската общност, с християнската църква. Постепенно се съживява идеята за възстановяване на българската държавност. В първите десетилетия на осемнадесетото столетие тя е свързана с общия стремеж на южните славяни към радикални промени в начина на тяхното съществуване. Основното съдържание на този стремеж се заключава в пълното откъсване от властта на Османската държава и в търсенето на покровителство от страна на мощен християнски съюзник, какъвто е Австрийската империя. В нейните граници живеят част от западните и южните славяни. В нея намират подслон българите, участвали в Чиправското въстание през 1688 г. Тя е вечен противник на Османската държава, изпълняваща едновременно ролята на граница между християнския Запад и мюсюлманския, в държавно-политическо отношение, Югоизток на континента и сигурен страж на Просвещенска Европа. Всичко това, а и стремежът на Хабсбургската империя към разширяване на изток, създава една трайна тенденция за очаквано спасение от агаряните с помощта на католическия и протестанския Запад.

Силно влияние в тази посока оказват писанията на такива видни българи като Георги Пеячевич (1655–1725 г.) и Кръстьо Пейкич (1669–1731 г.) – и двамата от Чипровец (дн.Чипровци), които, след разгрома на въстанието от 1688 г., емигрират заедно с хиляди свои съграждани католици в Австрия. Под въздействие на техните съчинения и призиви към австрийския двор за помощ на поробените от османците южни славяни, интересът към българи и сърби се засилва. Израз на това настроение е появата в началото на XVIII в. (1701 г.) на книгата "Стематография" на хърватина Павел Ритер Витезович, която има за основа историята на Мавро Орбини "Царството на славяните" от 1601 г. и в която на страница 10 е изобразен българският герб, представляващ изправен на задните крака лъв с корона на главата. В "Стематография"-та са публикувани и редица други държавни гербове, литографии, исторически справки и данни. Следват други издания на автори католици, разкриващи миналото на България, между които се открояват имената на словака Иван Саски, Андрея Качич-Миошевич, Блазиус Клайнер. Всички те разкриват славното минало на средновековната българска държава, победите и величието на българските царе, културните постижения на средновековните творци, жестоката участ, сполетяла българското царство в края на XIV в. Направеното от тях има за цел да активизира австрийската политика за освобождението на тези "илирически" народи от османско владичество и включването им в империята на Хабсбургите.

Началото на XVIII в. се ознаменува с нов момент във военното противопоставяне между Османската империя и останалия свят. На политическата сцена, вече като могъща сила, излиза Руската империя, която, в стремежа си за адаптация към останалия европейски свят, започва да предявява претенции, които не вещаят нищо добро за нейните съседи. Стремежът към постоянен и гарантиран излаз на топли морета се превръща в трайна тенденция на руската външна политика. Това довежда до една продължителна конфронтация между Петербург и Цариград. Авторитетът на Русия сред българите нараства особено много след успешните войни на Петър I срещу Турция и след победата над шведите при Полтава. От началото на XVIII в. идеята за освобождението на България вече се свързва трайно с успехите на руското оръжие. Още повече че Петър I призовава покорените християни да подкрепят действията на руските войски. Той изпраща и нарочни емисари със задачата да подготвят балканските народи за съвместна борба срещу общия неприятел.

Българите установяват връзки с руското дипломатическо представителство в Цариград още в началото на XVIII в. Това безспорно дава своето отражение върху взаимоотношенията в последвалите войни. Така през 1710 г., когато започват военните действия между Турция и Русия, Петър I оповестява, че води тази война, за да освободи православните християни. В призива си към тях той заявява: "Грабнете оръжие срещу общия неприятел, за да се бием за вярата, отечеството, за нашата чест и за свободата на нашите деца ..., защото ние не желаем друга слава освен тази, да ви отървем от жестоката тирания, да украсим църквите и да въздигнем светия кръст." Макар бойните действия да се развиват далеч от българските земи, съществуват сведения, които говорят за размирици на юг от Дунав дори след сключването на Прутския мир на 12 юли 1711 г. Няма съмнение, че тези надигания на българите са свързани с призива на Петър I и с военните действия между Русия и Турция.

По време на Австро-турската война от 1716–1718 г. много българи отново се включват в редовете на австрийските войски. Колко силни са съпротивителните настроения говори фактът, че още през 1715 г. една част от помощните родове войска в турската армия, в която влизат и християни като войници, била отчислена от служба и превърната в обикновена рая. По-късно тази участ сполетява и други помощни категории в армията, които се набирали най-вече от поробеното население. В хода на войната българските емигранти от Чипровското въстание и българските католически духовници в Австрия предлагат своята помощ на Виенския двор. Георги Пеячевич разработва и предлага на австрийското командване план за въстание в българските земи, а Кръстьо Пейкич публикува през 1717 г. свой труд, с който разобличава религията на поробителя и настоява пред австрийското правителство да се нанесе силен удар върху Османската империя. Тези предложения не са приети, но в Северозападна България хайдушките дружини се активизират дотолкова, че започва да се говори за българско въстание във Видинско. Според Пожаревацкия мир, сключен на 21 юли 1718 г., българските земи от Тимок до Никопол граничат с Австрия. Този непосредствен досег със свободна Европа има своето значение за бъдещите борби на българите.

През 30-те години на века започва масово движение срещу данъчната политика на Високата порта. Бунтът на еничарите от 1730 г. довежда до свалянето на султан Ахмед III и екзекутирането на всички висши сановници. Новият султан бил принуден да премахне пожизненото арендуване на приходоизточници (маликянета). Движението срещу данъците обхваща както Южна, така и Северна България. Основната цел, която то преследва, се заключава в ограничаване на експлоатацията от страна на държавата.

Важна роля за приобщаването на българите към славянската идея имат българските православни книжовници, творили през първата половина на XVIII в. Сред тях особено място заема Партений Павлович (края на XVII в. – 1760 г.). Със своята служба в полза на православната църква, със своята политическа дейност и със своите литературни изяви, сред които се откроява неговата "Автобиография", роденият в Силистра Павлович допринася твърде много за налагане на идеята за кръвната, племенната, езиковата, духовната и религиозната общност на южните славяни и за голямата полза от сътрудничеството им с Русия. От тази могъща славянска страна той очаква избавлението на българите. Поради това в навечерието на поредния военен сблъсък между северната славянска държава и Османската империя Павлович, заедно с Ипекския патриарх Арсений IV Шакабента, взема активно участие в подготовката на българите за едно въстание в подкрепа на руските войски, с цел отхвърляне на чуждото владичество. От 1733 до 1735 година посещава много български селища, между които Ниш, София, Пловдив. Живее три месеца в Рилския манастир, запознава се с книжовното му богатство, изпълнява своите задължения на духовно лице, съпреживявя страданията на сънародниците си. Всичко това Партений Павлович отбелязва в своята "Автобиография", която е първа подобна творба в южнославянската литература.

През 1735 г. започва нова Руско-турска война, в която на следващата година се включва и Австрия. Тази война довежда до поредното надигане на българите, което през 1737 г. прераства във въстание. То е предизвикано от навлизането на австрийските войски в Нишко. Въстанието обхваща Трънско, Пиротско, Брезнишко, Радомирско, Кюстендилско. Въстаническите действия се прехвърлят и на север от Балкана, но след оттеглянето на австрийците, въстанието е прекратено. Неуспехът на подетото начинание принуждава патриарх Арсений IV Шакабента и Партений Павлович да напуснат Ипек и да се установят в Сремски Карловци.

И след приключването на войната в много райони се наблюдава брожение сред селските маси, но отсъствието на организационен център свежда всички тези прояви до едно стихийно надигане, без ясно определена крайна цел. Зараждащата се българска буржоазия е все още твърде анемична и не е в състояние да поеме ролята на водач на българския народ в борбата му за отхвърляне на османското владичество и възстановяване на българската държавност.

Събитията, които се разиграват в българските и сръбските земи през втората половина на 30-те години на XIX в., импулсират друг български книжовник към активна дейност. През 1741 г. Христофор Жефарович (края на XVII в. – 1753 г.), роден в Дойран, отпечатва във Виена своята "Стематография – Изображении оръжии илирических". Тази книга в по-голямата си част е буквален превод на "Стематография"-та на хърватина Павел Ритер Витезович. Витезович издава своята "Стематография" през 1701 г. във връзка със стогодишнината от труда на Мавро Орбини "История на славяните". Жефарович посвещава новото издание на "Стематография"-та на Ипекския патриарх Арсений IV Шакабента заради приноса му в борбата на южните славяни срещу турците. Тя представлява сборник, съдържащ образите на сръбски и български светци и царе, 58 герба на европейски държави, народи и области, исторически справки и сведения за тях. Всеки един от гербовете е придружен от четиристишие на славянски език. Под българския герб, който е напълно идентичен с този, публикуван от Витезович, е поместен следвият текст: "Светлий лев на чарном полю себе изправляет/ Грешит светла за черна иже поставляет/ Имя собствено мое от Болги реки/ На ловитбу здес узриш искусни человеки". В "Стематография"-та Жефарович се окачествява като илирико-росиански зограф, стремящ се към възстановяване на "царство илирического". Макар да обслужва илирическата идея, която защитава постановката за автохтонността на славянското население на Балканите, макар да обслужва интересите на зараждащата се сръбска буржоазия и стремежа ѝ за хегемония при обединяване на южните славяни, макар да търпи остра критика от страна на Паисий Хилендарски заради казаното в предходните редове, "Стематография"-та има важно значение за пробуждащото се българско общество. Тя категорично аргументира южнославянската принадлежност на българския народ, а публикуваният герб и четиристишието към него се явяват в действителност аргументи на категорично опровержение на илиризма, прокарван от Сремски Карловци. Освен това гербът, публикуван през 1841 г. и от Иван Богоров в Одеса във връзка със стогодишнината от издаването на "Стематография"-та на Жефарович, става основа на българския герб, утвърден през 1879 г. Чл. 21 на Търновската конституция постановява: "Българский Държавен герб е златен коронован лев на тъмночервено поле. Над полето Княжеска корона".

Паисий Хилендарски. История славянобългарска

Промените, които настъпват в българското общество през първите десетилетия на XVIII в., довеждат до възникване на националноосвободителната идеология. Това е естествен процес, свързан с промените в съзнанието на българите, с промените в начина на живот и с промените в начина на възприемане на заобикалящата ги действителност.

През първата половина на XVIII в. се появяват личности, които постепенно осъзнават същността на новите прояви в живота на българския народ. Това осъзнаване в повечето случаи е интуитивно, но въпреки всичко тези хора схващат промените, усещат зараждането на националната идея и дават израз на тази идея. По онова време дамаскинската книжнина възпитава българите в дух на непримиримост към опитите за потурчване. През 1761 г. Блазиус Клайнер написва на латински език "История на България". Христофор Жефарович публикува през 1741 г. своята "Стематография", проявява се Партений Павлович. Като родоначалник на националноосвободителната идеология обаче с пълно основание се поставя Паисий Хилендарски. Той най-цялостно и най-точно съумява да разбере потребностите на своето време, промените сред българите и задачите, които стоят пред тях.

Появата на Паисий и неговата история е обект на обяснимо внимание от страна на историческата наука. В съществуващата книжнина са изказани множество мнения, имащи за цел да изяснят и личността на Хилендарския монах, и причините, довели до написването на знаменитото му съчинение. Въпреки това делото на П. Хилендарски не е могло да бъде обяснено дълго време. Патриотичният му зов към българския народ се е смятал като изолирано явление в живота на българското общество през XVIII в., като далечно предусещане на едно развитие, което започва няколко десетилетия по-късно. Появата на историята се обяснява още с индивидуалния дух на Паисий, с неговата наблюдателност и прозорливост, с голямата му обич към българския народ.

Всъщност П. Хилендарски е успял да отрази в своята "История славянобългарска" новия, незабелязан от неговите съвременници процес на обществено развитие, новите елементи, новите зараждащи се сили в българското общество, успял е да види новите насоки в историческото развитие на българския народ и да набележи задачите, които стоят пред него. Без разглеждането му в най-тясна връзка с възникването на новите буржоазни отношения в България през XVIII в. делото на П. Хилендарски не може да бъде правилно обяснено.

Паисий е роден през 1722 г. в Самоковската епархия. Много са селищата, които претендират, че именно в тях се е родил великият българин, но в последно време превес взема становището, че Банско има най-големи основания за това. През 1745 г. Паисий заминава при своя брат Лаврентий, игумен на Хилендарския манастир в Света гора, и става монах. Новата среда оказва решаващо влияние за неговото идейно израстване. През XVIII в. атонските манастири са средища на духовния живот на балканските християнски провинции. Те пазят в своите библиотеки огромно количество средновековна и нова литература. В тях работят граматици, преписвачи на книги, учители, зографи, съчинители на летописи и т.н. Манастирите са средища, посещавани от поклонници от близки и далечни страни, от учени, от пътешественици и историци. Така тук започват да проникват идеите на европейската култура и образованост, рационалистичният мироглед, новото светоусещане. През XVIII в. светогорските манастири се превръщат в общонационални центрове за поклонничество.

Като монах и водач на поклоннически групи Паисий обхожда нашир и надлъж българските земи. При тези пътувания той опознава българската етническа територия, влиза в непосредствен досег с обитателите, запознава се с положението, страданията и стремленията на българския народ. Върху него оказват влияние и идеите, разпространявани от откритото през 1753 г. светско училище при Ватопедския манастир, известно като Атонска академия. Негов създател е видният гръцки просветител Евгениос Вулгарис. Макар да просъществува само няколко години, училището доказва, че дори в Атон, където християнските канони са вечната и неизменна норма на поведение и съществуване, проникват новите идеи, шестващи в Европа.

В тази среда П. Хилендарски замисля да напише история на българския народ. Идеята за това се заражда под въздействието на икономическите, социалните и културните промени, настъпили в живота на българите през първата половина на XVIII в. Все по-отчетливото разграничаване между християнските народи поражда интерес към тяхното минало. Като резултат се раждат редица исторически съчинения, които допринасят много за националното обособяване на българи, гърци, сърби, власи.

В продължение на две години Паисий събира материали в библиотеките на Атон. В своята история той отбелязва: "Аз претърсих всички светогорски манастири, гдето има стари български книги и царски грамоти, също така и из много стари места из България, гдето се намират много стари български книги." Изучава царски грамоти, жития на светци (на Кирил и Методий, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Гаврил Лесновски, Петка Търновска, Ангел Битолски и др.), поменици, кондики, приписки и други документи. В Атон П. Хилендарски изучава руския превод на труда на кардинал Цезар Бароний "Деяния церковная и граждания". През 1761 г. посещава Сремски Карловци, голям сръбски културен център, намиращ се в пределите на Австрия. Там той се запознава с руския превод на труда на дубровнишкия абат Мавро Орбини (Маврубир според Паисий) "Книга историография", издаден през 1601 г., а в руски превод през 1722 г. От този труд той черпи много сведения за южните славяни и заимства идеята за общославянското единство. Това съчинение дава много от необходимите на Паисий сведения за написване на неговата история.

След завръщането си от Австрия той се премества в Зографския манастир, където през 1762 г. завършва своята "История славяноболгарска о народе и о царей и о светих болгарских и о всех деяния и бития болгарская". После прави нещо не по-малко важно от самото ѝ сътворение. Започва сам да я разнася из българската земя. През 1765 г., когато посещава Котел, намира и първия преписвач – поп Стойко Владиславов. В "Житие..."-то си последният не споменава и дума дори за срещата си с Хилендарския монах и за стореното дело по преписването на неговия труд. Този факт поражда редица въпроси защо това е така – дали поп Стойко не е разбрал значението на историята и я е преписал по поръчка срещу заплащане, както правел и преди това с други преписи, или не е искал в "Житие"-то му да има и друга личност, равна или дори стояща по-горе от него. Тези въпроси ще останат завинаги без отговор, но приписката към първия препис, която оставя поп Стойко, свидетелства по категоричен начин, че той е наясно със същността и значението на Паисиевата история. Тя, заимствана от Вера Мутафчиева, има следното съдържание: "В време епископа Гедеона: Записах се сию историицу аз, много грешнии в человецех Стоико Иереи: В лето по въплащение и преснодеви Марии 1765 лето месец януариа в 21 ден. Сии историю принеси а Паисиа Иеромонах от Света гора Атонскаа и преписахми я у село Котил: настоятел епитроп църковнии Христо Поклон. И постави я у храм светого апостола Петра и Павла, кои чите да ричат: бог да прости кои писал и кои настоял. И кои я усвои или открадне, да е афоресан и прокълнат от бога саваота и от 12 апостоли и от 318 отци и от четири евангелисти, и туч, и железо и камик да се ступи, тои ни в веки!"

Земния си път Паисий завършва през 1773 г. в Станимака (Асеновград). "История славяноболгарска" има общо 85 страници и се състои от два предговора, основна част и послесловие. Първият предговор е заимстван от труда на Цезар Бароний и е озаглавен "Полза от историята". В него се изтъква, че познаването на нещата и деянията на предшествениците е не само полезно, но и твърде потребно. Историята е нужна както на обикновените хора, така и на великите властелини, понеже им дава разум "как могат да държат дадените им от бога поданици в страх божи, в послушание, тишина, правда и благочестие, как да се опълчват против външните врагове във войните, да ги победят и сключат мир".

Вторият предговор е лично дело на Паисий и е озаглавен "Предисловие към тия, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история". В него П. Хилендарски посочва целите, към които се стреми с написването на историята – укрепване на българското самосъзнание у народа, чрез разкриване на неговото славно историческо минало. "Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български, които обичате и имате присърце своя род и своето българско отечество и желаете да разберете и знаете известното за своя български род и за вашите бащи, прадеди и царе, патриарси и светии. За вас е потребно и полезно да знаете известното за делата на вашите бащи, както знаят всички други племена и народи своя род и език, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език."

По-нататък Паисий критикува отцеругателите и изтъква славното минало на българите. На тези, които се отказват от своя род и език той дава за пример гърците, като подчертава, че и от тях имало народи по-мъдри и по-славни, но никой грък не оставял своя род и не се влачи по чуждите. Тези упреци на Паисий нямат за цел да поставят разделителна граница между гърчеещите се и останалите българи. Напротив, той призовава първите да не забравят, че и българите са имали славно минало, свое царство и държава, че са владели над "силни римляни и мъдри гърци". Следователно Паисий призовава гърчеещите се да се върнат към своя род и език.

След втория предговор започва изложението на най-старата история на българския народ. П. Хилендарски извежда произхода на българите от общия славянски род. Идеята за славянския характер на българската държава и за славянската принадлежност на българския народ е основна идея в "История славяноболгарска".

Съдържанието на същинската част на Паисиевата история представлява ярко изложение на историческото минало на България в духа на съществуващите по това време историографски традиции. Паисий обръща своя поглед към миналото, за да търси там идеали, упование и надежда. Той интерпретира величието на българската държава през средните векове в силно националистически и романтичен дух. От анализа на миналото Паисий извежда своите крайни заключения, подчинени на определени исторически цели. Преди всичко той се стреми да пробуди националното чувство, мисълта за принадлежност към българския народ. В името на тази цел той атакува българите, които се срамуват от своя род и език. С разсъжденията си Паисий всъщност очертава политическата програма на новата епоха, която се базира главно на националната идея, изразена в стремежа да се запази българската народност в условията на робството и да се осигурят условията за нейното бъдещо историческо развитие.

В своята "История славяноболгарска" Паисий акцентира на националното обособяване на българите на базата на езика, писмеността, културата и историческите традиции. Той защитава идеята за духовно обособяване на българите чрез отхвърляне на църковната опека и културното влияние на гърцизма и чрез възстановяване на българската духовна йерархия. Паисий издига и идеята за историческото право на българите на държавно обособяване.

В своята история П. Хилендарски се обръща към всички – към простите орачи и копачи, бедните технитари и българските търговци. Никъде в изложението той не противопоставя тези групи на българското общество. Симпатиите му са насочени и към хората на земеделския труд, които той определя като незлобиви, простодушни, гостоприемни, и към занаятчиите и търговците. Той доказва, че българският народ, включващ тези категории, има право на отделно съществуване наред с останалите народи и никой българин няма основание да се срамува от своето име и своя език. През XVIII в., когато се заражда процесът на формирането на българската нация, за Паисий е важно да отбие чуждите асимилаторски домогвания и да призове всички българи да се сплотят в името на върховните интереси на народа. Поради това той се обръща към селяните, занаятчиите и търговците, включително и към гърчеещите се търговци, които разобличава, но в същото време спори с тях и ги увещава да не се увличат по чуждия език, а да обичат и да изучават своя.

П. Хилендарски пръв долавя и дава ярък израз на процеса на зараждането на българската нация. Със своя труд той помага за развитието на този процес.

Заедно с това Паисий посочва и трите основни задачи, които стоят пред българския народ: развитие на българската национална просвета, борба за самостоятелна българска църква, борба за извоюване на политическа независимост. Текстовата формулировка на посочената национална програма принадлежи на Боян Пенев, но трите ѝ основни задачи са изведени от съдържанието на историята и от съпоставянето му с развитието на българския народ през XVIII и XIX век. Следователно с пълно основание може да се каже, че със своята "История..." Паисий Хилендарски очертава ясно основното съдържание на българската национална революция.

П. Хилендарски е изразител на коренните интереси, на стремежите и настроенията на селяните, на занаятчиите и търговците, на патриотично настроената част от зараждащата се българска буржоазия. Ето защо той е идеолог на целия български народ. Неговата идеология има антифеодален, буржоазно-демократичен, националноосвободителен характер. По времето на Паисий най-важната задача е да се съдейства за формирането на зараждащата се българска нация, за нейното утвърждаване и затова той се обръща със страстен призив към всички българи да обичат своя език, своя род, своето отечество, да се гордеят със своето славно минало и да вярват в бъдещето.

"История славяноболгарска" е позната и разпространена в почти всички краища на българските земи. За това свидетелстват съществуващите около 50 преписа и 20 преправки на Паисиевия труд (по-известни – на Дойно Граматик от 1784 г., на Никифор Рилски – 1772 г., първо печатно издание – 1844 г. "Царственик" – Будапеща). Преписването, преработването и разнасянето на историята стават една от главните предпоставки на българската национална пропаганда през втората половина на XVIII в. С нейното широко разпространение все повече и повече се увеличават последователите на Паисий, които споделят и ратуват за налагането на идеите и задачите, заложени в съдържанието ѝ.

Софроний Врачански

Продължител на Паисиевото дело е поп Стойко Владиславов, роден в Котел през 1739 г. Бащата и чичото на Стойко са заможни джелепи. На деветгодишна възраст той постъпва в местното килийно училище, но след две години прекъсва обучението си, тъй като баща му умира. Осиновен е от чичо си и започва да изучава занаят, но в същото време не престава да се самообразова. По настояване на местните първенци през 1762 г., след като внася исканата от владиката такса, Стойко е ръкоположен за свещеник в Котел. След Руско-турската война от 1768–1774 г. посещава Атон, където престоява около шест месеца. После се завръща и се отдава на просветителска дейност. В продължение на много години обучава децата в местното килийно училище. На всеки празник поп Стойко произнасял проповеди на български език в църквата.

Принуден да напусне Котел, Стойко Владиславов се установява в Анхиалската епархия. Служи известно време в карнобатските села, където едва не загубва живота си, защото венчава за българин девойка, която един от преселените татарски ханове искал да вземе за своя жена. Преследван, бит, заплашван със смърт, той се премества в Карабунар (Средец). И тук не се задържа дълго. През 1794 г. се установява при децата си в с. Арбанаси, Търновско. На 16 септември същата година той е ръкоположен от търновския митрополит Матей за епископ на Врачанската епархия с името Софроний. Причините, поради които този висок църковен пост се предоставя на българин, трябва да се търсят както в голямото влияние, което имат синовете на Софроний като видни търговци, така и във факта, че след смъртта на епископ Серафим никой грък не искал да получи назначение в размирната епархия.

Новият епископ поема службата си, когато в Северозападна България вилнеят бандите на Осман Пазвантоглу и правителствените войски, изпратени срещу него. Това налага отпечатък върху дейността на Софроний, който трябвало да проповядва, да съветва, да се крие по съседните манастири и в същото време да защитава своето паство от грабежите на отцепника и от своеволията на турските войски, изпратени да сломят съпротивата му. Единственото утешение Софроний намира в това, че населението го приема радостно и слуша неговите проповеди с внимание. Имали го като "някой философ", както сам той отбелязва, понеже не били чували от други владици поучение "на наш език".

През 1800 г. е привлечен с хитрост във Видин от гръцкия монах Калиник, който се стремял с помощта на Осман Пазвантоглу да стане видински митрополит. Тук Софроний остава три години, без да има право да напуска града.

Във Видин Софроний се отдава на литературна дейност. От 1800 до 1802 г. той съставя два големи сборника със смесено съдържание. Първият видински сборник е озаглавен "Поучения и словосказания на празников господних", а вторият съдържа разкази и разсъждения и е разделен на пет дяла: 1. Наставления за младежта; 2. Митология на Синтипа философа; 3. Езопови басни; 4. Философски мъдрости и 5. Слова на поставление новаго архиерея. С тези сборници Софроний изразява открито своите просветителски възгледи, като възхвалява знанието и разума и призовава българите да открият светски училища. Той се обявява срещу онези, които не оценяват необходимостта от просветата и дават своите средства за издръжката на многобройните калугери. Софроний дава за пример напредналите европейски народи, които дължали развитието си на многобройните светски училища.

През 1803 г. той е освободен от Видин, но тъй като кърджалиите продължават да върлуват в Северозападна България, заминава за Крайова, а оттам в Букурещ, където е приет много радушно от угровлашкия митрополит Доситей.

Тук Софроний продължава литературните си занимания и през 1806 г. отпечатва в Римник поредното си съчинение, озаглавено "Кириакодромион, сиреч: Неделник". Тази книга, известна още като "Софроние", е първата новобългарска печатна книга. Целта, с която Софроний я написва, е да има книга, която да се чете в църквите и да бъде разбирана от "простите и неучени человеци и жени и деца". В Букурещ между 1803 и 1805 г. Софроний написва и своето "Житие и страдания грешнаго Софрония", който труд е ценен извор за новата българска история. Освен това той представлява живописен и реалистичен разказ, който има значение и за развитието на новата българска литература. Пръв Г. С. Раковски публикува Софрониевото житие през 1861 г. във в. "Дунавски лебед".

През 1809 г. Софроний пише своя последен голям труд "Театрон политикон, сиреч Гражданское позорище". Това е превод на философския трактат "Театрум хисторикум", написан от папския каноник и професор по теология Амвросий Марлиан и издаден в Рим през 1631 г., а след това преведен на гръцки и руски. Софроний прави превода от гръцкия вариант.

В Букурещ С. Врачански развива и оживена политическа дейност. Тук, в началото на XIX в., в средата на българската буржоазна емиграция възниква първата в историята на Българското възраждане политическа организация, която в историческата литература е наречена с различни названия - "Временно правителство", "Българска революционна организация", "Български политически център". Това е устойчива политическа организация на формиращата се българска буржоазия, която има определени програмни и идеологически възгледи за съдбата на България. Тя поддържа връзки както с вътрешността на страната, така и с българската емиграция в Дунавските княжества и Русия. Ръководител на организацията е С. Врачански, а по-видни членове са: Иван Замбин, Атанас Николаев (Некович), архимандрит Венеамин от Ловчанската епархия, епитроп Иван Караниколов от с. Кермен, Сливенско, Хаджи Илия Панов от Ески Джумая, чорбаджи Петър Сарчолу, търговецът Симеон Кипарис от Враца и Димитър Попски от Трявна.

С. Врачански подпомага дипломатическата мисия на Ив. Замбин и Ат. Некович, продължила от 1804 до 1808 г., която има за цел да издейства покровителството на Русия и да установи връзки с руските управляващи среди. Той взема дейно участие в подкрепа на русите по време на войната 1806–1812 г. Участва в изграждането на разузнавателна мрежа от двете страни на р. Дунав, като използва помощта на много българи от вътрешността на страната.

Софроний отправя две пламенни възвания към българите, с които ги приканва да подкрепят руските войски, преминали на юг от Дунав. Първото е от август 1810 г., а второто от октомври 1810 г. По повод на навлизането на руската армия в българска територия той заявява: "Ние видяхме това, което с желание и въздишка чакахме четиристотин години." По-нататък се изтъква, че Русия щяла да осигури окончателното освобождение на българите, ето защо народът трябвало да е готов за борба "до последна капка кръв". През 1811 г. Софроний взема дейно участие в изграждането на Българската земска войска.

Идеята за политическо освобождение от властта на Турция, изказана от П. Хилендарски през 1762 г., в началото на XIX в. придобива форма на търсене на практически пътища за нейното реализиране. С. Врачански и неговите съратници, изхождайки от конкретните условия на своето време, разчитат, че освобождението на България може да се осъществи по пътя на взаимодействието на две сили: действията на руската армия на юг от Дунав и въоръжено въстание на българския народ. Като вероятен район на въстанието се определя старата столица на България Търново и подбалканските селища Трявна, Елена, Дряново. По такъв начин кръгът на Софроний издига за пръв път през Възраждането идеята за въоръженото въстание на българите като основно средство за извоюване на свободата и възстановяването на българската държавност.

Софроний неслучайно избира за превод трактата на Амвросий Марлиан. Разбиранията за държавния строй, отразени в този труд, са близки до тези на преводача. Възхвалата на просветената монархия в "Театрум хисторикум" е причината, поради която С. Врачански превежда книгата. В предисловието той отбелязва, че е избрал този философски труд за превод, тъй като книгата е много полезна и необходима за всички хора, както и за господарите, които са на власт. Тя ги учи как кротко, праведно и благочестиво да управляват държавата на своите поданици. В двете оригинални страници, прибавени от Софроний към превода, той възхвалява Петър I като забележителен държавен деец. Две са според него основните причини, които допринасят за успехите на руския самодържец. Първата била съюзът между държавната власт и църквата, а втората – развитието на просветата. Софроний възхвалява още Карл Велики и Леополд I.

Политическите възгледи на С. Врачански са общи с тези на П. Хилендарски и се явяват тяхно продължение. Софроний, както и Паисий, подхожда към политическия строй на държавата от общия за тях в основата си богословски мироглед. Бог като ръководител на човешката съдба – такъв е техният възглед за историята на народите. Общото във възгледите на Софроний и Паисий се състои и в характеристиката на онези качества, които те приписват на идеалния монарх: той трябвало да бъде благочестив, правдив, милостив, твърд, храбър, победител, кротък, спокоен, човеколюбив, правдив и богоугоден, премъдър и разумен, да е просветен и да действа в съюз с църквата. Следователно и Паисий, и Софроний приемат просветеният абсолютизъм като най-прогресивна форма на държавно управление.

Тази форма на политическо управление идейният кръг на Софроний свързва с развитието и налагането на буржоазните отношения. Това проличава в молбата от 29 май 1811 г., която българската организация отправя до главнокомандващия руската дунавска армия за създаване на автономна българска област на север от р. Дунав. Предвижда се и се настоява тя да се разпростира от Турну Мъгурели до Браила и Галац. Основното в тази молба е стремежът за запазване на българите от асимилация и превръщането им в основен градивен елемент в проектираната автономна територия. В нея има и множество податки, които разкриват социално-икономическите и политическите виждания на ръководения от Софроний център.

Едно от основните искания, издигнато в молбата, е осигуряване на такива условия за българските производители и българските търговци, които да ги поставят в равни отношения с другите производители и търговци. В това искане се забелязва стремеж към известен протекционизъм, който се смята като важно условие за икономическия напредък. Иска се още земята да си остане собственост на тези, които я обработват, с право да я наследяват, равноправие на българския език, откриване на български училища, създаване на църковна организация на национална основа, създаване на съдилища на национална, т. е. на българска основа. Всички български дела трябвало да се ръководят от градските магистрати – също български. Настоява се на българите да се даде правото да строят свои фабрики и заводи (използвани са точно тези термини – б.м. И.С.), да имат собствен флот, да бъдат освободени от данъци в продължение на 10 години, да не бъдат вземани в армията, с изключение на случаите, когато те сами изявят желание за това. И още – да се осигурят средства за живот на преминалите от южния на северния бряг на р.Дунав, да се запазят или възстановят дворянските звания на тези лица, които са ги имали в по-старо време и т.н. и т.н.

Молбата на българите до Михаил Кутузов от 29 май 1811 г. е първата конкретна политическа програма на българската буржоазия. Тя е доказателство за нейното порасналo самочувствие и за степента на осъзнаването ѝ като ръководна сила в българското възрожденско общество. Социално-икономическата платформа, заложена в молбата, впечатлява със своята рационалност. Политическият център в Букурещ прокарва напълно съзнателно протекционизма като позиция, като жизненоважен принцип в икономическите взеимоотношения на българската нация с нейните партньори. Искането на равни права за българите с руските търговци, на свободен достъп до пристанищата и търговските центрове, на собствен търговски флот, на свободна търговия с Влахия, Молдова и Русия, на облекчен митнически режим и на свободна търговия в проектираната област с характерните за българите стоки – вино и ракия, показват добро познаване на принципите в търговската дейност и изобщо на принципите на икономическите взаимоотношения.

Натрупаният практически опит от страна на българската търговска буржоазия, порасналото самочувствие на тази прослойка, благоприятните условия, които тя намира на север от р.Дунав и благосклонното отношение на руските дипломатически и военни ръководители в заддунавските княжества, а също така и положителното отношение на официална Русия към българите ѝ вдъхва увереност не само в икономическо, но и в политическо отношение. Изложоената програма впечатлява със стремежа към максимално запазване на българите като отделна нация. За това ще способстват църковната организация, училищното дело, градските съдилища – всички те изградени на национален принцип и действащи в услуга на българското население. Грижата за безимотните преселници и грижата за тяхното устрояване в материално отношение показва широкия политически кръгозор на авторите на молбата, които действат като върховни представители на българския народ. Всичко това идва да подскаже, че процесите, характеризиращи формирането на нацията, са в силно напреднала фаза. Мисълта за единството на интересите, мисълта за принадлежност към българската общност, мисълта и грижите за различните в имуществено отношение прослойки на тази общност са все значими индикатори, подкрепящи това твърдение. И още – съставителите на молбата до Кутузов предвиждат също политически статут и за земите и населението от десния бряг на р. Дунав, ако те бъдат освободени от османците.

Силно впечатление прави и съдържанието на т. 15 от документа. В съвременните изследвания то, кой знае по какви причини, се подминава без коментар и най-често се посочва, че молбата включва 14 точки. Причините за това явно трябва да се търсят в някои асоциации, които поражда обявеното отношение към евреите, асоциации, предизвикани от много по-ранни и много по-късни събития. Всъщност искането на политическия кръг на С. Врачански да не се допуска заселване на евреи и еретици сред българите в автономната област, за да не пречат на търговската дейност на последните, може да се приеме като нещо напълно естествено. Това е нова проява на своеобразен протекционизъм, имащ за цел да предпази и българското търговско съсловие, и формиращата се българска нация от далеч по-напредналите в икономическо отношение представители на двете споменати групи население. Под "еретици" политическият кръг на Софроний има предвид староверците, некрасовците и запорожците, които живеят по това време в Добруджа, по двата бряга на р. Дунав в източната ѝ част и на островите около устието на реката. За тях подробни сведения дава ген. И. П. Липранди в "Кратък обзор на Молдавия, Влахия и близките до тях земи във военно отношение, с необходимите сведения за военните приготовления на Турция до 20 март 1828 г.". Като говори за споменатите групи, ген. Липранди отбелязва, че те понесли големи загуби от руските войски през войната от 1806–1812 г. и поради тази причина приемали при себе си бягащото от Русия население – зависими хора и крепостни селяни.

Идеите на политическия център, ръководен от С. Врачански, бележат един по-висок етап в политическото съзряване и в развитието на българското националноосвободително движение, което си поставя за цел извоюване на такъв политически статут, какъвто имат съседните народи – автономия в рамките на Османската империя. Тази идея е доразвита още по-пълно в обръщението от 1813 г., озаглавено "Към моя народ и моите любезни съотечественици" и в "Ода в чест на Софроний Врачански", чийто автор е Димитър Попски – "да не останем и ния нещо по-долу от другите народи, каквото греци, серби, власи и пр.". В обръщението много точно и ясно са указани основните социални групи сред българите в началото на XIX в. То е адресирано до търговците, занаятчиите, селяните и интелигенцията: "Любезния соотечественици! Всяк от вас в каквото художество ся намира, търговец, майстор, гражданин и селянин ..." За пръв път в обръщението се намира сигурно доказателство, че вече съществува организирана сила, която стои начело на българското движение: "Ние провидением божием имаме големи особи на прилично място, които надстояват с голямо прилежание да помогнат". Тези "особи" на "приличното място" са хората от политическия център на българската буржоазия, формиран в Букурещ. Негов ръководител, вдъхновител и идеолог е Софроний Врачански, който завършва земния си път по всяка вероятност през септември 1813 г.

В първото десетилетие на XIX в. вътрешната и международната обстановка способстват за по-нататъшното развитие на българската политическа мисловност. Идеите за автономна българска държава, за въоръженото въстание като основно средство за извоюване на свободата, надеждата за помощ от Русия и за необходимостта от ръководен център за борбата срещу чуждоземното потисничество, очертават развитието, до което достига националноосвободителната идеология. Те имат важно значение за по-сетнешното разгръщане на борбата на народа за политическа независимост.

ПОЛИТИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ И ВЪОРЪЖЕНИ БОРБИ НА БЪЛГАРИТЕ ОТ СРЕДАТА НА XVIII ВЕК ДО КРИМСКАТА ВОЙНА

Разложителните процеси в Османската империя продължават развитието си с пълна сила и през втората половина на XVIII в. В резултат на това влиянието на централната власт по места отслабва. Засилената икономическа и военна мощ на аяните и противопоставянето им на представителите на държавната администрация ускорява центробежните тенденции и непокорството. Започналите междуособни стълкновения, разбойническите прояви, кърджалийството и даалийството, борбите на отцепниците с централната власт – всичко това дестабилизира Турция и създава благоприятни предпоставки за въоръжена борба на българите и извоюване на политическа самостоятелност.

Слабостта на българската буржоазия и все още твърде крехките промени във всички области на живота обаче не дават възможност за използването на създадената благоприятна ситуация. Макар българите да се въоръжават твърде често със съдействието на централната власт, те си служат с предоставеното им оръжие преди всичко за защита от разбойническите нападения. Като се спира на този период, Любен Каравелов отбелязва: "Ако Инджето и Кара Кольо да бяха имали ум, разум и патриотизъм и ясно съзнание, и ако народът би бил малко по-събуден, и те биха направили това, което направи Карагеорги в Сърбия." Следователно през втората половина на XVIII в. степента на развитие на българското общество не предлага условия за целенасочено националноосвободително движение. Ето защо българите свързват своите надежди найвече с войните на Русия срещу Турция.

Участие на българите в руско-турските войни и в освободителните борби на сърби и гърци

През 1768 г. започва поредната Руско-турска война, известна като първа Екатеринина война. На 19 януари 1769 г. руската императрица се обръща към славянските народи и гърците със специален манифест, с който им обещава помощ за извоюване на политическа самостоятелност. Този манифест се разнася сред покорените християни от българина на руска служба полковник Назар А. Каразин. По лично нареждане на Екатерина II той обикаля балканските страни, агитира в полза на Русия, разяснява нейните стремежи. Каразин се завръща на север от Дунав с 3 хил. български доброволци, които участват в сраженията и овладяването на Букурещ през ноември 1769 г. и в превземането на Гюргево в началото на 1770 г.

Бойните действия, които се развиват в Североизточна България, водят до непосредствен досег с руските войски, а това засилва още повече вярата в Русия. Особена активност в подкрепа на русите проявяват българите в битката срещу османците при с. Козлуджа (Суворово). Според подписания през 1774 г. мирен договор в с. Кючук Кайнарджа – Силистренско, Русия, освен многото териториални и икономически придобивки, получава правото да покровителства християните в определени области на Османската империя.

Втората Екатеринина война поражда нови надежди сред българите. Тя започва през 1787 г. и завършва с Яшкия мирен договор, подписан през 1791 г. Активността на населението на юг от Дунав се обуславя и от намесата на Австрия в тази война на страната на Русия. Подписаният сепаративен мирен договор в Свищов през 1790 г. между Австрия и Турция и Яшкият мирен договор не променят положението на българския народ, но промяната в статута на Влашко и Молдова, които преминават под покровителството на Русия, засилва освободителните стремежи сред българите.

Двете Екатеринини войни нанасят силен удар върху престижа на Османската империя. Макар проектите на руската императрица да са свързани с възстановяването на Византийската империя и да са с прогръцка насоченост, българското население се заразява с вярата за покровителство на християнството и за освобождение с помощта на Русия.

Промените, които настъпват в Европа в края на XVIII и началото на XIX в., дават своето отражение и в източната част на континента. Наистина и българската буржоазия, и българското общество като цяло не са в състояние да осмислят и асимилират напълно тези промени, но въпреки това сред тях се зараждат идеи, които показват стремеж за приобщаване към славянския свят. Новите моменти, колкото и нестройни да са все още, се проявяват отчетливо през първото десетилетие на XIX в. Те са свързани както с промените, настъпили сред българите, така и с активизирането на Русия. През 1804 г. врачанските граждани, подпомогнати от други селища в този район, изпращат Иван Замбин и Атанас Николаев-Некович в Петербург за търсене на помощ от страна на Руската империя. Главният инициатор на това начинание обаче отново се оказва Софроний Врачански. "Тези двама членове – заявява той, – бяха изпратени от всеобщия съвет на нашия род в полза на всички. Те се нагърбиха да пътуват с толкова труд и да жертвуват своя живот в опасни случаи за спасението на своето отечество". Въпреки сложните перипетии, през които преминава българското пратеничество, четиригодишните усилия на организаторите и изпълнителите не отиват напразно. На руското военно командване във Влашко и Молдова е поставена задачата да изясни що за личност е Софроний Врачански и какви са намеренията на българите. При срещата между българския епископ и ген. М. А. Милорадович се установява, че българите търсят подкрепата на "могъщата славянска държава". В донесението си до руското правителство

Милорадович отбелязва следното: "Аз съобщих на епископа, че неговото писмо (до Н. П. Румянцев – министър на външните работи на Русия – б.м. И.С.) е прието с особено благоволение и че те, българите, могат да се надяват на нашите добри чувства и помощ". Тази първа дипломатическа мисия на българите през Възраждането в руската столица, продължила почти цели четири години – до смъртта на Иван Замбин през есента на 1808 г. – показва налагането на една устойчива идея, която ще става все по-жизнена и по-актуална и която ще свързва все по-здраво разрешаването на българския въпрос с позицията и с поведението на Русия. Каквато и оценка да се дава на тази идея в различните периоди от развитието на българската историческа наука, тя се оказва и исторически вярна, и исторически оправдана.

Освободителните тенденции сред българите се подклаждат и от борбите на съседните балкански народи. В тях българският народ участва под девиза "борба за вяра", като се надява, че той ще получи същото съчувствие и помощ от своите съседи, когато дойде неговият ред.

През 1804 г. започва Първото сръбско въстание (1804–1813 г.), ръководено от Кара Георги Петрович. Като повод за началото на въстаническите действия послужили бруталните действия на еничарските главатари, узурпирали цялата власт в Белградския пашалък и наложили кървав терор над сръбското население и представителите на централната власт. Екзекутирани са управителят на пашалъка, Станко Харамбашич – предводител на сръбски военен отряд, създаден с благоволението на Високата порта за противодействие на Осман Пазвантоглу, и още много видни сръбски първенци. Мародерствата на еничерските главатари продължават и в началото на 1804 г., когато са изклани над 70 сръбски първенци. Тази кървава вакханалия е известна в сръбската и балканската история като "сеч на кнезовете".

Въстаналите сърби постигат бързи успехи, като по-голямата част от Белградския пашалък е освободена, а самият Белград е обсаден. В него по това време са четиримата еничарски главатари (дахии) – инициатори на споменатите екзекуции, и присъединилият се към тях Гушанцалъ Халил. След победите над турските редовни войски при Ивановац през 1805 г. и Шабац през 1806 г. започва и изграждането на сръбските държавни органи.

Поредната руско-турска война, започнала през 1806 г., вдъхва оптимизъм на въстаналите сърби и техните предводители за успешен завършек на започнатото дело. Ако след началото на въстанието те изявяват своите претенции преди всичко за ликвидиране на спахийската система и административна автономия на Сърбия в пределите на империята, сега, предвид новите обстоятелства, ръководителите на въстанието издигат идеята за пълно възстановяване на сръбската държава.

Българите в Западна и Северозападна България се включват масово в подкрепа на въстаналото сръбско население. Участници в Австро-турската война 1788–1791 г. формират отряди, които се присъединяват към сръбските въстанически сили. Особена активност в това отношение проявява населението на изток от река Морава, състоящо се преди всичко от етнически българи. Опитите на Осман Пазвантоглу да наложи волята си и да усмири българите чрез репресии допринасят за още по-масово надигане на населението в близост до събитията в подкрепа на сръбските въстаници. Масовизирането на движението довежда до нареждане на Високата порта за разоръжаване на българското население. Оръжието, което му било раздадено по време на феодалните размирици с благоволението на самата османската власт, сега трябвало да бъде събрано. Това довежда до нови брожения и надигания дори в районите, в които до това време се наблюдава относително спокойствие. Руският дипломат Л. Кирико съобщава в донесението си до Петербург, че в резултат на тази инициатива на Портата 20 хил. фамилии се вдигнали на борба и преминали на страната на сърбите. Числото, посочено от руския дипломат, най-вероятно е доста по-голямо от действителното, но въпреки всичко това сведение доказва както масовото участие на българите в борбата на сърбите за независимост, така и активизирането им от предприетите от страна на официалните власти мерки.

В пограничните с въстаналите области райони се формират и самостоятелни бойни части, между които се отличават четите на хайдут Велко Петрович, Кондо войвода, Драган Папазоглу, Киро Бинбаши, Узун Марко и др. Те наброяват по няколко хиляди души и се включват с голям успех в бойните действия на страната на сръбските въстанически части, а в отделни случаи изпълняват и самостоятелни бойни задачи. През януари 1806 г. отрядът на Кондо Бинбаши има значителен принос в превземането на Белградската крепост, а "четата" на хайдут Велко, брояща над 3 хил. души, прочиства цялата долина на Черна река от бандите на Осман Пазвантоглу и неговия наследник Молла Идрис паша. В донесение до Високата порта последният отбелязва следното: "Нашите войски са изгубили спокойствието и съня си... Срещу обединените сили на московеца и християните не можем да направим нищо друго, освен да се отбраняваме". Отделни българи се издигат дори като ръководни кадри във въстанието. Такъв е Петър Ичко от с. Катраница, Воденско, който участва в преговорите с Високата порта. Едно от примирията между воюващите страни, в сключването на което той има най-голям принос, носи неговото име и е известно като "Ичков мир".

Започналата през 1806 г. Руско-турска война активизира участието на българите в подкрепа на сърбите. Освен това по време на тази война българите дават своята помощ и на руските войски. Подкрепата за руската армия е направлявана от политическия център в Букурещ под ръководството на Софроний Врачански. Установени са делови отношения с руското дипломатическо представителство в Букурещ, влиза се във връзка с руските командващи Дунавската армия, като се набелязват конкретни задачи, които трябва да се изпълняват от страна на българите. Софроний снабдява с необходимите пълномощни писма Замбин и Николаев, които чак след това действие на българския архиерей са признати от руските правителствени среди за официални български пратеници.

Под ръководството на политическия център в Букурещ се пристъпва и към конкретни практически действия във вътрешността на българските земи. Създадена е разузнавателна мрежа, която осигурява руските войски с необходимите сведения. В резултат на тези сведения Софроний Врачански предлага на руското командване да форсира р. Дунав при Турну Мъгурели – Никопол, тъй като напредвайки на юг руските войски ще могат да разчитат на масова българска подкрепа. През 1810 г., когато русите завземат Русенско, Силистренско, Хаджиоглу Пазарджик, Никополско, Търновско, Севлиевско и Ловешко, българското население се сражава заедно с тях срещу вековния потисник. В това отношение се открояват въстаническите движения в Разградско и особено въстанието в с. Арнауткьой, което прави силно впечатление с числеността на участниците в него и на руското военно командване, и на Високата порта. Силен резонанс имат и двете възвания на Софроний Врачански, отправени към българския народ през 1810 г. С тях той призовава българите да посрещнат руските войски като освободители, а последните трябвало да се отнасят към българското население като към едноверен и едноплеменен народ.

Масовото участие на българите в подкрепа на руската армия ражда инициативата за създаване на самостоятелна българска войскова част, която да се сражава срещу турците в помощ на руската армия. Изграждането ѝ започва в първите месеци на 1811 г., като първоначално са създадени българските пеши формирования. Малко по-късно започва изграждането и на кавалерийски отряди. За кратко време Българската земска войска достига численост между 2 и 3 хил. души. Под общото ръководство на ген. Турчанинов тя изпълнява редица бойни задачи. Особено се проявяват българските отряди под ръководството на Георги Мамарчев. Те проявяват чудеса от героизъм в боевете с турските войскови части. Неоценима се оказва и стопанската помощ, оказана на руските войски от страна на българското население по време на бойния им поход на юг от р. Дунав.

Сключеният през 1812 г. мирен договор в Букурещ осигурява известна автономия за сърбите, която е закрепена окончателно след Второто сръбско въстание. Освен това Букурещкият мирен договор запазва правото на покровителство от страна на Русия върху балканските християни.

Още по-масово е участието на българите в националноосвободителните борби на гръцкия народ. След създаването през 1814 г. на организацията "Филики етерия" (Съюз на приятелите) в Одеса, която си поставя за цел да подготви гръцкия народ за борба, в много български селища се формират хетерии (тайни общества), които се включват в подготовката на въстанието. Те подготвят населението за предстоящото дело, включват в своите редове новопосветени лица, закупуват военни принадлежности, оръжие и муниции. Ръководството на революционната организация определя и специален отговорник за българското участие в предстоящото въстание – Димитрис Ватикиотис. Като офицер от руската армия и участник във войната от 1806–1812 г. той познава отлично бойните качества на българите, тъй като лично командва български военен отряд в заключителната част на войната.

Според разработения от организацията план на предстоящото въстание то трябвало да започне в Пелопонес. За военен ръководител е определен Александър Ипсиланти – генерал от руската армия. Той получава нареждане от организацията да пристигне на полуострова и да застане начело на въстаническите сили. Времето за обявяване на въстанието било съобразено с изострянето на противоречията между Високата порта и Янинския отцепник Али паша Тепеделенли. Турските войски, разположени в Пелопонес, са изпратени в поредния поход срещу непокорния владетел на Янина, а това превръща полуострова в сравнително лесна за овладяване от въстаниците територия. Ипсиланти обаче решава да вдигне въстанието първоначално в Дунавските княжества и влиза във връзка с Тудор Владимиреску – предводител на зависимото селско население във Влахия. Освен борбата за възстановяване независимостта на Влашко, Владимиреску издига и много социални искания в своята програма, които привличат огромно число селско население в неговите отряди. Сред тях са и хиляди българи, намиращи се в същото зависимо положение, както и румънските им събратя. Под ръководството на Индже войвода, Сава Бинбаши, Кондо и др. те дават своя принос в борбата на румънския народ за национална независимост и социални права.

Масово е участието на българите и в отрядите на Александър Ипсиланти. От вътрешността на българските земи при него пристига нарочна делегация, която моли и настоява армията му, на път за Гърция, да премине през България, където тя ще бъде подкрепена с нови български отряди, с помощ при форсирането на р.Дунав и с разузнавателни сведения. Предвиждало се при навлизането на войските на руския генерал българите да се вдигнат масово и също да извоюват свободата си.

Въстаническите действия, започнали в княжествата през февруари 1821 г., първоначално се развиват успешно, но отрицателното отношение на Русия към тях променят ситуацията. Към неблагоприятните обстоятелства за въстанието трябва да се добавят и възникналите противоречия между Ипсиланти и Владимиреску, които се задълбочават все повече и повече. В края на краищата въстанието на север от Дунав завършва трагично. Опитът на българите да накарат Ипсиланти да преведе войските си през българските земи става достояние на турците. Предприетите репресивни мерки от тяхна страна довеждат до множество екзекуции на участници в изградените тайни общества. Мнозинството от тях са богати и издигнати българи, които освен живота загубват и своето състояние и обричат на мизерно съществуване потомството си.

В края на март 1821 г. въстанието обхваща и полуостров Пелопонес. То се разпростира на съседните острови и отчасти в континентална Гърция. До 1824 г., макар и с доста лъкатушения, въстанието се развива успешно. Дори възникналите противоречия на социална основа между самите гърци не помагат на Високата порта да се справи със ситуацията. Жестокостите на остров Хиос, където са изклани над 20 хил. души, а двойно повече са продадени в робство, активизират още повече въстаническото движение на покорения народ. То е подкрепено масово от представители на всички балкански християнски народи. В него се включва и значително множество представители на големите европейски нации. Те участват и като редови бойци във въстаническите отряди, и като ръководители на отделни бойни сухопътни и морски формирования. Тук намира смъртта си дори такава личност като лорд Байрон. Прогресивната общественост и мисъл на Стария континент застава изцяло в подкрепа на гръцката кауза. След превземането на Мисолонгион – столицата на въстаналите гърци, от армията на египетския пратеник Ибрахим паша на 24 април 1826 г. и след като всичкото християнско население е изклано на страната на гърците постепенно преминават и правителствата на европейските велики сили.

Във въстанието в континентална Гърция участват и много българи. Между тях особено се открояват имената на Хаджи Христо, Ангел Гацо, Ангел Софиянец, Хаджи Михал, Петър Моралията, Иван Селимински и др. Много от тях се издигат и заемат ръководни постове в гръцката армия, а след това участват в изграждането на свободната гръцка държава. Особена известност придобива Хаджи Христо, удостоен с прозвището Българин, който първоначално служи в турската армия под ръководството на Хуршит паша в Сирия и Пелопонес, но след започването на въстанието преминава на страната на гърците. По негово предложение през 1824 г. се създават първите конни отряди на въстаническата армия като отделен род войска. Достигнал до чин генерал, попаднал в плен след превземането на Наварин от Ибрахим паша, отново включил се в борбата на страната на гърците след тригодишно пленничество, Хаджи Христо става един от символите на гръцкото въстание и балканската солидарност между християнските народи.

Въпреки проявения героизъм от страна на гръцкия народ и неговите балкански съюзници през 1827 г. въстаническите действия са потушени от турските войски и само намесата на Европа осигурява благоприятния изход. През 1828 г. започва нова Руско-турска война. Под ръководството на ген. Дибич Забалкански руската армия преминава през цяла Източна България и достига до Одрин, който пада в руски ръце. Тук през септември 1829 г. е подписан Одринският мирен договор, който дава свобода на Гърция, а Сърбия, Влашко и Молдова разширяват своята автономия. България отново остава в състава на Османската империя.

По време на военните действия българите подкрепят руската армия и се включват масово в борбата срещу османското владичество. Българските отряди в армията на ген. Дибич се ръководят от Г. Мамарчев и Панайотис Фокиано от Сливен. Те отново, както и в предходната война, се проявяват много в боевете при Силистра. През целия боен марш на руската армия тя е подкрепяна от българите, като въстаническите надигания са особено значими в Югоизточна България. Там българското население подпомага дебаркирането на русите при Созопол, а при настъплението им към Одрин българите се надигат масово в тяхна подкрепа. Въстанието, макар и стихийно, има своето значение за облекчаване на изпълняваната от ген. Дибич бойна задача.

По време на тази война особено ярко се проявява Александър Некович – племенник на Атанас Некович. Той се явява в руската главна квартира като пълномощник на българските градски общини на редица селища и настоятелно моли щото българите да получат същото покровителство и права от страна на Русия, "с каквито ще бъдат удостоени другите едноверци, живеещи в Молдавия, Влашко, Сърбия и Гърция". Наред с това основно послание Ал. Некович поставя въпроса за подобряване на икономическото и политическото положение на българските преселници, живеещи във Влашко и Молдова. В края на краищата мисията и исканията на Некович остават без резултат, тъй като Русия води тази война за разрешаване на гръцкия въпрос, но неговите инициативи показват порасналото самочувствие на българите. В документите, в които се споменава Ал. Некович, той е наричан "Александър господар" и "Александър български крал". И още – активността на покорения народ засилва интереса на руските дипломатически и военни среди към неговите освободителни стремежи. В споменатия вече "Обзор на Молдавия, Влахия..." ген. И. П. Липранди отбелязва: "Българите след 1812 година, когато някои от тях започнаха да се преселват в Бесарабия, не са вече така диви, както преди. В закоравелите им предразсъдъци постепенно се преодолява предубеждението срещу нашето правителство и може да се предполага, че при спазване на дисциплината от нашите войски те не само няма да напускат своите жилища, но даже ще съдействат на успехите на нашето оръжие – тогава могат да се използват познанията на този народ".

Непосредствено след подписването на Одринския мирен договор (2 септември 1829 г.) жителите на Враца отправят молба до руското командване, с която настояват българите да получат същоте права, каквито имат Гърция и Сърбия. Освен това Георги Мамарчев развива активна дейност за подготовка на българско въстание в района на Котел и Сливен. Според разработения план въстаническите сили трябвало да се насочат към Търново, където "тържествено да се провъзгласи свободата". Надигането на българите в началото на април 1830 г. обаче довежда до решителната намеса на руските военни власти, които осуетяват проектираното въстание. Г. Мамарчев е арестуван и изпратен дълбоко в тила на руската армия. Причините за това трябва да се търсят във вижданията на руските дипломатически и военни кръгове. По това време българският въпрос не присъства като такъв във външнополитическите инициативи на Русия. Посочените по-горе мисли на ген. И. П. Липранди са категорично доказателство за това, че петербургското правителство и неговото дипломатическо и военно представителство на Балканите е запознато твърде повърхностно със състоянието на българския народ. Много "по-привлекателни" за руската политика се оказват Молдова, Влашко, Сърбия и Гърция. Инициативите на българите през първите три десетилетия на XIX век обаче подсказват на Русия, че в центъра на Балканския полуостров живее и друг едноверен и еднолеменен народ, който също се стреми към свобода както своите съседи. В резултат на това през следващите години българският въпрос бавно и мъчително, но неотклонно се премества все по-близо до фокуса на руския поглед към Балканите, а това увеличава шанса на българите за промяна на съществуващото положение.

Масовото изселване на българите след приключване на руско-турската война на север от р. Дунав в периода 1829–1831 г. ражда инициативата за създаване на автономно българско княжество в Добруджа. В него трябвало да се настанят преселниците от източните български земи, които напускат своите местоживелища, за да се спасят от репресиите на османското правителство. Първоначално тази идея е издигната от ген. Иван И. Дибич още през 1829 г. в негово писмо до руския император. По-късно, през 1831 г., тя е подета от Васил Ненович, Иван Селимински, Михаил Кифалов, Атанас Ст. Кипиловски, Васил Хаджимихайлов и др. Никола Пиколо запознава с подготвяния за целта проект Стефан Богориди – внук на Софроний Врачански и приближен на турските управляващи кръгове в Цариград. Желанието на българите било да се образува едно народно княжество, зависимо направо от Портата, с народни права и закони. Предложението е прието с нескрита благосклонност от страна на Богориди, а възможността той да бъде избран и назначен за княз на предвижданото формирование засилва още повече позитивизма му към лансираната идея. Без съмнение тя е консултирана с турските управляващи среди, които чрез проявеното внимание към българското предложение се стремят да спрат изселването на трудолюбивото българско население и да го задържат в границите на Османската империя.

Масовото преминаване на българите на север от р. Дунав, промяната във възгледите на някои от инициаторите на тази идея и обратът, който настъпва в поведението на Стефан Богориди, води до проваляне на замислената автономна област. Българската инициатива не получава одобрението на Русия поради изтъкнатите по-горе съображения, а мнимата благосклонност на Високата порта е продиктувана не от желание да се дадат исканите от българите права, а от интересите на Османската империя. Тя не искала да се лиши от голямото число данъкоплатци, които, до това време, редовно внасят дължимото в държавната хазна.

За размера на българското участие в тази война може да се съди по преселническото движение, обхванало цяла Източна България. Това е най-масовото изселване на българи през периода на османското владичество. Заедно с руските войски на север от р. Дунав се прехвърлят между 100 и 130 хил. души. Причините за това трябва да се търсят най-вече в страха от турските репресии като отговор на масовото българско участие във войната. Преселниците се установяват в Молдова, Бесарабия и Южна Русия. Обезбългаряването на източнобългарските земи има важни последици най-вече в негативен план. Тези райони са едни от най-добре развитите в икономическо отношение, до това време, а населението, което ги напуска, е особено будно и активно и стопански, и политически.

Велчова завера

След приключването на войната от 1828–1829 г. в живота на Европейския югоизток настъпват значителни промени. Русия променя своята политика и става покровител на Турция. След решителната ѝ намеса на страната на Цариград в разразилата се Египетска криза, се стига до подписването на Ункярискелесийския договор на 8 юли 1833 г. Съобразно постановленията на този договор Русия получава правото на пълен контрол над Проливите. Това засилва противоречията между Петербург, от една страна, и западните покровители на империята, от друга, до краен предел. Като резултат през 1841 г. е подписан Лондонският протокол, по силата на който се установява европейски протекторат над Турция, а Проливите се затварят за всички чужди кораби.

Междувременно революционният кипеж на Балканите продължава. Укрепващата българска нация се насочва все по-уверено към самостоятелни революционни изяви, имащи за цел промяна на съществуващото положение..

През 30-те години, вследствие засилената агитация от страна на Сърбия, започва революционно брожение в западните български земи. През 1833 г. в Нишко, Видинско и Берковско избухва въстание, в резултат на което към Сръбското княжество се присъединяват шест нахии. Две години по-късно в този район започва ново въстание, което поставя началото на поредица бунтове, продължили, с малки прекъсвания, почти десетилетие и половина.

През 1835 г. в Търново и Търновско е подготвена Велчовата завера, която се явява продължение на борбите на българите след подписването на Одринския мир. Идеята за организиране на въоръжено надигане и този път принадлежи на Г. Мамарчев, който след войната остава като комендант на Силистра. Едно българско въстание, според него, би довело до намесата на Русия, така както това става в Сърбия и Гърция. Той влиза във връзка с търновските първенци и съзаклятниците формират два центъра – Силистра с Г. Мамарчев и Васил Х. Вълков и Търново, начело с Велчо Атанасов Джамджията. Привлечени са съмишленици от Г. Оряховица, Дряново, Трявна, Елена, Габрово. В съзаклятието е включен и игуменът на Плаковския манастир отец Сергий. В манастира се провеждат срещите, там се уточняват всички въпроси по предстоящите действия. Димитър Софиялията трябвало да набира въстаници под прикритието, че събира строителни работници за възстановяване на Варненската крепост, разрушена в значителна степен по време на отминалата война. Замисълът на организаторите пропада поради предателството на еленския чорбаджия Йордан Кисьов. Главните дейци на заверата са заловени, съдени и обесени, а Г. Мамарчев, като руски поданик, е заточен на о. Самос, където умира през 1846 г

Организаторите на Велчовата завера от 1835 година за пореден път издигат идеята за автономия като бъдеще за България. Сведения за това дават самите участници в събитията. В спомените си Пандели Кисимов отбелязва, че неговият баща бил увещаван да се включи в делото със следните аргументи: "И гледай сърбите и гърците, думаха ми, как се отърваха. Тъй и ний ще направим". Същото отбелязва и Киро Тулешков в спомените за своя баща – участник в заверата. Според него Георги Мамарчев и другите ръководители на заговора мечтаели "политическият статут на България да бъде държавна автономия, утвърдена с решението на конференция на великите държави на Европа".

Въпреки неуспеха на Велчовата завера тя има важно значение за понататъшните борби на българския народ. Това е първият самостоятелен опит за въоръжено надигане на българите през Възраждането, целящ възстановяване на българската държавност, който показва, че укрепващата българска нация започва да изправя снага и да разчита най-вече на своите собствени сили. От този момент започват поредица въоръжени бунтове и въстания в Западна и Северозападна България и организирани четнически прояви във Влашко, които подсказват, че за Високата порта настъпват тежки изпитания. Тези надигания могат да се приемат като прелюдия на организираните борби на българската нация за отхвърляне на иноверния гнет и възстановяване на българската държавност.

Селски въстания в Западна и Северозападна България (1835–1841 г.)

В средата на 30-те години на XIX в. в Западна и Северозападна България започва една продължителна поредица от селски бунтове и въстания. Две са основните причини, довели до въоръжените действия срещу турската власт. На първо място, трябва да се посочи, че в тези райони не се провежда аграрната реформа и не се прилагат постановленията на Гюлханския хатишериф от 1839 г. Това се прави по тактически и военни съображения – централната власт не желае да посегне върху правата на местната администрация и аристокрация, тъй като се нуждае от подкрепата ѝ в борбата срещу свободното Сръбско княжество. При това положение турските първенци успяват да заграбят земята на цели села и райони, да се сдобият с тапии за притежание и да създадат големи поземлени участъци от т.нар. господарски земи. Втората основна причина трябва да се търси във въздействието, което упражнява Сърбия върху угнетената селска маса в Западна и Северозападна България. Самото съществуване на съседното автономно славянско княжество оказва революционизиращо въздействие върху българските селяни. Освен това княз Милош, чрез свои пратеници, обещава помощ за българите, ако те въстанат. Всъщност сръбският княз вижда тежкото положение на Турция след войната ѝ с Египет и се старае да го използва за заграбването на западните български земи и откъсването им от турските предели.

През 1835 г. 16 села в Пиротската каза се вдигат на въстание против своеволията на местния първенец Мехмед ага. Тъй като по това време се уреждал въпросът с отстъпването на Сърбия на шест погранични нахии, българите разчитали, че с едно въстание ще накарат Високата порта да прехвърли и Пиротската каза към Сърбия и по този начин ще се отърват от насилията и грабежите на корумпираната турска администрация.

На следващата, 1836 г., се вдигат на борба против произволите на мюдюрина Хаджи Мериф Ахмед селяните от Берковска околия. Начело на въстаниците застава Манчо Пунин от с. Бистрилица, поради което въстанието е известно като Манчова буна. Около две седмици селяните задържат позициите си и едва след като получават уверението на турската администрация, че мюдюринът ще бъде сменен, се разотиват по домовете си.

Смяната на административните лица в Берковско не променя положението на селяните, поради което през 1837 г. те въстават отново. Въстаниците се събират на 14 ноември в Чипровския манастир. За ръководител е избран Върбан Панов, а за негов помощник е определен Кръстьо Нешин. Въстаналите селяни наброяват около 2000 души, но само около 80 от тях били въоръжени с огнестрелно оръжие. И този път обещаната подкрепа от страна на Сърбия не е получена. В решителното сражение на 23 ноември въстаниците отстъпват пред превъзхождащия ги противник и повечето от тях се прехвърлят на сръбска територия. Ръководителят Върбан Панов е заловен и обесен на 30 ноември.

През 1838 г. селяните от Пиротската каза въстават отново. Ръководени от Милое Иванович, дядо Божил, баш кнеза Цоло и други селски първенци, съзаклятниците успяват да вдигнат на борба около 20 хил. души от почти 300 села. Пирот е поставен в обкръжение и само изпращането на подкрепления от Ниш, София и Неврокоп предотвратява превземането му от въстаниците. При появата на редовна войска селяните са принудени да се оттеглят. Една част от тях се завръща по домовете си, а друга се прехвърля на сръбска територия.

През 1839 г. в Цариград, в тържествена обстановка, е оповестен Гюлханският хатишериф, с който се дават гаранции за имота, живота и честта на всички поданици в империята, гарантира се равенство на всички пред закона, независимо от това дали те са мюсюлмани или християни, обещава се въвеждането на нов ред в събирането на данъците, като се премахнат съществуващите злоупотреби.

Българите посрещат Гюлханския хатишериф с надежди, но твърде скоро разбират, че оповестените права остават само на книга. В резултат на остри противоречия и на редица спорни въпроси през 1841 г. в Нишкия вилает избухва ново въстание, което по своя обхват и отзвук в чужбина превъзхожда всички предишни надигания.

Въстанието от 1841 г. започва на 6 април и обхваща Нишки, Лесковацки и отчасти Врански район. Начело на въстаниците застават Милое Иванович, Станко Атанасов Бояджията, Станко Чавдар, поп Георги Янкович, Никола Сръндак и други селски първенци. Въпреки масовия характер и несравнимо по-голямата съпротива, която въстаниците оказват във въоръжените стълкновения, отсъствието на предварителна подготовка и оръжие си казва думата. Въстаническите части са разбити във всички окръзи, независимо от това, че в много случаи показват безпримерен героизъм. Така войводата Милое Иванович се затваря с 50 души в кулата край с. Каменица и след неравна битка с обкръжилата ги войска и башибозуци всички до един загиват.

След потушаването на въстанието башибозушките банди нападат беззащитните села и извършват страшни жестокости. Опожарени са над 250 села, избити са хиляди мъже, жени, деца и старци. За да се спасят от терора, селяните масово бягат в Сърбия. Според една сръбска статистика от 12 до 22 април на сръбска територия преминават 9460 души, които прекарват със себе си голямо количество овци, кози, волове, коне и свине.

Турските зверства предизвикват жив отклик в славянските страни и в цяла Европа. Френското правителство изпраща специален анкетьор – Жером Адолф Бланки, който трябвало да разследва жестокостите на османците. Той е придружен от Александър Екзарх – студент по това време в Париж и служител в турското посолство във френската столица. Изпратеният анкетьор изпълнява стриктно възложената му от френското правителство задача. Въпреки че се сблъсква с потресаващи сцени на ужаси, в резултат на турските кланета, въпреки констатирането на масови убийства на жени, деца и старци, въпреки стотиците опожарени и разграбени села, в доклада си до правителството той заявява, че българите не са в състояние сами да се управляват и че трябва да останат в пределите на Османската империя.

Две години по-късно обаче двамата пратеници на Франция в Нишко предприемат видимо съгласувана акция в защита на българите с цел запознаване на европейската общественост и правителствата на Великите сили с действителното положение на българския народ в пределите на Османската империя. Тази съгласуваност не е доказана документално поне до този момент, но действията им след анкетата са неопровержимо доказателство в полза на това твърдение. През 1843 г. Жером Адолф Бланки издава в Париж своя пътепис "Пътуване из България през 1841 г.". "Европа не знае достатъчно – пише той, – че в тази част на Турция няма ни една-едничка християнска жена, чиято чест да не е изложена на произвола на първия мюсюлманин, комуто тя би имала нещастието да се хареса! Европа не знае, че турците влизат, когато намерят за добре, в къщите на християните и вземат оттам, каквото им хареса; че молбата е по-опасна от съпротивата и че най-малките гаранции, дадени на най-изостаналите страни, биха били безкрайна милост за населението на България". Пътеписът на Бланки е едно от първите по рода си писмени свидетелства, които разкриват истината такава, каквато е, и запознават цивилизована Европа и четящата европейска общественост с ужасите, които изпитва един християнски народ в югоизточната част на същия този континент.

На 23 януари 1843 г. Александър Екзарх, от своя страна, съставя и изпраща от Париж до Високата порта и Великите сили едно изложение, в което се поставя дипломатично, но и категорично въпросът за бъдещето на българите. Посещението му в западните български земи през 1841 г., пътуването през южнобългарските земи до столицата на Османската империя, натрупаните впечатления и последвалите анкетата събития и не на последно място координираните действия с Бланки дават основание на българина да състави "Наслов ряди болгаров" – изложение, в което той сам отбелязва и адресатите: "Високата порта и петте Велики сили Галлия (Франция – б.м. И.С.), Англия, Россия, Прусия и Австрия". Като отбелязва, че България е "едно от най-благодарените места на земята" авторът на "Наслова" заявява: "Българите, ако и да са покорени сос завоеванието от Турците от четири века насам, приемат обаче Отоманското владение като една приключила работа. В това истото нихно положение ищат да намерат основанието на своята свобода, да си покажат народството и да се поучат во своите правдини. Те желаят да направят своето отечество свободно и присоединено към турското царство".

Цитираната част от изложението на Ал. Екзарх показва, че идеята за автономия на българите в Османската империя е доминираща и през петото десетилетие на XIX век. За постигането на тази цел на българите трябвало да се осигурят възможности за всеобщо образование както във вътрешността на българските земи и Османската империя, така и вън от нейните граници. Освен това българският народ трябвало да има равни права с турците, както постановява Гюлханският хатишериф – "великото Решид-Пашово остроумие". "Гражданското им составление като ся така учреди не ще да е веке лесно никому странному дейцу или агенту да смущава Българите, да ги побуждава на бунтования. Защото тога они ще имат за известно у какви би попаднали бедувания, ако не би всегда бранили своите защитителни установления". Ако българите получат възможност за нормален живот в империята и ако им се осигури исканото образование и условия за напредък, те биха се справили, според Екзарх, с всякакви предизвикателства на съдбата: "Ако ли случаите биха някакси променили правителствениат образ на отечеството им, имеюще такова оружие, можели би и тога лесно да се забранят и да се установлят преполезно ради политическото равновесие". Изпълнението на предложената програма, отбелязва авторът, ще отстрани от българите стихиите и за настоящето, и за бъдещото време.

Програмата на Ал. Екзарх, изложена в "Наслов ряди болгаров", макар и съобразена с политиката на Великите сили, отразява степента на развитие на българската нация и съответстващата ѝ политическа мисловност на буржоазията и интелигенцията. Сложните взаимоотношения в Европейския Югоизток между Великите сили, Османската империя и възстановените балкански държави заплитат още по-здраво възела, наречен Източен въпрос. Поради невъзможността той да бъде разсечен на този етап, т.е. проблемът да се разреши по силов начин от заинтерисованите балкански етноси, българската политическа мисловност, в лицето на Ал.Екзарх, предлага легалния път за изход от ситуацията – отечество свободно и присъединено към Османската империя.

Тревожният разказ на Бланки прави достояние положението на българите пред европейската общественост. "Наслов"-ът на Екзарх пък запознава правителствата на Великите сили с възможния изход от съществуващото положение. Френското правителство обаче не предприема нищо в защита на изтерзания народ. То, направлявано от Гизо, продължава да поддържа идеята за запазване цялостта на Османската империя. Същата позиция отстояват и останалите западни Велики сили.

Единствено Русия прави нещо различно. Правителството в Петербург изпраща в района на потушеното въстание свой специален пратеник – държавния съветник Кодинец, който трябвало да проучи истината за турските зверства. Но и Русия не предприема нищо конкретно в защита на българите, тъй като Николай I, като убеден крепител на идеите на "Свещения съюз" за запазване на реда в Европа, се отнася с подозрение към националноосвободителните движения, върху които Русия нямала контрол.

Нишкото въстание има широк отзвук и в Сърбия. То довежда до намесата на полската емиграция от лагера на княз Адам Чарторийски в българо-сръбските отношения. Под влияние на ръководителя на полското задгранично правителство дошлите на власт през 1842 г. уставобранители се опитват да запазят контрола над българското движение с оглед закрепване на Сърбия като център на южните славяни. За тази цел през 1844 г. Илия Гарашанин, подпомогнат от полските емигранти, разработва така нареченото "Начертание" – първата сръбска великодържавна програма. Като поддържа бунтовническите прояви на българите, сръбското правителство се стреми да привлича вниманието и силите на Високата порта към тези области и да я прави по-отстъпчива към исканията на Белград.

Браилски бунтове (1841–1843 г.)

В края на 30-те и началото на 40-те години на XIX в. революционното брожение се разпростира и в други райони на българските земи, а също така и сред българската емиграция. Създаденото в Атина "Македонско дружество" си поставя за цел да подготви българите за революционна борба. В същото време се раздвижват българските емигрантски колонии на север от Дунав и в Южна Русия. В тази обстановка се стига до опитите за въстание, известни в историята като Браилски бунтове.

Първият бунт е свързан с имената на сръбския капитан Татич (Милое Станиславович) и българина капитан Васил хаджи Вълков. Идеята на заговорниците е да се формира голяма и добре въоръжена чета в Браила, която да се прехвърли на юг от Дунав и да предизвика масово въстание на българите. В подготовката на това дело са посветени много български търговци, занаятчии, сезонни работници, интелигенти. Действията на двамата капитани не остават тайна за румънските власти. През юли 1841 г. четата в състав от около 300 души е готова, но когато на 13 юли се отправя към пристанището и започва подготовката за преминаването на реката, тя е нападната от подразделения на румънската армия. В завързалото се сражение една част от четниците намират смъртта си, друга част съумява да се спаси, а 53 души са заловени и осъдени на каторжен труд.

Непосредствено след провала на този опит започва подготовката на втория Браилски бунт. Негови организатори са Георги Стойков Раковски и гръцкият капитан Ставрос Георгиу. Раковски пристига в Браила през август 1841 г. с гръцки паспорт на името на Георги Македон. Тук българинът се подвизава като частен учител по гръцки и френски език. В изпълнение на разработения от "Македонското дружество" план той трябвало да организира за борба българската емиграция на север от Дунав. В същото време друг член на дружеството, Стоян Стоянов Михайловски (бъдещият Иларион Макариополски), се установява в Търново. Старата българска столица се избира за вътрешен център на предстоящото въстание. В Браила българските и гръцките съзаклятници формират революционна организация, в която от българска страна освен Раковски влизат още Петър Ганчев, Георги Казака, поп Прокопи. Клонове на тази организация са изградени в редица селища на Влашко, Молдова и Бесарабия. Според разработения план въстанието на българи и гърци трябвало да започне през февруари 1842 г. в Галац и Браила. Предвиждало се формираните отряди да преминат по замръзналия Дунав в българските земи и да вдигнат народа на въстание.

И този път опитът за съвместни действия на българи и гърци пропада. Раковски и останалите главни организатори на заговора са разкрити, арестувани, отведени в Букурещ и съдени. Шест души, между които Георги Раковски и Ставрос Георгиу, получават смъртна присъда. Като гръцки поданици двамата са изпратени за Атина. В Цариград Раковски, с помощта на гръцки патриоти, заминава за Марсилия.

Разкритията на румънските власти и тежките присъди над заловените съзаклятници не спират революционното брожение сред емиграцията в Браила. Като най-дейна фигура сред българите сега се изявява Андрей Дешев. Под негово ръководство съзаклятническата организация изгражда свои подразделения в редица градове. Подготовката на новото въстание се засилва особено много през 1843 г., когато в Браила пристига участникът в първия бунт капитан Васил Хаджи Вълков. Като негови помощници действат капитан Станко Радович и Никола Филиповски. При подготовката и на третия Браилски бунт организаторите предвиждат създаването на голяма чета, която да премине в българските земи и да вдигне народа на въстание. И този път обаче, поради предателство, опитът за въоръжено надигане пропада. През септември ръководителите на готвения бунт са арестувани и изпратени на каторга в солните мини.

Трите Браилски бунта са един неповторим епизод на балканска солидарност в борбата срещу общия поробител. В тях участват и българи, и гърци, и сърби, и румънци. Това, което не съумяват да направят правителствата на балканските държави, го правят обикновените хора, обединени от общия стремеж към свобода. Освободени от национални пристрастия и користни планове, участниците в Браилските бунтове доказват на практика възможността на общото действие срещу азиатския нашественик. Тази е и основната причина, поради която представителите на Великите сили посрещат с голямо безпокойство и страх това проявление на балканско разбирателство и взаимодействие.

Видинско въстание през 1850 г.

Годините след Нишкото въстание се характеризират с постоянен революционен кипеж сред селските маси в Западна и Северозападна България. В отношенията между селяните, от една страна, и притежателите на господарлъци, от друга, се натрупва толкова много вражда и ненавист, че въоръжените стълкновения могли да започнат всеки момент по най-незначителен повод.

Революционният кипеж в Европа през 1848–1849 г. също оказва въздействие върху по-издигнатите представители на българския народ и върху войводите от предишните въстания, които не се примиряват с поражението и продължават своята организаторска работа.

Брожението сред българските селяни през 1848–1849 г. е свързано с имената на Никола Сръндак, Пуйо войвода, даскал Велчо и др. Опитът на Никола Сръндак да премине с чета в българските земи завършва с арестуването му от сръбските власти, оковаването му във вериги и затварянето му в гр. Алексинац. Подготвяното от Пуйо войвода въстание също се проваля и на 1 май 1849 г. видинските власти съобщават в Цариград, че Пуйо, даскал Велчо, свещеникът и още девет техни помощници са арестувани и хвърлени в затвора.

Под влияние на общото недоволство през 1850 г. започва подготовка на ново въстание. Инициатори са белоградчишките първенци, ръководени от кнез Цоло Тодоров. И сега те се надяват на сръбска помощ, а целта на подготвяното въстание е "или да присъединят този край към Сърбия, или пък да извоюват някакви правдини". Молбата за помощ от страна на Белград получава твърде уклончив отговор: "Ако цялото население въстане, Сърбия може да помогне, обаче тайно и само с пушки и барут."

На общото събрание на съзаклятниците, проведено в манастира край с. Раковица, се обсъждат основните въпроси по подготовката и хода на предстоящото въстание. В избрания ръководен комитет влизат кнез Петко Маринов, кнез Цоло Тодоров, кнез Иван Кулин, Вълчо Бочов куюмджията, Лило Панов, Първан Стамболията и други селски първенци. Решава се въстанието да избухне на 1 юни. Според изработения план се предвижда завземането на Лом, Белоградчик и Видин. За ръководител на Ломския отряд е определен капитан Кръстьо, дядо Игнат от с. Раковица е избран за командир на Белоградчишкия отряд, а Първан Върбанов е поставен начело на въстаниците, които трябвало да обсадят Видин.

На 1 юни въстанието започва в с. Воднянци, където по това време се намира капитан Кръстьо със своите помощници. Въстават и съседните села, но опитът за превземане на Лом завършва неуспешно. Поради липса на огнестрелно оръжие селяните били разпръснати, капитан Кръстьо убит, а помощникът му Илия Гочев – тежко ранен. Една част от въстаниците, под ръководството на Иван Кулин, се отправя към Белоградчик в помощ на тамошните бунтовници.

Подобна участ сполетява и селяните, които обкръжават Видин. Под ръководството на Петко Маринов се намират няколко хиляди души, но лошото въоръжение довежда до погром още при първото стълкновение с башибозушките банди.

Кулминацията на селското въстание от 1850 г. е обсадата на Белоградчик. На 8 юни повече от 10 хил. души блокират града и в продължение на 10 дни го държат напълно изолиран. Изградени са три укрепителни линии, но вместо да предприемат активни настъпателни действия, въстаниците чакали предаването на турците, които са лишени от хранителни припаси. Турските власти от Видин и другите съседни градове се възползват от бездействието на селяните около Белоградчик и от погрома на въстанието в другите райони, организират наличните турски сили и предприемат настъпление срещу обсаждащите града селяни. Първите сблъсъци завършват с победа на въстаниците, но на 19 юни турците предприемат общо настъпление, което завършва с разгром на селските отряди.

След потушаването на въстанието вълната на терора се разпростира навсякъде в Северозападна България. "В селата и по улиците, навсякъде, гдето могат да се намерят християни, са ставали убийства като над животни. Преди няколко дни двама турци срещнали един християнин на улицата; единият запитал другия дали може с един удар да отсече главата му – турчинът извадил ножа си и му отсякъл главата" – се казва в едно донесение от района на въстанието.

Косвена вина за кървавата вакханалия имат и сръбските власти, които нареждат на околийските началници в пограничните околии "да не приемат ония от въстаниците, които биха пожелали да влязат в Сърбия и да се предадат". С официално писмо от 19 юни сръбското правителство успокоява видинския валия, че слуховете за помощ от страна на Сърбия "са празни приказки". За пореден път белградското правителство изиграва своята роля на подстрекател, а след това на недоброжелателен наблюдател на бедите, сполетели българското население.

Турските жестокости предизвикват реакция сред представителите на Великите сили в Османската империя. В защита на българите се застъпва руският дипломатически представител в Цариград Титов, който настоява категорично за наказание на виновниците за кървавите зверства. И английският представител е принуден да се намеси в защита на българите, като заявява на турското правителство, че ако "желае доброто разположение, приятелството и помощта на Англия, то трябва строго да накаже виновниците за тия престъпления и заедно с това да вземе мерки против всяко евентуално повтаряне на подобно злодеяние".

Намесата на представителите на Великите сили принуждава Високата порта да се заеме с уреждане на спорните въпроси. Изпратени са специални правителствени анкетьори, които установяват извършените жестокости. След продължителни спорове между правителството в Цариград и селските делегации, изпратени от въстаналите райони, аграрната реформа е проведена и в тази част на българските земи. До юли 1853 г. на селяните са раздадени тапии за земите, с което приключва спора за господарлъците.

Въстанията и бунтовете през 1835–1850 г. създават предпоставки за националноосвободителното движение, като показват, че у българския народ зреят революционни сили, които могат да бъдат използвани и организирани за самостоятелно извоюване на политическа свобода. Разгледаният период е по-висок етап в борбата на българския народ срещу турския феодален гнет, етап, който завършва с отвоюване на известни придобивки, подобряващи условията за бъдещата борба.

Политически движения и организации на българите по време на Кримската война

Поредната Руско-турска война, започнала през 1853 г., предизвиква нови надежди сред българите, които смятали, че най-сетне идва и техният ред за извоюване на политическа независимост. Поради тази причина по време на войната във вътрешността на българските земи и сред емиграцията настъпва политическо раздвижване, целящо да покаже, че българският народ с право очаква по-добро бъдеще. Първите сериозни прояви в това отношение са свързани с името на Георги С. Раковски.

През втората половина на 1853 г. с помощта на българската търговска буржоазия в Цариград Раковски създава "Тайно общество". Това е политическа организация, имаща за цел да подготви българите за съвместна борба с русите срещу вековния потисник. С помощта на верните си съратници Иван Бацов, Павел Чалъков, Павел Грамадов, Константин Ранов и други той се заема да изгради клонове на това общество в различни български градове. Сам посещава Шипка, Габрово, Търново, Шумен, Русе, Свищов, Враца, а Иван Бацов влиза във връзка с руските дипломатически представители в Белград и Букурещ. Като използва познанството си с един от турските министри, Раковски е назначен за главен преводач на турската Дунавска армия.

Планът, който разработва "Тайното общество", предвижда освобождение на България по пътя на съчетаване на въоръжено въстание на българския народ с военните действия на руската армия. За главен район на бойните действия се предвижда Търновско, Габровско и районът между Калофер и Казанлък. Усилена подготовка се провежда и в Западна България, тъй като се предвиждало, че руските войски ще форсират р. Дунав или при Свищов, или при Видин.

В края на декември 1853 г. Раковски е разкрит и арестуван. По пътя за Цариград обаче той успял да се спаси по доста мистериозен начин – този път с помощта на негов съдружник-турчин в търговската му дейност, комуто той дължал значителни средства. През юни 1854 г. българинът, след като с хитрост успял да се освободи от надзора на своя бивш съдружник, събира чета от 12 души и се установява в района на Котел, където решава да изчака навлизането на руските войски на юг от р. Дунав. Намесата на Англия и Франция във войната обаче осуетява руския десант в българските земи и главните бойни действия се съсредоточават на Кримския полуостров. При това положение Раковски разпуска четата си и се завръща в Котел.

В навечерието на военните действия между Русия и Турция се раздвижва и българската емиграция във Влашко и Молдова. В края на 1852 г. представителите на едрата българска буржоазия в Букурещ формират политическа групировка, известна под името Епитропия (Настоятелство), която се изявява със своята дейност до март 1854 г., когато получава официално признаване от страна на Русия под името Средоточно попечителство.

Краткият по време живот на Епитропията е съпроводен от оживена дипломатическа дейност на Великите сили по Източния въпрос. Русия открито поставя въпроса за ликвидиране на Османската империя и за подялба на нейното наследство. Претенциите ѝ са насочени към балканските провинции на Турция. В същото време Петербург признава правото на Англия да се разпорежда в Близкия изток.

Тази позиция на северната империя предизвиква ответна реакция на Франция, която в никакъв случай не искала да остане изолирана при решаването на въпросите в Европейския югоизток. Формалният спор за покровителството на "Светите места" между Париж и Петербург довежда до обтягане на отношенията между двете сили, а малко по-късно и до военен конфликт. Истинските основания на този спор обаче се заключават в стремежа за първенствуваща роля и влияние над "болния човек на Босфора". Според петербургската дипломация Русия е тази, която получава това още през 1774 г. с постановленията на мира, подписан в Кючук Кайнарджа. Англия и Франция оспорват тази руска позиция и подчертават многократно, че няма международен акт, който да оправдава амбициите на петербургското правителство.

На 1 март 1853 г. в Цариград пристига официалният руски пратеник княз А. С. Меншиков, който трябвало да уреди възникналите спорни въпроси и да подпише договор с Високата порта, гарантиращ правата на Русия като първостепенен покровител на "Светите места" и на християнското население в империята. Пристигането на руския пратеник в турската столица с почти ултимативни искания по споменатите проблеми е схванато от българите като удобен момент в стремежа им към промяна на съществуващото положение. На 1 май 1853 г. най-видните представители на цариградската българска колония се обръщат с писмена молба към княз Меншиков, в която настояват да се разреши българо-гръцкият църковен спор в полза на българите, да се допусне богослужение на български език, да се даде право на българите да имат свои училища, в които децата да се обучават на родния им език. На практика в искането от 1 май 1853 г. се преповтаря, до известна степен, първата национална програма по църковния въпрос, разработена от Стоян Ст.Михайловски и Неофит Бозвели през септември 1844 г. И сега българската буржоазия настоява за културно-духовна самостоятелност и независимост от страна на Цариградската патриаршия. Това е поредното искане за признаване на българската нация като отделен, самостоятелен фактор в пределите на Османската империя. Тази молба е от особена важност, тъй като по това време Русия държи на единството на Източното православие и не допуска и мисъл за отделяне на българите от Вселенската патриаршия. В резултат на молбата княз Меншиков предлага на руския държавен канцлер Н. В. Неселроде да изслуша Н. Я. Мухин, "тъй като той дълго време е живял в България и е бил повече от когото и да било в курса на истинските интереси и нужди на нейното население".

Отказът на Високата порта да изпълни исканията на Петербург, подкрепен от нейните западни покровители, довежда до окупация на Дунавските княжества от руската армия през лятото на 1853 г. Това активизира българите, живеещи на север от р.Дунав. На 17 август 1853 г. те подават изложение до император Николай I, подписано от Евлоги Георгиев, М. Попович, А. Канович, Мих. Аврамович, Ат. Аврамович, Ив. Селимински и архимандрит Максим Райкович. С него те молят "подобно на нашите братя сърбите и молдо-власите, ако не напълно, то поне в известна степен да имаме свое народно управление".

Приблизително по същото време Иван Добровски (Добрович) – издател на първото българско задгранично списание "Мирозрение", което излиза във Виена през 1850-1851 г., подава две изложения до Николай I. Първото е от 27 юни 1853 г, а второто е от 8 декември същата година. Според двата документа България трябвало да се освободи с руска помощ. Предвиждало се в българските земи да се създаде временно правителство, начело с "диктатор", който ще се избира с оглед желанията на Русия и ще е длъжен да се опира на нейната подкрепа. Според Добровски Русия трябвало да застави Турция да даде автономия на българите, подобно на тази във Влашко и Сърбия.

Междувременно окупирането на Влашко и Молдова от страна на Русия е последвано от навлизането на обединените морски сили на Англия и Франция в Мраморно море, а на 4 октомври 1853 г. Османската империя официално обявява война на Русия. На страната на Турция в тази война през март 1854 г.

се включват Франция, Англия, а малко по-късно Австрия и Сардинското кралство.

При възникналата сложна ситуация руската дипломация става по-отстъпчива и благосклонна към инициативите на българската емиграция. През ноември 1853 г. руското военно командване дава своето съгласие за набиране на български доброволци, които трябвало да се включат в бойните действия на страната на руската армия. За командир на войсковата част от представители на балканските народи е определен руският генерал Ив. Салос, а за организатор на българската част е избран д-р Иван Селимински. След успешна кампания от негова страна в българската войскова част се записват около 2,5 хил. доброволци (според други сведения те са почти 4 хил.), които се проявяват успешно в бойните действия. Формиран е и български кавалерийски отряд. Дебаркирането на руските войски на българския бряг през март 1854 г. и завземането на Тулча, Исакча и Мачин дава основание на българите да вярват, че най-сетне е настъпил и техният ред за получаване на политическа самостоятелност. На мястото на признатата през януари 1854 г. от Петербург Епитропия на 9 март същата година е формирана нова организация – Средоточното българско попечителство в Букурещ, чието ръководство включва седем души. Попечителството създава свои клонове в Браила, Галац, Плоещ и други селища на север от Дунав. То се намира под силното въздействие на руската политика, следва инициативите на Петербург и си поставя задачата да продължи дейността по набиране на доброволци, които да се включат в бойните действия на страната на руската армия. Освен това дейците на организацията и техните пълномощници събират разузнавателни сведения, необходими на руското командване.

Все по това време се раздвижва и Одеската българска колония. През юли 1853 г. Николай Х.Палаузов изпраща до главнокомандващия руските войски в Молдова и Влашко – М. Д. Горчаков, изложение, озаглавено "За сегашното положение на българите в Европейска Турция", в което се отбелязва стремежът на българите към независимост и се заявява, че тя може да бъде постигната единствено с помощта на Русия. Малко по-късно се формира и Одеското българско настоятелство. То има точна рождена дата – 2 февруари 1854 г. Негови членове са едни от най-богатите български търговци в Одеса като Николай Хр. Палаузов, Николай М. Тошков, С. Д. Тошкович, Константин Н. Палаузов, Василий Рашеев и др.

След създаване на организацията българите в Южна Русия засилват още повече своята дейност. С ново изложение, озаглавено "Записка за България", Николай Палаузов и съидейниците му разкриват тежкото икономическо и политическо положение на българите и стремежа им към свобода. През март 1854 г. Николай Палаузов, по заповед на М. Д. Горчаков, пристига в Букурещ, за да изложи своя план за българско въстание и да пристъпи към практическото му реализиране. Според него към главната квартира на руската армия трябвало да се изгради "Българска канцелария", която да се захване с това дело и която да управлява освободените български територии.

Одеското българско настоятелство е известно като благотворителна организация, но същинската му дейност е политическа и тя е свързана преди всичко с подпомагане на руската армия, набиране на доброволци, събиране на разузнавателни сведения, предоставяне на необходимите сведения на руското командване за по-известни и способни българи както сред емиграцията, така и във вътрешността на страната.

И Средоточното попечителство, и Одеското настоятелство са организации на най-едрата българска буржоазия, но още при появата им между тях настъпват противоречия, свързани с опитите за налагане лидерството на едната над другата. Това довежда до обтягане на отношенията, но независимо от това и двете организации правят много в подкрепа на руската армия.

Неблагоприятният обрат за Русия във военните действия довежда до оттеглянето на руските войски от Дунавските княжества. Българските войскови части са разпуснати, а Одеското българско настоятелство получава официално признание едва след приключването на войната. Този обрат се отразява неблагоприятно и върху подготовката на въстаническите акции във вътрешността на българските земи.

През 1855 г. в Търново е подготвено съзаклятие, свързано с имената на Никола Филиповски, Кънчо Кесариев, Петко Славейков. Те влизат във връзка със Средоточното попечителство в Букурещ, но подготовката по нападението над турския гарнизон в града пропада, тъй като заговорът е разкрит.

След приключването на войната и подписването на Парижкия мирен договор въстаническите надигания в българските земи продължават. Този път като основна причина за тях се изтъква неприлагането на оповестения на 18 февруари 1856 г. Хатихумаюн. През май 1856 г. във Видинско започва известната Димитракиева буна, носеща името на главния организатор Димитър Петрович от Силистра. Поради предателство въстанието е потушено сравнително лесно от турските войски, а главните организатори съумяват да се изтеглят в Сърбия. На 15 август 1856 г. се поставя началото на въстанието в Търновско начело с Никола Филиповски. Въпреки предварително привлечените многобройни симпатизанти от Търново, Габрово, Лясковец, Елена, Трявна и други селища на района, на уречения ден в Лясковския манастир се събира една малка чета от около 25 души. По пътя за Габрово четата води сражения с преследващите я турци, а предателството на тревненските и габровските чорбаджии ускорява нейното унищожаване.

Политическите движения на българите по време на Кримската война имат важно значение в няколко направления. Преди всичко в началния етап на Кримската война, когато българите вярват, че ней-сетне е настъпил и техният ред за получаване на свобода, както това става с останалите балкански народи в предходните руско-турски войни, те се включват активно и с желание в помощ на руската армия, в подготовката на българските въоръжени отряди, действащи на страната на Русия, в подготовката на въстание във вътрешността на страната, което трябвало да започне едновременно с дебаркирането на руските войски на юг от р. Дунав. Особено активни се оказват българската интелигенция и едрата българска буржоазия, които влизат в непосредствена връзка с руските управляващи и военни среди. И сега – в началото и първата половина на XIX век, идеята за автономия по подобие на Сърбия и Молдова остава доминираща в българската политическа програма. Този стремеж е съобразен с реалностите в развитието на българското възрожденско общество, с политическата ситуация и с политическия опит на Балканите и с политиката на Великите сили в тази част на света. Той по същество се оказва и по-премерен, и по-реализуем. Намесата на Великите сили в подкрепа на Османската империя и съсредоточаването на бойните действия на Кримския полуостров обаче обрича за пореден път на неуспех българските инициативи, свързани най-вече с един евентуален успех на Русия. На второ място трябва да се подчертае, че по време на войната се създават едни от основните организации на българската емигрантска буржоазия, които в следващите години дават своя принос за окончателното разрешаване на българския въпрос – това са Средоточното българско попечителство, което се явява наследник на Епитропията, и Одеското българско настоятелство. На трето място, но не по значение, трябва да се постави по-нататъшното укрепване на връзките между Русия и българското общество. Независимо от това, че тази война завършва с победа на Турция и нейните съюзници, сред българите още по-трайно се вкоренява надеждата за освобождение с руска помощ. След Кримската война настъпва кулминацията в културните и политическите взаимоотношения между двата народа, а българският въпрос започва да присъства все по-трайно в дипломатическите инициативи на Петербург по проблемите на Източния въпрос.

ПРОСВЕТНО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Завладяването на България от турците прекъсва за дълго време културно-духовния възход на българите. В мрачните векове на робството килийните училища са единственият образователен институт, разпространяващ грамотност и култура. Като такива те са и съхранители на българския език и българската народност. Откриването им започва през XV в. и продължава до втората половина на XIX в. с различна интензивност. Макар и неравномерно разпространени, килийни училища има в Мизия, Тракия и Македония. Те възникват отначало към манастири или църкви. Метосите на големите манастири също разкриват такива училища. С общобългарска известност са например тези във Велес, Самоков, София, Челопечене, Свищов, Калофер, Елена, Жеравна и др.

По-късно започват да се появяват домашни (частни) килийни училища, организирани от светски лица. През XVIII в. се откриват и обществени училища, издържани от общините или еснафските сдружения. В килията учениците получават елементарно образование, оскъдни светски познания и най-вече теологична подготовка. Дори и през втората половина на XVIII в. все още се изучават предимно църковни книги (часослов, псалтир, апостол, светче и требник), църковно пеене, четене и писане, а светски знания се въвеждат частично, и то само в някои килийни училища – смятане, история, граматика. Опитът да се реформира обучението в тях не води до съществени изменения.

Ниските резултати не омаловажават ролята на тази институция в духовното развитие на българския народ. Килийните училища имат своето място в борбата за оцеляване на българската общност от асимилаторските стремежи на поробителя. От тях излизат голям брой ревностни книгописци, граматици, даскали, зографи, строители и др., които развиват народната култура и я превръщат в защитно средство срещу турците. До средата на XIX в. има разкрити около 500 килийни училища и това красноречиво показва, че българите вярно са оценявали потребността от тях.

В началото на XIX в. килийното образование достига своя апогей, но тогава започва и неговият залез. Новото време налага нови изисквания към образованието сред българите. Все по-осезателно се чувства пълната безперспективност, на образованието, получавано в килийното училище и необходимостта от светски знания, преподавани по нов начин от подготвени преподаватели. Повеят на просвещенските идеи, достигнал, макар и по-късно, до българските земи, оказва своето благотворно въздействие и в тази част на европейския континент.

Предпоставки за възникване на движението

Започналите в началото на XVIII в. социално-икономически и духовни процеси в българските земи се задълбочават до края на столетието и поставят на дневен ред неотложни задачи пред българското общество. Една от тях е да се създаде нова образователна система - национална по характер и светска по съдържание. На практика това е и първата основна задача, която поставя пред българите Паисий Хилендарски със своята История славянобългарская.

Стремежът към светското образование се обяснява с чисто практичните потребности на зародилата се и утвърждаваща се българска буржоазия. Търговците, занаятчиите, предприемачите трябвало да знаят да четат, да пишат, да смятат, да имат познания по аритметика, география, стокознание, естествознание, история и т.н., за да могат не само да произвеждат, но и да пласират в близки и далечни страни своите стоки. Знанията, получавани в килийните училища, се оказват недостатъчни, за да отговорят на потребностите на новото стопанско и обществено развитие.

Усвояването на светски знания се налага и от духовните потребности на българското възрожденско общество. Новите буржоазни идеи намират израз в произведенията на Партений Павлович, П. Хилендарски, С. Врачански, Кирил Пейчинович, Йоаким Кърчовски и подхранват националното чувство у българите. С това се утвърждава интересът към светските хуманитарни знания и определено към историческото минало на българската общност, към българския език и традиция.

През XVIII в. в буржоазна Европа шестват идеите на Просвещението и в техния периметър вече попадат и българските земи. Те създават сред интелигенцията и целия народ култ към образованието и напредъка. Заедно с тях проникват и новите педагогически възгледи за демокрация, общодостъпно образование на роден език, освободено от влиянието на църквата. Издигат се идеи за ново отношение към личността на ученика в духа на хуманизма.

Поради голямата изостаналост на българските земи, като затворена провинция на Османската империя, духовното пробуждане на народа протича много бавно. През XVIII в. социално-икономическата обстановка все още не е благоприятна за радикални практически промени. Затова съществена роля за ускоряване на духовните процеси в българското общество играят чуждите културни влияния. Между тях през втората половина на XVIII и началото на XIX в. найсилно е гръцкото.

По обективни причини възрожденските процеси в Гърция започват значително по-рано. Географското положение и съществуващите от векове търговски връзки между гръцките пристаница и пристанищата на другите крайморски страни определят силните позиции на гърците в стопанските отношения на

Турция с чуждия свят. Чрез оживените контакти с Европа в Гърция рано започват да проникват новите икономически и културни постижения. Поради това гръцкото национално възраждане започва най-рано в сравнение с останалите християнски народи. То също се характеризира със силно просветно и националноосвободително движение, начело на които стои гръцката буржоазия. Така много преди българите гърците започват да откриват нови училища със светско учебно съдържание и модерна организация на основата на широко разпространения в Европа Бел-Ланкастерски метод (по името на създателите му – англичаните Андрей Бел и Джон Ланкастер).

Такива училища се откриват през XVIII и началото на XIX в. в икономически по-издигнатите градове на гръцките земи и в цялата турска империя. Някои от тях бързо се развиват в средни учебни заведения и академии – в Атина, на о. Андрос, на о. Хиос, в Цариград, Смирна, Янина, Букурещ и др. Знаменити просветители и учители като Адамантиос Кораис (1748–1833 г.), Константин Ригас (1753–1798 г.), Теофил Каирис (1784–1853 г.) и много други допринасят за укрепване на гръцката просвета и оказват силно влияние върху своите ученици.

През втората половина на XVIII в., когато новогръцката просвета е в подем, а в българските земи съществуват само килийни училища, българските занаятчии и търговци започват да изпращат децата си в гръцките модерни школи. Много български младежи, по-късно активни будители на народа, получават образованието си в тях. В Цариградската гръцка гимназия, намираща се в квартала Куручешме, учат Сава Доброплодни, Иван Богоров, Г. С. Раковски, Павел Бобеков, Гаврил Кръстевич, Никола Богориди, Алеко Богориди и др. В училището в Кидония получават знания Иван Селимински, Недко Бонев, Константин Фотинов, на о. Андрос учат Стоян Чомаков, Георги Атанасов, Иван Добровски, Иван Момчилов, в училището на о. Хиос – Райно Попович, в Янина – братята Димитър и Константин Миладинови, в Бейската академия в Букурещ – внуците на С. Врачански Атанас и Стефан Богориди, Никола Пиколо, Петър Берон, и т.н.

Много още са българите, които получават солидно за времето си образование в тези училища, а след завръщането си в отечеството са носители на прогресивни идеи, полагат основите на националната култура или стават борци за национална свобода.

В началото на XIX в. започва откриването на гръцки училища в етническите граници на българския народ. Те са дело на гръцката буржоазия в селищата, където живеят компактни групи гръцко население – Мелник, Сяр, Анхиало, Созопол, Варна. Такива училища откриват и някои богати българи в по-издигнати в икономическо отношение градове, като в тях за учители обикновено се назначават български младежи, получили образованието си в гръцките учебни заведения.

За първо гръцко светско училище в българските земи се приема основаното през 1810 г. училище в Сливен от даскал Антон Хаджи Кринчу (даскал Андончо). То се открива по инициатива на сливенските чорбаджии, подкрепени от фенерското духовенство. През 20-те години на миналия век в Сливен има 5 гръцки училища – 4 начални и едно класно.

През 1812 г. се открива новогръцко училище в Котел. В следващите години такива училища се откриват в Търново, Пловдив, Свищов, Карлово и др.

Като си създава силни икономически и културни позиции в турската империя гръцката търговска буржоазия, поддържана от гръцкото духовенство и гръцката интелигенция, разработва план за установяване на своето господство над изостаналия в стопанско и просветно отношение български народ. Крайните гръцки националисти мечтаят за погърчване на българското население и за възстановяване на старата византийска империя. Главни органи на гръцката пропаганда са училищата и гръцкото духовенство в България.

И все пак, независимо от целите, които си поставя гръцката буржоазия по отношение на българския народ, приобщаването на българите към гръцката образованост има положителни последици за българското културно-национално развитие. От гръцкото училище и литература в българските земи проникват идеите, шестващи в Европа. Чрез тях се заимства и утвърждава взаимноучителната метода. Със своя пример гръцката буржоазия заразява българската буржоазия – тя проявява стремеж към нови знания, към утвърждаване и завоюване на престиж, към реформиране на съществуващите институции, а по-късно към извоюване на самостоятелност – икономическа и политическа.

През началния период на Възраждането културно влияние върху българите оказва и Сърбия. Близостта на езика улеснява това въздействие. Много български младежи учат в сръбски училища. Там възприемат достиженията на сръбската култура, а тези достижения, особено сред австрийските сърби, са значителни. Българските младежи изпитват благотворното влияние на идеите на сръбските просветители Доситей Обрадович, Йоан Раич, Вук Караджич.

Идеите на Общославянския ренесанс също се отразяват благотворно върху духовното развитие на българите. Макар въздействието и заемките от западните славяни да са твърде ограничени докъм 30-те години на XIX в., под влияние на славянския ренесансов свят се засилва интересът към историята и миналото, към националната самобитност.

В края на XVIII и началото на XIX в. все по-осезателно започва да се чувства и руското културно влияние сред българите. Контактите между руси и българи се засилват във връзка с руско-турските войни и в резултат на търговските връзки между Османската империя и Русия. При подписването на мирните договори след приключване на руско-турските конфликти Петербург неизменно поставя условието за покровителство над балканските християнски народи. През 1816 г. Русия дава възможност за обучение на децата на сръбската знат в нейните училища, а по-късно тази привилегия се разпростира върху българските младежи.

През първите десетилетия на XIX в. се засилва прякото културно влияние на напредналите европейски страни. Това става главно чрез българите, учещи в Париж, Виена, Мюнхен, Флоренция, Пиза и др. В Хайделберг и Мюнхен учи Петър Берон, в Италия – Ив. Селимински, Стоян Чомаков, Никола Пиколо, в Париж – Александър Екзарх, Гаврил Кръстевич и др. Някои от тях се завръщат след завършване на образованието си, други остават в Европа, но всички те допринасят за приобщаването на българите към европейските идейни и културни достижения.

Преход към светско училище

В началото на XIX в. материалните и социалните промени в българското общество стават все по-осезаеми. Укрепващата българска буржоазия чувства пълната негодност на старите килийни училища. Дори реформираната килия не е в състояние да отговори на нарасналите потребности от страна на придобилите самочувствие българи. В същото време гръцките училища и гръцката просвета се превръщат в реална заплаха за бъдещото съществуване на народа. В началото на XIX в. Цариградската гръцка патриаршия предприема истински "кръстоносен" поход срещу всичко българско. Като ръководна програма на гръцките мегаломани служат двете писма на патриарх Григорий V от 1806 и 1819 г., с които на гръцкото духовенство се поставя задачата да разпространява гръцкото образование сред християните.

Противодействието на българската буржоазия срещу тази опасност се проявява в идеята за откриване на елино-български училища. С отварянето на тези училища се цели да се задоволят нуждите на българите от светски знания и от познаване на гръцкия език. В тях се използват знанията на българи, възпитаници на модерните гръцки школи, които при обучението използват или преподават и на български език.

Според Обр. Обрешков за първо елино-българско училище трябва да се приеме откритото от даскал Антон Хаджи Кринчу училище в Котел през 1812 г., в което той подпомага учениците да разберат трудните гръцки текстове, като си служи с говорим български език. Освен това за пръв път в българските земи даскал Андончо започва да насърчава игрите на децата, като сам той участва в тях – т.е. за пръв път играта започва да се използва като възпитателно средство. До това време в килийното училище играта се приема за лоша проява и се наказва най-строго. Едно от най-тежките наказания е фалагата – завързването на краката между специално оформени за това дъски и налагането на ходилата с пръчка до пускането на кръв.

Засега преобладава мнението, че първото елино-българско училище е открито в Свищов през 1815 г. от Емануил Васкидович (1795–1875 г.). Той е роден в Мелник. Учи в родния си град, а след това в прочутото новогръцко училище на о. Хиос. След завършване на гимназията в Хиос заминава за Румъния с цел да стане учител в някое от тамошните гръцки училища. В Свищов богатите жители на града убеждават Васкидович да остане при тях и да открие светско училище. По това време Свищов е един от най-издигнатите в икономическо отношение български градове. В училището Васкидович преподава на гръцки и църковнославянски. През 30-те години на XIX в. в Свищов идва Христаки Павлович. Под негово ръководство училището се разраства и се оформя напълно като светско. Гръцкият език отстъпва на втори план и започва да се преподава почти изцяло на български език.

През 1819 г. се открива елино-българско училище в Котел от Райно Попович. През 1825 г., след завръщането си в родния град, Иван Селимински открива подобно училище в Сливен. В него той преподава аритметика, физика, география, естествена история.

През 1826 г. Р. Попович напуска Котел и се установява в Карлово, където отваря едно от най-добре уредените елино-български училища. В това училище учат Г. С. Раковски, Евлоги Георгиев, Гаврил Кръстевич, Ботьо Петков.

Друго известно елино-българско училище е открито в Смирна през 1828 г. от Константин Фотинов. След няколко години в училището се учат вече почти 200 българчета от всички краища на българските земи. К. Фотинов е първият, който въвежда в обучението елементи на взаимоучителната метода.

По учебно съдържание елино-българските училища почти се покриват с новогръцките, но в някои от тях се изучават и предмети с българско съдържание – църковнославянски или новобългарски език, българска история. При самото обучение преподаването се води на гръцки език, но се използва и българският език като помощно средство или като език на обучението по някои предмети. Има и училища, в които напълно доминира българският език. Такова е училището на Христаки Павлович в Свищов.

Колкото и да са пригодени към нуждите и условията на развиващата се българска буржоазия, елино-българските училища остават чужди по дух на новобългарското просветно движение. Ето защо те са преходен тип училища в развитието на българското образование.

Силен тласък в развитието на движението за новобългарска просвета дава делото на Петър Берон. Роден в богатото семейство на хаджи Беро в Котел през 1799 или 1800 г. той прекарва нормално детство до 1811 г., когато бащиният му дом е разграбен от минаващи турски войски. Поради тежкото състояние на своите родители работи в Котел и Варна като абаджийски чирак. През 1817 г. отива в Букурещ, където учи в прочутата гръцка гимназия, известна като "Бейска академия". Там се запознава с "Буквара" на големия гръцки педагог Дарвар, издаден през 1804 г. Принуден да напусне Букурещ, Берон се установява в Брашов (Австрия), където става домашен учител в семейството на богатия българин Антон Йованович (Иванов), преселник от Сливен, чието родолюбие изиграва важна роля в живота му. Той насърчава Петър Берон да състави "Рибния буквар" и дава средства за неговото отпечатване. Освен това подпомага Берон да завърши висшето си образование.

В Брашов Петър Берон получава средно класическо образование. Изучава добре старогръцки и новогръцки език, гръцка литература, румънски, френски, немски език.

През 1825 г. Берон се записва студент във философския факултет на Хайделбергския университет. На следващата година се прехвърля в медицинския факултет. Медицина завършва в Мюнхен. През 1831 г. се завръща в Румъния и е назначен за окръжен лекар в Крайова. Заедно с лекарската практика Берон се занимава и с търговска дейност. Проявява грижи за напредъка на българското образование, изразени в изпращането на средства и книги преди всичко за девическите училища и в даването на ценни указания за уреждане на учебното дело.

През 1839 г. Берон напуска длъжността окръжен лекар в Крайова и се отдава изцяло на търговията. След като натрупва голямо състояние, през 1843 г. той прекратява и тази си дейност, като я предоставя на братовия си син. Оттогава до края на своя живот се занимава изключително с научна работа, като живее във Франция (Париж), но посещава често Румъния, Германия, Австрия, Чехия, Англия, Гърция и други европейски страни. Загива трагично в Крайова през 1871 г.

Независимо от това, че Петър Берон написва общо 24 научни съчинения, издадени в 32 тома, за българското образование най-значителен се оказва неговият "Рибен буквар", издаден в Брашов през 1824 г.

В "Рибния буквар" Берон изразява прогресивните просветни тенденции на епохата, отразени в съчиненията на българските възрожденци П. Хилендарски, С. Врачански, Йосиф Брадати, Марко Теодоров и др. и на чуждестранните мислители Русо, Песталоци, Дарвар, Вук Караджич.

В своя буквар Берон разработва творчески възгледите за образованието, разпространени в Европа, но с оглед на българската действителност. Той разбира, че успешното формиране на новото училище ще може да се осъществи, когато се приложи организацията и методиката на разпространената в Европа взаимоучителна (Бел-Ланкастерска или алилодидактическа) практика. Берон пръв между българите изяснява теоретично въпросите на организацията, съдържанието и методиката на взаимното училище, с което спомага за по-бързото му възприемане и създаване.

"Рибният буквар" е приет с голям интерес от българското общество. При все това килийното училище продължава да върви по стария път на примиц тивното религиозно образование. Причината да не се осъществи предложения от Берон план за реформиране на образованието е икономическата изостаналост на страната, слабостта на българската буржоазия и все още съществуващото увлечение по гръцката просвета.

Решителен поврат в българското просветно движение настъпва през втората четвърт на XIX в., когато укрепналата материално българска търговско-промишлена буржоазия започва да се отказва от гръцката просвета и насочва усилията си към изграждане на нови български училища. Нарасналите нужди от светско образование, от една страна, и ожесточената борба между гръцката и българската буржоазия на вътрешния пазар, от друга, налагат създаването на самостоятелна българска просвета. Именно поради това новото просветно движение има подчертано светски и национален характер.

При така сложилите се условия се стига до откриването на Габровското взаимно училище. Инициативата за това принадлежи на българската емигрантска буржоазия в Одеса и Букурещ. В това отношение особено много се изявява Одеската българска колония, сред която се открояват такива дейци на Българското възраждане като Васил Априлов и Николай С. Палаузов. На Априлов принадлежи идеята за откриване на училище в Габрово. Тя е подкрепена от букурещките търговци братя Мустакови и от Иван х. Бакалооглу.

Васил Априлов е роден в Габрово през 1789 г. На 11 години заминава при двамата си братя в Москва. Учи в Брашов, където завършва гимназиално образование. Следва медицина във Виена, но не завършва докрай учението си, поради фалита на своя брат. През 1811 г. се установява в Одеса и се захваща с търговска дейност. Натрупва значително състояние, но поради разклатено здраве се отказва от търговията и от 1828 г. се посвещава на просветното и книжовното дело. Попаднал под силното влияние на гърцизма В. Априлов загубва временно съзнание за своята национална принадлежност. Книгата на украинския учен Юрий Ив. Венелин (1802–1839) "Древните и сегашни българи", обнародвана през 1829 г., го връща отново в лоното на българщината и до края на живота си той работи неуморно в полза на своя народ и на неговото образователно дело.

През 1832–1833 г. е построена сградата на училището в Габрово, но даскал Алексей продължавал да преподава по стария килиен метод, докато желанието на Априлов е да се отвори взаимно училище. В едно свое писмо от 1833 г. той изрично подчертава, че "новото училище трябва да почне на славянски, български език, по начина на Ланкастер".

С цел да се намери подходящ учител за габровското училище В. Априлов се обръща за съвет и помощ към търновския гръцки митрополит Иларион Критски, който му препоръчва Неофит Рилски. Но и Неофит не бил подготвен да преподава във взаимно училище. Поради това в началото на 1834 г. той е изпратен в Букурещ, където изучава метода на Бел-Ланкастер, превежда на български език взаимоучителните таблици и съставя граматика на българския език. Като завършва тази подготвителна работа в течение на 9 месеца, Неофит Рилски се завръща в Габрово и на 2 януари 1835 г. Габровското взаимно училище е открито.

Неофит Рилски (1793–1881 г.) е роден в Банско и произхожда от заможен род. Светското му име е Никола Поппетров. Първоначално учи в родното място. През 1806 г. става чирак на известния иконописец Димитър Зограф. Когато две години по-късно отива в Рилския манастир и се захваща с иконописна работа, той решава да се посвети на църквата. След като е ръкоположен за йеромонах през 1822 г. постъпва в гръцкото училище в Мелник, където се обучава в продължение на четири години. През 1826 г. става учител в килийното училище при Рилския манастир. От 1827 до 1831 г. е учител в Самоков, след което отново се връща в манастира. Заради високото образование, получено в училището в Мелник и заради своята преподавателска дейност, той е препоръчан от Иларион Критски за учител в Габрово.

Откриването на взаимно училище в Габрово не е случайно. През втората четвърт на XIX в. градът се издига като един от най-важните стопански центрове на България с чисто българско население. Многобройната занаятчийска маса е организирана в занаятчийски сдружения и заедно с търговците води борба срещу чорбаджиите за овладяване ръководството на обществено-просветните работи в града. Икономическият напредък на Габрово съставлява добра и сигурна основа за развитието на новооткритото училище. В това отношение големи заслуги имат неговите първи попечители – Васил Априлов и Николай С. Палаузов, които следят живота на училището, полагат грижи за развитието му и отпускат ежегодно значителни суми за неговата издръжка.

Благодарение на двамата попечители и на Неофит Рилски габровското училище напредва бързо и славата му се разнася из цяла България. Н. Рилски остава тук като учител две години и четири месеца и през цялото време е отрупван с молби и покани от различни градове да открие и там училище като това в Габрово.

През следващите години се откриват редица взаимни училища в различни български селища – Свищов – 1835 г.; Сливен – 1836 г.; Казанлък, Карлово, Копривщица – 1837 г.; Елена – 1838 г.; Котел – 1838 г.; Сопот – 1838 г.; Търново – 1839 г.; Панагюрище – 1839 г.; София – 1839 г.; Трявна – 1839 г. и т.н. През 1840 г. в Плевен Анастасия Димитрова отваря първото взаимно девическо училище.

Взаимни училища се откриват навсякъде в българските земи. Най-широко разпространени са те обаче в селищата, разположени в полите на Стара планина. От трите области на България – Мизия, Тракия и Македония – пропорционално на територията най-много взаимни училища има в Мизия. Не стои по-назад и Тракия. Сравнително малкият брой на взаимните училища в Македония се обяснява с известното забавяне на стопанското и социалното ѝ развитие.

Взаимните училища изиграват твърде бързо своята роля. През 40-те години, когато възрожденските процеси бележат пълна зрялост във всички области, се почувствала нуждата да се премине към една по-висока училищна степен. Това става възможно към средата на XIX в., когато в България се завръщат първите българи, завършили висши училища в Европа и Русия. На тях се дължи откриването на класните училища в България.

Първото класно училище е открито през 1846 г. от Найден Геров в Копривщица. Първата година училището има само два класа, а след това е открит и трети клас. През 1847 г. е открито класно училище от Константин поп Никифоров в Пазарджик, а през 1848 г. даскал Ботьо Петков открива подобно училище в Калофер. Все по това време се отваря класно училище в Скопие. Негов създател е Йордан Хаджиконстантинов (Джинот). До Кримската война класни училища са открити в Пловдив, Габрово, Търново, Русе, Шумен, Ст. Загора.

Особено важна роля сред класните училища играе откритото от Найден Геров училище в Пловдив през 1850 г., носещо името на светите братя Кирил и Методий. Докато всички други класни училища до средата на XIX в. по своята програма се доближават до средния курс на съвременното училище, основаното от Н. Геров се доближава до гимназиалния курс. "Що се отнася до курса на науките – отбелязва Геров, – преподавани в училището "Св. Св. Кирил и Методий", то той се доближава до курса на руските гимназии и неговите възпитаници могат да постъпят направо в университета". По инициатива на Геров за пръв път на 11 май 1851 г. е празнуван в Пловдив денят на Кирил и Методий като празник на славянската писменост, на българската просвета и култура. До това време този ден се отбелязва като църковен празник. През следващите години той се възприема и от другите училища в Пловдив и съседните селища. През 1857 г. Йоаким Груев – учител в пловдивското училище на Н. Геров, призовава чрез в. "Цариградски вестник" българските училища и българите да празнуват на този ден и да славославят славянската писменост, българската просвета и култура. От тази година, вече като светски празник, той постепенно се възприема от цялата българска нация и със своята тържественост се налага като най-българският празник. Почти във всички спомени, летописни бележки, дневници, вестници от периода до Освобождението празнуването на 11 май е отбелязано като едно от най-важните културни събития през годината.

Съществува и друго мнение за началната година на отбелязването на този празник като светски. То се базира на писмо на Минас Пъжъшкян – арменски духовник, историк и етнограф, който посещава Шумен на 21 и 22 май 1813 година. Домакинът му в града – също арменец, го завел на гости в българския търговец "Стовян Мавродиоглу". След вечерята на 21 май българинът ги отвежда в някакъв салон "на вечерно зрелище (театро)". По-нататък, като описва представлението с големи подробности, Минас Пъжъшкян заявява: "По пътя той (Сто/в/ян – б.м. И.С.) ми обясни, че вечеринката е по случай българския празник на писмеността, сиреч това, което ние правим в деня на Месроб Машоц, но ми обясни, че никой не смеел да говори за този празник, наречен на Сирила и Мефота, които са написали българската азбука, защото гърците им забранявали. Жалко! Като че този народ е двойнок по съдба с арменския".

Това свидетелство и съдържащото се в него сведение е неопровержимо и то трябва да се приеме за вярно. Но вярно е и това, че няма никакви сведения за повторяемост на празника в следващите години до инициативата на Найден Геров. Следователно това отбелязване, макар и знаменателно като събитие, се явява като епизодична проява на образовани хора, която няма никакви покъсни последствия. Това дава основание за родоначалник на новия, светски, характер на празника да се смята Найден Геров. Писмото на Минас Пъжъшкян обаче може да се използва като сериозно документално доказателство в спора за това къде и кога се провежда първото театрално представление в българските селища през Възраждането.

Непосредствено преди започване на Кримската война през 1853 г. по инициатива на българската колония в Одеса се прави опит пловдивското училище да се превърне окончателно в гимназия, която да подготвя учители и свещеници за цяла България. Проектът за създаване на българско средищно училище обаче остава нереализиран.

Развитието на българското просветно дело и изявяването на българите като отделна нация в Османската империя привлича погледите на всички заинтересовани от Европейския югоизток. Всяка една от силите, преследвайки своите собствени интереси, се стреми да наложи културното си влияние сред българското население.

През 30–50-те години значението на гръцкото влияние постепенно преминава на втори план. Наистина гърцизмът има все още своите позиции, поддържани и от някои българи-елинисти, но независимо от това българското училище окончателно се отделя от гръцката образователна сфера и търси нови опори в своето развитие.

От 30-те години на XIX в. гръцкото влияние постепенно е заменено с това на Русия. В Русия започва да се подготвя новата българска интелигенция, оттам се заимства книжнина и литература. Така българската култура се връща в общославянската духовна сфера. Руското културно проникване в българските земи се засилва особено много, след като Петербург помага на Високата порта в разразилата се Египетска криза. И след подписването на Лондонския протокол през 1841 г. Русия запазва възможностите си да се бърка във вътрешните работи на Османската империя, а това се оказва благоприятно за руско-българските културни връзки. За тяхното активизиране голям дял има и българската колония в Одеса, която съумява да издейства през 1840 г. първите четири стипендии за обучение на българи в руски учебни заведения. През 1846 г. са отпуснати нови 20 стипендии за български младежи. Благодарение на това през 50-те години Одеса, Киев и Москва се оформят като трите основни центъра, училищата на които обучават младите българи. Отделни младежи учат още в Петербург, в Кишинев и други руски градове.

Друг път за осъществяването на руското културно влияние сред българите е доставянето на учебници, учебни помагала и литература за българските училища. От 1846 до 1852 г. в българските земи са внесени общо 1768 учебника. В същото време руското правителство подпомага българското просветно дело и с финансови средства. От 1847 г. Александър Екзарх започва да получава ежегодно по 10 хил. сребърни рубли, предназначени за българското образование. С тях Екзарх поддържа почти цяло десетилетие най-напредналите български училища.

Руското влияние върху българското просветно движение има важно значение за неговото нормално развитие. Подготовката на просветните дейци, осигуряването на литература и отпускането на средства за българското училище ускорява процесите в българското общество, активизира издаването на книжнина и литература.

По много причини от историческо, стопанско и религиозно естество твърде силно върху българското духовно възраждане през 30–50-те години влияе френската култура. Във френски училища и университети учат много български младежи. От Франция се заимстват познания за развитието на театъра, на музиката, на архитектурата и изобразителното изкуство. Френският начин на живот, пренесен в България под наименованието "алафранга", обновява битовата култура на висшите слоеве.

Силата на френското влияние се дължи главно на две обстоятелства. Първо, Франция е доминираща културна сила, когато българите започват своето възраждане, и второ, поради масовото разпространение на френския език сред българите по различни канали и пътища.

През разглеждания период и Австрия, и Англия започват да правят опити за духовно влияние в българските земи. Много български младежи са привлечени за обучение във Виена и в Прага. Това създава един траен интерес сред българите към културата на Австрия и намиращите се в нейните граници славянски народи.

През 1836 г. по инициатива на английските власти няколко българчета са изпратени в Англия да учат железарство. От страна на Александър Екзарх се правят опити за установяване на връзки с английските дипломатически представители в империята, но до някакви конкретни резултати не се достига.

Така, като се ръководят от своите цели в източната част на европейския континент, всички сили, макар и с различна интензивност, се стремят да се възползват от българското просветно движение. Най-големи успехи през 30–50-те години на XIX в. безспорно постига Русия, докато останалите държави, поддържащи целостта на Турция, по-скоро загатват за своите бъдещи инициативи.

Просветно движение след Кримската война

Промените, които настъпват в българското общество след Кримската война, дават своето отражение и върху развитието на просветното дело. То преживява един своеобразен разцвет и достига до неподозирани резултати. Българите се изравняват в образователно отношение с останалите балкански страни, а младежите, получили образование в откритите училища, могли да постъпят направо в университетите на Русия и западноевропейските страни.

През третата четвърт на XIX в. българската буржоазия отпуска значителни средства и полага големи грижи за развитието на просветното движение. Тя се заема с откриване на нови училища, със строеж на училищни сгради, с намиране на учители, с тяхната издръжка, с изпращане на млади хора в чужбина, за да получат по-високо образование и т.н. Тя се грижи за оформяне на цялостната структура на българската образователна система. В резултат на всичко това през последните години преди Освобождението рядко се среща българско село без училище. Според една, макар и непълна, статистика през 1873 г. в Северна България има 647 български училища, в които се учат 25 523 момчета и 5169 момичета. В Мизия, Тракия и Македония има общо около 1500 училища, от които 50 класни с два, три и повече класа.

И след Кримската война мнозинството от основните кадри за българското просветно дело се подготвят в Русия. Особени грижи в това отношение полага Одеското българско настоятелство. То продължава дейността на Одеската българска колония от предходните десетилетия за издействане на стипендии от страна на Русия, подпомага българските училища с литература и финансови средства.

През 1858 г. се създава Московският славянски комитет, чиято основна цел е укрепване на връзките между Руската империя и покорените християнски народи на Балканския полуостров. Основните пътища за достигане на тази цел са осигуряване на помощи за църквите и училищата в славянските земи и привличане на южнославянските младежи и девойки за обучение и възпитание в Русия. Подобна е целта и на възникналите по-късно отдели на комитета в Петербург, Одеса, Киев.

Под натиска на Славянските комитети през 1865 г. руското правителство взема решение да създаде специална система за подбор на младежи сред южните славяни, които да учат в руски училища. С помощта на комитетите до края на турското владичество в българските земи в Русия получават образование голям брой български младежи и девойки. Такива са Тодор Бурмов, Натанаил Охридски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Ст. Стамболов, Васил Друмев, Нешо Бончев, Райко Жинзифов, Марин Дринов и др.

След Кримската война много българи учат в университетите на западноевропейските страни. Български студенти има в Прага, Табор, Виена, Брашов, Берлин, Лайпциг, Мюнхен, Париж, Женева. Особена активност по отношение влияние върху българската просвета проявява Франция. Това тя прави чрез католическите мисии, настанили се в Османската империя. В откритите 29 католически училища, сред които се открояват лицеят в Бебек – Цариград, и турско-френският държавен лицей на Галата-Сарай в турската столица, получават своето образование много българи, между които Лазар Йовчев (Екзарх Йосиф), Тодор Пеев, Павел Бобеков, Драган Цанков, Константин Величков и др.

След войната се откриват и много протестантски училища в българските земи. Такива има в Пловдив, Стара Загора, Солун, Битоля, Русе. През 1863 г. се открива прочутото американско протестантско училище Роберт колеж в Цариград. Независимо от целите, които преследва и с които се създава, то дава изключително високо за времето си образование на много български младежи.

Важно значение за развитието на новобългарската просвета през последните две десетилетия на робството имат училищата на българската емиграция в Румъния, Южна Бесарабия и Банат. От тях особено се отличава българското училище в Болград – Бесарабия, което има общообразователен профил.

Най-големите центрове на българското просветно дело след войната са Пловдив, Ст. Загора, Габрово, Шумен, Елена, Търново, Русе, Неврокоп, Велес, Скопие, Тулча, София. Като учители работят такива известни възрожденски дейци като П. Р. Славейков, Кузман Шапкарев, Сава Филаретов, Васил Берон, Йосиф Ковачев, Добри Войников, Райчо Каролев, Сава Доброплодни, Тодор Бурмов, Илия Блъсков, Анастасия Тошева, Царевна Миладинова и др.

След Кримската война се откриват и първите гимназии, които отговарят на по-високия етап в развитието на българското възрожденско общество. Първата българска гимназия е открита през 1859 г. в Болград – Бесарабия. На общо събрание на болградчани и представители на още 39 български селища, проведено през януари 1858 г., се взема решение да се отправи молба до княза на Молдова, Никола Богориди – българин по произход, за откриване на средно българско училище. В отговор на молбата е издаден княжески указ за това народолюбиво начинание с дата 10 юни 1858 г. в столицата Яш. На 15 март

1859 г. за пръв директор на гимназията е назначен Сава Радулов, а тържественото откриване на Болградската гимназия става на 1 май 1859 г. Първият випуск започва обучението си в нея през септември 1859 г. Хрисовулът (указът), подписан от "Каймакама на Молдовското Княжество", съдържа изключително интересни постановки, регламентиращи статута на училището и възможностите за обучение в него. Според пар. 1, т. 1 "Народното централно в Болград училище ще ся содержава от общите доходи на общината Болградска, и на другите 39 общини в Бесарабия, присъединени с Молдовия и известни до днес подназвание села колонистки". По-нататък в т. 4 се регламентира "Централното училище ще бъде отворено за всекиго колониста сиромаха и богата, равно и за всякого от друго звание православного вероизповедания". Според т. 6 "Всичките науки в това училище ще ся преподават на Молдовски и Български език, на който ще се тълкуват и странните езици". Пар. 3, т. 1 постановява, че "Управлението на това училище щя се повери на трима настоятели, избрани по вишегласие от първите колонисти на общините, които заедно с Директора на училището и под председателството на Управителя колониалний ще съставят Попечителний комитет".

Предложените откъси от "Хрисовула на централното в Болград училище" разкриват по категоричен начин, че основните принципи, заложени при изграждането на гимназията, са демократичността и принципът на безплатното образование. Това е характерно за почти всички български възрожденски училища във вътрешността на българските земи. Тези принципи българите приемат като основополагащи и в новооткритата първа българска гимназия.

След Болградската гимназия възникват училища от гимназиален тип и във вътрешността на българските земи. Откритото от Н. Геров училище през 1850 г., което в навечерието на Кримската война прави неуспешен опит да прерасне в гимназия, през 60-те години на века окончателно прераства в гимназиален тип училище с 6 класа. Под наименованието Пловдивска семинария училището се обособява като център за подготовка на учители и свещеници. През 1872 г. е открита гимназията в Габрово, известна като Априловска гимназия, която има 7 класа. Инициатори за прерастване на габровското училище, създадено по инициатива на В. Априлов, в гимназия са Райчо Каролев, Иван Гюзелев, Петър Генчев и др.

По това време се откриват и първите специализирани училища в българските земи. През 1869 г. в Щип Йосиф Ковачев отваря първото българско педагогическо училище, което подготвя учители за класните училища. През 1874 г. е открито подобно училище в Прилеп. Година преди това, през 1873 г. в Свищов Димитър Шишманов открива търговско училище, което просъществува само една година. След 1873 г. се откриват и първите богословски училища в Петропавловския манастир край Търново – 1874 г., и в Самоков – 1876 г.. В училищата все по-често започва да се обръща внимание на необходимостта от практически знания. В шуменското, болградското, разградското и други училища като отделен предмет започва да се изучава земеделие, а през 1871 г. излиза и първият учебник по селскостопанска просвета.

Важно място в просветното движение след Кримската война заемат учителските събори, които решават редица важни въпроси както от училищно и образователно естество, така и от политико-обществен характер. Според А. Димитров идеята за тези събори принадлежи най-вероятно на Петко Р. Славейков и първият се провежда в Стара Загора през 1868 г. по време на коледните празници. В следващите години тези събори се провеждат почти традиционно по коледните и великденските празници, като се използват неучебните дни, предоставяни като празнични ваканции на ученици и учители. Тази инициатива, тръгнала от Стара Загора, "заразява" редица други български селища с развито просветно дело. На тези учителски сбирки се обсъждат и уеднаквяват учебните планове и учебните програми, отчитат се постигнатите резултати, изработват се и се одобряват системи за контрол на образованието по селата, поставят се общонационални задачи, свързани с разпространението на учебна и популярна книжнина, обсъждат се политически проблеми най-вече във връзка с борбата на българите против Цариградската патриаршия и домогванията срещу българското образователно дело. След създаването на самостоятелната българска църква Екзархията поема контрола върху голяма част от съборите и направлява тяхната дейност. Като официално призната институция и от Високата порта, и от чуждите правителства, тя полага грижи за развитието на образователното дело сред българите и укрепването на българското национално чувство.

По инициатива на българската търговска буржоазия в Одеса, Букурещ и Цариград и с подкрепата на цялата българска интелигенция през 70-те години започва подготовка за откриване на висше училище в България. Тази идея обаче остава неосъществена поради противодействието, което среща от страна на Високата порта. Значителен дял в провалянето ѝ има и Цариградската патриаршия, която се стреми да задържи по всякакъв начин развитието на новобългарската просвета. Първото висше българско училище се отваря едва през 1888 г. в София – т.е. цели десет години след освобождението на България, което идва да подскаже, че освен препятствията от страна на властващата империя и Цариградската патриаршия, и българската нация през 70-те години на XIX век не е напълно готова за това дело.

През 50–70-те години на XIX в. българската буржоазия окончателно се налага като ръководна сила в българското възрожденско общество. Тя става господстваща сила не само в икономическата сфера, но налага своята хегемония и в национално-просветното движение. Осигурените от нея средства и набирането на средства чрез спомоществователство дава възможност на редица училища да разполагат с необходимите учебни пособия. Това се отбелязва и от редица чужденци, посетили българските земи през втората половина на XIX век. Така например американският журналист Дж.Макгахан през 1876 г., след посещението си в Сливен, отбелязва следното: "Бях учуден да видя толкова добре организирано училище, с всички модерни прибори в това отдалечено селище, в тоя почти неизвестен край на Балканите".

Освен значителните средства за развитието на просветното дело в българските земи, българската буржоазия прави необходимото за запазване на националната специфика в образователното дело. Тя се противопоставя както на гръцките домогвания, така и на домогванията на Високата порта и османската администрация по места за контрол и промяна в българската образователна система. Тези опити са особено настойчиви в районите със смесено население и в селищата, в които се помещава най-висшата извънстолична администрация. Именно българските общини, под ръководството на буржоазията, провалят плана на Високата порта за създаване на българо-турски училища, т.е. за отоманизиране на българското учебно дело през 60-те години на века. Тази идея принадлежи най-вече на новия губернатор на Дунавския вилает Мидхат паша, който е назначен на тази длъжност през 1864 г. Когато вижда напредъка на българските училища и изостаналостта на турските училища той предлага сливането им, което щяло да допринесе за създаване на отоманска интелигенция и отоманска нация, в която да се включат всички етноси, населяващи империята. Протестната акция, спомената по-горе, се оказва едно от най-сериозните доказателства за степента на консолидация на българската нация. Като основна задача тя си поставя за цел възстановяване на българската държавност и самостоятелен политически живот, която цел е в пълен дисонанс с издигнатата и отстоявана от Мидхат паша и Високата порта идея за създаване на отоманска нация.

В общата характеристика на българското образование през последните години на османското потисничество може да се подчертае една негова особеност, по която то значително се отличава от образованието в свободните страни. Докато другаде образованието се развива под покровителството на държавата, в България държавата-поробителка не полага никакви грижи за българското образование и дори проявява враждебно отношение към него. Толерирането на гръцкото образование в империята и между българите, негативното отношение към българската интелигенция, получила образованието си в Русия, опитите за отоманизиране на българското просветно дело – всичко това е само малка част от от целенасочените действия на Високата порта и местната турска администрация, целяща да забави образователния процес сред българското население в империята. Идеята пък за създаване на отоманска нация цели да подскаже "демократизирането" на империята и "равнопоставеността" на всички етноси, живеещи в нейните граници. При създаденото положение българите са принудени сами да се грижат за откриването, управлението и издръжката на своите училища и в същото време да ги пазят и водят борба срещу посегателствата върху тях както от страна на държавата и нейната администрация, така и от губещата своите позиции Цариградска патриаршия.

Като обединява целия български народ от Мизия, Тракия и Македония в един общ стремеж към просвета, чрез една обща организация на българските културно-просветни институции, чрез новобългарския език, движението за новобългарска просвета накарало българите да заживеят в единен духовен ритъм и във висша степен способства за формирането на българската нация. Именно новобългарският език се оказва основното градиво на новата българска литература и култура. Тази култура приобщава българската нация към съседните балкански народи. Тази култура се родее с културата на напредналите европейски страни. Тази култура, изградена на основата на новата образователна система, окончателно откъсва българина от начина на мисловност и възприемане на света от предходните столетия и го въвежда в Новото време, в модерния свят – т.е. там, където винаги е било неговото място. С пълно основание може да се каже, че непосредствено преди Освобождението българите се изравняват в образователно отношение със съседните балкански и по-отдалечените европейски народи. И още – с пълно основание може да се подчертае, че в навечерието на своето възкресение българите, благодарение на образователните и културните си достижения, се връщат в голямото семейство на цивилизованите народи на Стария континент.

ДВИЖЕНИЕ ЗА САМОСТОЯТЕЛНА БЪЛГАРСКА ЦЪРКВА

Завладяването на България в края на XIV в. довежда до унищожаването на административните и духовните институции, учредени и функциониращи в средновековната българска държава. Ликвидирана е и Търновската патриаршия, която в продължение на повече от два века обединява в едно духовно цяло българите от различните географски области. В кървавата драма, разиграла се в злощастната държава, рухва опората на собствените ръководни органи, на духовната подкрепа на църковната организация. Само югозападните български покрайнини остават под върховенството на Охридската архиепископия и на сръбската Ипекска патриаршия.

През 1453 г. столицата на Византия – Константинопол, пада под напора на азиатските нашественици. Завоевателят Мехмед II е изправен пред трудната задача да регулира отношенията между шериатската система на Османската империя и многобройните християнски поданици. Ръководен от държавнически съображения, той прибягва до използването на някои стари византийски институций – на първо място, на Вселенската източноправославна патриаршия. Султанът не само признава дотогавашните ѝ привилегии; но дарява патриарха и висшия клир с още по-широки права. Наред с религиозната, великата църква добива и широка светска юрисдикция. Патриархът се превръща в единствен посредник между султанската власт и християнското паство, носещ отговорност за неговото верноподаничество. Целият висш клир е освободен от данъци към държавата, а църковните имоти са подчинени на специален режим.

Под властта на тази облагодетелствана от султана институция през втората половина на XV в. попада значителна част от българските земи. С унищожаването на Ипекската патриаршия през 1766 г. и на Охридската архиепископия през 1767 г. всички земи от диоцеза на някогашната Търновска патриаршия минават под властта на Цариградската патриаршия.

Насилственото налагане на политическото господство на османската държава и духовната власт на гръцката църква над българите натрупва трудно преодолим негативизъм, характерен най-вече за първите векове на чуждото потисничество. Макар и обединени в едно от чуждата държава и църковна власт, българите са поставени в условията на двоен гнет. Изхвърлянето на българския език от богослужението, прогонването на българските свещенослужители, унищожаването на старата българска книжнина са явления, които се срещат твърде често. И макар тези прояви да не са плод на една целенасочена и последователна политика в първите три века на османското господство, отношенията между българите и гръцкото духовенство са белязани още от средата на XV в. със знака на противопоставянето.

В същото време трябва да се каже, че в обединението на българите под върховенството на Цариградската патриаршия могат да се посочат и някои положителни страни. Запазването на вярата способства в голяма степен за запазването на българския народ и за съхраняване на неговото народностно съзнание. Разбира се, дял в този процес има и несъвместимостта между исляма и източноправославното християнство като духовни и ценностни системи на покорители и покорени. Тази положителна страна от господството на чуждата духовна власт не трябва да се подценява, но тя не трябва и да се надценява и абсолютизира.

Предпоставки за възникване на движението и първи сблъсъци между българи и гърци

През първите три века на османското господство противоречията между българите и гръцкото духовенство се обуславят най-вече от икономическия гнет и от народностните различия. Представителите на старата гръцка аристокрация, населяващи цариградския квартал "Фенер", превръщат църквата в доходно предприятие. Търговията с духовни длъжности достига небивали размери, а всичко това се отразява пагубно най-вече върху християнското паство, принудено да плаща всевъзможни "доброволни" и задължителни такси, данъци и помощи на църквата. Процъфтяването на "симонията" ("откупване" на църковни длъжности) довежда до затъването на патриаршията в дългове, които в средата на XVIII в., според патриарх Самуил, са по-тежки от египетските пирамиди. Към всичко това се прибавя неприязненото и незаинтересованото отношение на гръцкото духовенство към българите. Налагането на гръцкия език в църковното богослужение и в общуването между патриаршеското духовенство и българския народ изостря противоречията между тях. Чуждата църковна власт се превръща в пречка за развитието на езика, книжнината и образованието. И ако в първите векове тези противоречия се проявяват спорадично, то през Възраждането те стават ежедневни.

През XVIII в. настъпват значителни промени в живота на покорените християнски народи. Поради ред обективни причини гръцкото национално възраждане се проявява най-рано. През този период Цариградската патриаршия започва да действа като гръцка национална институция, подкрепяща появилата се "мегали идея". Израз на тази нова политика е унищожаването на сръбската Ипекска патриаршия през 1766 г. и Охридската българска архиепископия през 1767 г. С утвърждаването на възрожденските процеси асимилационната политика на Патриаршията излиза все повече на преден план.

По въпроса за началото на тази политика в българската историческа литература съществуват много разнообразни мнения, но определено трябва да се подчертае, че едва в началото на XIX в. Патриаршията започва да провежда ясно изразени действия в това направление. За пръв път в двете енциклики (окръжни писма) на патриарх Григорий V от 1806 и 1819 г. на гръцкото духовенство се поставя задачата да разпространява гръцкото образование сред християните. Оттогава започва системното преследване и изхвърляне на българския език от богослужението, проявата на особена ревност и грижи за гръцката образованост и гръцката просвета, целенасочената дейност за унищожаване на стара и нова българска книжнина.

Първоначално тези действия не срещат отпор от страна на българското население. Нещо повече – много българи участват в подготовката на гръцкото въстание и в самия ход на военните действия под девиза "борба за вяра". И самото гръцко духовенство не възприема еднозначно новата политика на своята църква. С течение на времето обаче нещата се променят и гърцизмът се превръща в смъртна заплаха за българския народ.

Конфликтът между българския народ и гръцкото духовенство прераства в движение за пълно скъсване с чуждата църковна опека и духовно обособяване на българския народ. Предпоставките за това движение са ясно изразени още в средата на XVIII в. Доказателство за това са идеите на П. Хилендарски, отразени в неговата история. Като разкрива миналото величие на българската държава и църква, той всъщност трасира пътя на борбата за духовна самостоятелност. Най-будните съвременници на Хилендарския монах възприемат неговите виждания, но преходът към организирано църковно-национално движение продължава десетилетия и преминава през поредица местни конфликти между българските първенци и гръцкото духовенство.

Като начало на тези конфликти българската историопис посочва врачанските събития от 1824 г., когато местните чорбаджии, под ръководството на Димитраки х. Тошев, настояват гръцкият владика Методий да бъде заменен с българина Гаврил Бистричанин. Причината за конфликта е нареждането на търновския митрополит Иларион Критски за събиране на 7 гроша извънреден данък под формата на еднократна помощ. Този акт предизвиква широко недоволство сред българите в подчинената на търновския митрополит епархия. Освен това моментът за такъв протест се схащал като твърде благоприятен, тъй като турците, след избухването на гръцкото въстание, били враждебно настроени срещу гърците. Като се позовават на султански ферман, в който се регламентира процедурата по събирането на данъци от страна на духовната власт, врачанските първенци решават да се възползват от възникналата ситуация и да злепоставят не само Методий, но и Иларион Критски. Уверени в своята победа, те влизат в преговори с Гаврил Бистричанин и му предлагат да го издигнат за врачански епископ. Вместо постигане на очаквания резултат, чорбаджиите са хвърлени в затвора и заплащат една значителна сума, за да излязат отново на свобода.

Организаторите на бунта срещу Методий не били засегнати толкова от сумата, която трябвало да се заплати като допълнителна владичина. Причината за тази реакция трябва да се търси най-вече в това, че те са пренебрегнати и не е взето тяхното мнение по проблема с налагането на допълнителния данък, а в същото време те са църковни епитропи и настоятели.

Врачанските събития имат драматичен финал. Освен временното попадане на всички замесени чорбаджии в затвора, през 1827 г. Димитраки х. Тошев е екзекутиран във Видин. Най-вероятната причина за това е, че той не изпълнява разпореждането на едно султанско ираде, с което се нарежда да се разрушат всички частни бойни кули. Запазването на бойната кула в чифлика на Димитраки х.Тошев и участието му в събитията от 1824 г. довеждат до фаталната развръзка. Целта обаче, макар и наполовина, е постигната – гръцкият владика Методий е отстранен от заемания пост, а на негово място е поставен нов епископ – отново грък.

Подобен характер имат скопските събития от 1825 г., когато местният чорбаджия х. Трайко настоява за отстраняването на гръцкия владика. През 1827 г. конфликтна ситуация с търновските чорбаджии създава митрополит Иларион Критски. Две години по-късно се надигат самоковските първенци срещу владиката Игнатий. Подобни сблъсъци са отбелязани и в редица други български селища.

Посочените събития не могат да се приемат за начало на организирано църковно-национално движение, тъй като чорбаджиите се стремят да заменят "непослушните" гръцки владици с "послушни", пък били те и българи. В тези спорове с гръцкото духовенство местните първенци не търсят подкрепата на българския народ, а се домогват преди всичко до благоволението на висшите турски сановници. И все пак припламването на първите искри очертава появата на една нова и при това трайна тенденция, чиято насоченост и крайна цел кристализира ясно с напредването на новите буржоазни процеси сред българското възрожденско общество, откъсващи го окончателно от феодалните порядки на господстващата империя.

Борба за самостоятелна българска църква до Кримската война (1853–1856 г.)

През втората четвърт на XIX в. българското общество все по-осезателно променя своя социален и духовен облик. Укрепващата материално буржоазия постепенно се превръща във фактор, който държи на взаимността в отношенията с останалите партньори. Превърнала се в реална сила, тя застава начело на българите в стремежа им към светска просвета и духовно обособяване. Прокламираният Гюлхански хатишериф, гарантиращ живота, честта и имота на всички поданици на империята, дава законно основание на българските въжделения. Особено важно условие за самостоятелността в църковно отношение, се оказва прокламираното право на свобода на вероизповеданията в Турция.

Важно място в този процес има и влиянието на съседните балкански страни и най-вече на гръцкото кралство. Само няколко години след извоюване на независимостта си Гърция се отделя от Цариградската патриаршия и създава своя автокефална църква. Този акт, осъществен през 1833 г., е предшестван от поредица конфликти и остри стълкновения, но като краен резултат исканията на гърците стават факт.

Началото на организираното църковно-национално движение се поставя през 1838 г., когато търновските граждани, под ръководството на Неофит Бозвели, издигат искането за назначаване на българин за търновски митрополит. По това време Търновската епархия обхваща голяма част от северна и част от югоизточна България, а търновският митрополит носи неофициално титлата "Екзарх на цяла България".

Повод за започване на борбата на българите дава търновският митрополит Панарет, назначен на този пост след смъртта на Иларион Критски през 1838 г. Макар и духовно лице, новият митрополит обичал твърде много светските радости, което предизвиква силно недоволство сред населението. Чашата на търпението прелива, когато той наклеветява българите, обвинявайки ги в съзаклятничество срещу централната власт.. Тогава жителите на 16 кази съставят прошение до Високата порта и Цариградската патриаршия, с което настояват за смяната на Панарет с Неофит Бозвели. На следващата 1839 г. Бозвели заминава за Цариград, за да организира тамошните българи в подкрепа на издигнатото искане. През 1840 г. в турската столица пристига и нарочна търновска делегация, която носела прошението на 16-те кази. Турското правителство приема благосклонно подетата от българите акция, но тя завършва с неуспех, тъй като Патриаршията съумява да подкупи търновските делегати. За нов митрополит е назначен Неофит Византиос – грък по народност, като се разчитало, че името му ще заблуди обикновените миряни. Неофит Бозвели е издигнат за протосингел на търновския архиерей с обещанието, че ако стриктно изпълнява своите задължения, ще получи епископски пост. Той обаче отказва направените предложения и се оттегля в Петропавловския манастър край Търново, откъдето продължава дейността си срещу новоизбрания търновски митрополит. В резултат на тези му действия той е заточен в Хилендарския манастир на Света гора, където остава до 1844 г.

Подетата от търновци борба срещу митрополитите Панарет и Неофит Византиос се различава по своя характер от споменатите събития във Враца, Скопие, Търново, Самоков. След издаването на Гюлханския хатишериф през октомври 1839 г. в редица епархии недоволството от гръцките владици се превръща в истинско движение за тяхното изгонване. По такъв начин започнатата в Търново борба се разпространява и в останалите райони на българските земи и приема формата на национално движение, насочено срещу господството на Цариградската патриаршия.

Начело на движението за самостоятелна църква застава укрепналата българска буржоазия. То е подкрепено от интелигенцията, от свещениците, от мнозинството на българските чорбаджии – т. е. от всички просветени българи. Активно участие в него взема и българската емиграция в Южна Русия, Молдова, Влашко, Сърбия, Австрия.

Първите сериозни сблъсъци с гърците налагат създаване на ръководен център, който трябвало да координира и направлява борбата на българите. Тази идея е реализирана в Цариград, където по това време живеят много български търговци, занаятчии, учащи. Според различни сведения техният брой е между 25 и 40 хиляди. Тези числа, макар и да се срещат в различни източници, са силно преувеличени. Независимо от това обаче те дават да се разбере, че в града на Босфора живеят повече от 10 хил. българи, които съставляват една значима, дори за Цариград, българска колония. В турската столица са едни от най-богатите и влиятелни българи като Стоян Чалъков от Копривщица, братя Гешови, Христо и Никола Тъпчилещови, младият Г. С. Раковски, Гаврил Кръстевич, Сава Доброплодни. Тук е и внукът на С. Врачански – Стефан Богориди, който се издига най-високо от българите в административната йерархия на империята и който има силни позиции сред висшата турска администрация. Стефан Богориди е една от най-приближените на султан Абдул Меджит личности. За това какви са отношенията между тях говори фактът, че Абдул Меджит присъствал на сватбата на дъщерята на Богориди, което взривява общественото мнение в турската столица.

Като организатори на цариградските българи се изявяват Стоян Стоянов Михайловски (от 5 октомври 1858 г. Иларион – епископ Макариополски) и Неофит Бозвели, който през 1844 г. успял да напусне Атонския полуостров и се установява в Цариград. С помощта на поляка Михаил Чайковски, известен още с имената Чайка Чайковски и Садък паша, двамата подават по един меморандум до Високата порта през септември 1844 г. Най-същественото в двете изложения е следното: в българските земи да се назначават български владици; на владиците да се определи заплата; владиците да се избират и сменят от народа; българският народ да има свои представители в Цариград за непосредствена връзка с турското правителство; да се построи българска църква в Цариград, начело с български владика; да се разреши свободно издаване на български вестник и български книги; свобода за откриване на български училища; създаване на смесени българо-турски съдилища.

Тези искания по същество са първата българска национална програма по църковния въпрос, чиято същност се заключава в осигуряване на културно-духовна самостоятелност и политическа независимост от страна на Цариградската патриаршия. Програмата, колкото и умерено да звучи, има важно значение за своето време. С поставените искания двамата водачи на българите в Цариград изразяват ясна позиция за равнопоставеност във всяко отношение на най-многобройния християнски етнос на Балканите, намиращ се в пределите на Османската империя. Евентуалното получаване на исканите права означавало дефакто признаване на българската нация и извоюване на макар и ограничена духовна автономия.

В своята дейност Неофит Бозвели и Иларион Макариополски търсят и намират подкрепата на полските емигранти в Цариград. Благосклонното отношение на Високата порта към българските искания и помощта, която те получават от Михаил Чайковски и френската мисия в турската столица, принуждават Патриаршията да активизира дейността си в защита на своите интереси. Връзките на Бозвели и Макариополски с полските емигранти са представени пред руските дипломати в Цариград като стремеж към нарушаване единството на православието. Опряна на руското посолство, Цариградската патриаршия, без да иска разрешение от Високата порта, заточава Неофит Бозвели и Иларион Макариополски през юли 1845 г. на Атонския полуостров. Там Бозвели умира през 1848 г., като до последния му дъх за него полага грижи бъдещият Доростоло-Червенски митрополит Григорий.

След заточаването на двамата водачи, цариградските българи насочват вниманието си към изграждане на българска църква в столицата, която да служи като символ на съществуването на отделна нация в империята. Това искане, издигнато от Неофит Бозвели и Стоян Ст. Михайловски, е подновено през 1847 г. от Александър Екзарх. След приключване на обучението си в Париж той се завръща в Цариград, като преди това осъществява целенасочена обиколка из европейските столици. В Петербург той успява да издейства една значителна парична сума – 10 хил. сребърни рубли, която да се отпускат от руското правителство ежегодно в подкрепа на българското образователно дело. Като използва личните си връзки сред турските управляващи среди (в Париж Александър Екзарх, освен всичко друго, работи и в турското посолство – б.м. И.С.), той прави опит да издейства ферман за построяване на български храм в Цариград.

През 1848 г. 24 еснафски сдружения упълномощават абаджийския първомайстор Никола Сапунов да действа в същото направление. Най-големи заслуги за получаване на султански ферман за построяване на български храм в Цариград има княз Стефан Богориди. Заедно с това той подарява и една своя жилищна сграда, запазена и до днес, която може да се оприличи на малък дворец. Дворното място, в което е построена сградата, се намира в цариградския квартал "Фенер" на самия бряг на "Златния рог". Сградата трябвало да послужи като основа за изграждане на българската църква. През лятото на 1849 г., в отговор на молбата на Богориди, е издаден султански ферман, който разрешава построяване на български храм на мястото, подарено от родолюбивия българин. За кратко време параклисът под името "Св. Стефан" – на името на ктитора, е построен, а на 9 октомври 1849 г. се извършва тържественото му освещаване. През юли 1851 г. е изработен и уставът на българската цариградска църковна община. Въпреки изразеното желание от страна на семейството на Стефан Богориди то и Цариградската патриаршия да имат решаваща роля в ръководството на общината, изработеният и приет устав включва поредица демократични начала, които предоставят ръководството в ръцете на представителите на цариградската българска общност. Нито Богориди, нито гръцката патриаршия имат представителство в това управление. В избраното настоятелство, състоящо се от 24 души, има представители на еснафските организации, на търговското съсловие и на българската интелигенция. На 15 август 1851 г. за епископ на новоучредения храм е ръкоположен сърбинът Стефан Ковачевич. Последният е наложен с помощта на руското посолство в Цариград и под натиска на патриаршията, въпреки желанието на българите да видят на този пост всепризнатия ръководител на движението Иларион Макариополски. Формираната цариградска община се превръща в ръководен център, направляващ движението за културна и духовна еманципация на българите. Признаването ѝ от страна на Високата порта има изключително важно значение, тъй като след този акт въпрос на време било признаването на българите като отделна нация в Османската империя. Категорията време обаче в империята на османците е твърде относителна и въпреки това, след много перипетии и немалко години, българите постигат своята цел.

Междувременно се изпълнява и друго искане от първата национална програма по църковния въпрос. През 1848 г. д-р Иван Богоров започва да издава в турската столица в."Цариградски вестник". През 1850 г. Александър Екзарх откупува "Цариградски вестник" и печатницата му от Иван Богоров и се заема с редактирането и издаването му. В кратко време "Цариградски вестник" се превръща в печатен орган на новоучредената българска институция. Така идеята на Бозвели и Макариополски за организация и ръководен център получава реализация през 1850–1851 г. От този момент насетне Цариградската българска църковна община поема ръководството на движението за духовно еманципиране на българите в Османската империя и признаването им за самостоятелна и отделна от другите християнски етноси нация.

Църковно-национално борби след Кримската война

През Кримската война в много епархии църковното движение заглъхва. Българите повярвали, че идва техният ред за добиване на политическа самостоятелност, както това става със съседните балкански народи в предходните руско-турски войни. След разгрома на Русия и след приключването на войната движението се разпростира с още по-голяма сила. За това допринася и наложеният на султан Абдул Меджит нов реформен акт – Хатихумаюн, издаден на 18 февруари 1856 г. Хатихумаюнът потвърждава реформите, обявени с Гюлханския хатишериф и предписва реформи в църковното управление. Макар че в много отношения, както предходните подобни актове, така и той остава само на книга, все пак българите намират в него законно основание да продължат започнатата борба.

Още през пролетта на 1856 г. е подадена молба до султана, в която от името на 6 400 000 българи се поставят две искания: да се даде правото на българския народ да си избира един върховен църковен глава, в работата на който да не се намесва никой християнин или нехристиянин от друга народност, и един върховен граждански началник, по народност българин. С тези искания всъщност се очертава новата национална програма по църковния въпрос, която съществено се различава от първата, издигната през 1844–1845 г. Сега вече цариградската българска община поставя открито въпроса за църковна автономия и за относителна административна самостоятелност в рамките на империята.

Новата национална програма по църковния въпрос разкрива порасналото самочувствие на българите и израстването им в политическо отношение. Още с публикуването на Хатихумаюна те разбират, че могат да се възползват от заложените в него идеи. За авторите на новата програма е пределно ясно, че в Османската империя всичко декларирано на книга се остава там, върху реформения документ – особено когато това е свързано с правата на покорените християнски народи. В случая обаче прокламираният на 18 февруари нов реформен акт е включен като чл. 9 на Парижкия мирен договор, подписан на 30 март 1856 г., поради което придобива статута на международно задължение за империята. Като доказано добри дипломати водачите на църковните работи осъзнават, че от Хатихумаюна ще се възползват най-вече онези, които помагат на Високата порта в съдбоносната за нея Кримска война. Макар и "спечелена" от нея, тази война може да се окачестви като лебедова песен за Османската империя, тъй като от този момент тя се превръща в напълно зависима от своите покровители държава, която, за да съществува, трябвало да изпълнява безпрекословно техните безкрайни претенции и искания. Възелът, наречен Източен въпрос, се заплита и затяга допълнително, но за това най-малък дял има Портата, която попада в ролята на отблагодаряващ се длъжник на своите покровители и опекуни. А те – до един, се оказват ненаситни както в своите икономически, така и в своите политически претенции. Българите отлично схващат ситуацията, в която се озовава владеещата ги все още империя, и както нейните покровители отправят искания, които ни повече, ни по-малко имат за цел промяна в политическия им статус.

В името на тези искания цариградската община изпраща в края на 1856 г. писма до градските български общини, като ги приканва да изпратят в турската столица свои представители, които да защитават издигнатите искания. На следващата година в столицата на империята пристигат около 20 пълномощници на общините, които заедно с 40 местни търговци подават до Високата порта повече от 60 молби. Тази акция завършва с неуспех, но чрез нея се формира първото българско представителство, избрано от общините.

Със своята инициатива Цариградската българска община окончателно се налага като ръководен център на борбата за самостоятелна българска църква. Водеща фигура е Иларион Макариополски, който през 1850 г. се завръща от заточение, а на 5 октомври 1858 година е ръкоположен за епископ на българската църква "Св. Стефан" и тогава приема името Макариополски. Членове на общината са такива видни български общественици като д-р Ст. Чомаков, П. Р. Славейков, Т. Бурмов, Г. Кръстевич...

През 1857–1860 г. движението срещу гръцките владици обхваща всички български провинции. Постепенно се оформя идеята за окончателно скъсване с Цариградската патриаршия. Пример за решително действие дават българите в Кукуш, които се отказват от Патриаршията и през 1859 г. приемат унията с Римската църква. Под влияние на Иларион Макариополски голяма част от кукушани се отказват от католицизма, след като за владика е поставен желаният от тях Партений Зографски, но, завръщайки се в Цариград, Иларион заявява, че жителите на Кукуш го научили как трябва да се действа – "ако не щеш владика – изгони го от църквата, а ако не щеш патрика (патриарх) изхвърли името му от литургиите".

Проведеният през 1858–1860 г. църковен събор отказва да приеме дори умерените искания на Неофит Бозвели. По този начин възможността за разбирателство с Цариградската патриаршия пропада. За българите става ясно, че само с решителни действия може да се постигне желаната развръзка. Така се стига до началото на 1860 г., когато се извършва формалният акт на отделянето на българите от Патриаршията. По предварително разработен план, одобрен от мнозинството на българската община в Цариград, на 3 април 1860 г. – Великден, когато се извършва богослужението в църквата "Св. Стефан", по искане на присъстващите Иларион Макариополски не споменава според църковните канони името на цариградския патриарх а произнася една специално подготвена за момента формула "всякое епископство православное". Този акт означава, че Иларион се обявява за независим от цариградския патриарх духовен глава на българския народ. Заедно с него от Цариградската патриаршия се отделя и българската община в турската столица.

Великденската акция повдига духа на българите, а църковната борба навлиза в своята най-висока фаза. Към позицията на Иларион Макариополски се присъединяват Авксентий Велешки и митрополит Паисий Пловдивски. От много градове са отправени адреси до Иларион като към висш духовен ръководител на българите, а Високата порта е обсипана с прошения, в които българите заявяват, че се отказват от Патриаршията и молят да бъде призната българската църква, начело с Иларион Макариополски.

Акцията от 3 април 1860 г. възбужда силно патриотично въодушевление във всички български епархии. Активното участие на българите в насилственото прогонване на гръцките владици превръща църковната борба в мощно народно движение. В него участват всички слоеве на българския народ. Както съобщава Найден Геров, целият народ бил овладян от желанието да се освободи от гръцкото духовенство.

През 1861 г. обаче се наблюдава известно затихване на борбата. Причините за това трябва да се търсят в непостоянната позиция на босфорските политици, които се ръководят от максимата, че когато двама се карат, третият печели. Като се възползва от тази двулична политика, Цариградската патриаршия заточава непокорните владици и за пореден път съумява да овладее ситуацията.

Великите сили и българският църковен въпрос

Най-голяма ревност към българо-гръцката църковна разпра проявява Русия, тъй като тя основателно смята, че като едноверна със спорещите страни има най-голямо право да играе ролята на арбитър. Официалната руска доктрина още от самото начало на конфликта се изразява в безпрекословното отстояване на единството на източното православие. С тази си позиция северната империя отстоява най-вече своите интереси. Влиянието ѝ сред християните в Турция е гарантирано, когато те са обединени под скиптъра на Цариградската патриаршия. Появата на нови субекти в тази територия би довело до загубване на възможността за пряка и ефикасна намеса. Освен това противопоставянето между българи и гърци и евентуалното появяване на самостоятелна българска църква би поставило в доста деликатно положение Петербург. Раздвояването на вниманието на руските управляващи кръгове между независимата гръцка държава и Вселенската патриаршия, от една страна, и между самостоятелната българска църква – т.е. призната българска нация, от друга, би се оказала доста трудна задача дори за такава изпитана дипломация като руската.

И след Кримската война мнението на Петербург не се променя. Руската дипломация продължава да смята, че отделянето на българите в самостоятелна църква разединява християните, с което заплашва интересите на северната империя на Балканите.

В началото на 60-те години, когато разривът между българите и Цариградската патриаршия става факт, а католическата и протестантска пропаганда постигат известни успехи сред покорените християни, в руското политическо и обществено пространство настъпва значителна промяна. Постепенно се формират три течения, които предлагат различни варианти за разрешаване на българския църковен въпрос.

Първото течение изразява вижданията на прогръцки настроените среди в руската църква и то се ръководи от оберпрокурора на Светия Синод граф Толстой. Това е т.нар. течение на консерваторите в руската църква. До края на църковните борби привържениците му отстояват идеята за единство на източното православие като гаранция за интересите на Русия в Европейския Югоизток

Второто течение е за компромисно разрешаване на проблема и то се подкрепя и направлява от канцлера на Русия, княз А. Горчаков. Към него гравитират и членовете на императорското семейство, и военният министър граф Дмитрий Милютин. Според идеолозите му на българите трябвало да се направят някакви отстъпки от страна на Цариградската патриаршия. Това щяло да запази единството и взаимното уважение между източноправославните християни в Османската империя. В същото време ръководната роля на патриаршията трябвало да си остане ненакърнима. С тази си позиция канцлерът на Русия и неговите привърженици отново демонстрират загриженост най-вече за руските интереси на Балканите и твърде незначителна съпричастност към борещия се за самостоятелност български народ.

Славянофилите, ръководени от Иван С. Аксаков, са в основата на третото течение, което настоява за подкрепа на българите и за църковното им обособяване. В редица свои писма до княгиня Екатерина Свербова той заявява, че ако Русия продължава да отстоява единството на източното православие и не се вслуша в исканията на българите тя ще загуби влиянието се и сред този народ, както това вече е станало с молдованите, румъните, сърбите и гърците. Като обосновава историческото право на българите на самостоятелна църковна организация, Иван Аксаков на практика призовава Петербург за по-активна намеса в подкрепа на покорения народ. С пълно основание може да се заключи, че през 60–70 години на XIX век Московският славянски комитет и неговият основен идеолог – Иван Сергеевич Аксаков, са основните защитници на българската кауза, която в края на краищата се възприема и като официална от руското правителство.

През 1864 г. за руски посланик в Цариград е назначен Николай П. Игнатиев. До това време той е директор на Азиатския департамент (1861–1864 г.) към Министерството на външните работи, в периметъра на действие на който влиза и Османската империя, респективно Българският въпрос. Още на тази длъжност той се показва като горещ защитник на българите.

В турската столица Игнатиев пристига като убеден привърженик на първото течение и прави всичко възможно, за да запази върховенството на Патриаршията над всички християни в империята. При многократните си срещи с българите той разяснява позицията на Петербург и изтъква необходимостта от запазване на единството на източното православие. Отделянето на българите от гръцката патриаршия ще отслаби позициите на християните в импарията, според Игнатиев, и поради тази причина той прокарва ревностно политиката на официален Петербург.

Промяната на политическата обстановка през втората половина на 60-те години на XIX век обаче го принуждава да възприеме линията на компромиса. Освен това той се запознава детайлно с исканията на българите и с претенциите на фанариотите и това променя първоначалната му позиция. С негово съдействие през 1867 г. се появява проектът на патриарх Григорий VI, който предвижда църковна автономия за българите в Северна България и Нишко. Българите обаче категорично отхвърлят този проект, а по-късно, когато се запознават с истинската му същност, остра критика към него отправят и руските правителствени и църковни дейци. Особено критичен към проекта е московският митрополит Филарет, който отбелязва, че е недопустимо разчленяването на българите на две – едни с малко по-големи църковни права, а другите да си останат в същото положение срещу което те водят тази борба.

В края на 1868 г. и началото на 1869 г. ситуацията се променя дотолкова, че Игнатиев е принуден от обстоятелствата да премине на страната на третото течение – т.е. на страната на радетелите за самостоятелна българска църква. Как се стига до това? Под напора на събитията през 1868 г. Високата порта е принудена да се намеси решително в спора между българи и гърци и като отчета реално състоянието на нещата, тя разработва през октомври 1868 г. два проекта за разрешаване на проблема. Те са представени на Цариградската патриаршия. Последната трябвало да избере единия от тях. И двата проекта, които по съдържание се твърде сходни, предвиждат създаване на самостоятелна българска църква, която да разпростре своята юрисдикция над всички българи в Османската империя. В този момент Русия подкрепя исканията на българите и поддържа инициативата на Високата порта. Причината за промяната в руската политика по българо-гръцкия спор трябва да се търси в силното охладняване на руско-гръцките отношения след потушаването на критското въстание. Тя е резултат от позицията, която Петербург поддържа по уреждането на Критския въпрос на конференцията на посланиците в Париж. По нареждане на княз Горчаков, съгласувано с император Александър II, руският представител на конференцията, граф Щекелберг, трябвало да се присъедини към позицията на представителите на останалите Велики сили – т.е. Крит да бъде оставен под пряката власт на Османската империя.

Изключително интересни са вижданията на ръководителя на руската външна политика за състоянието на Източния въпрос в този момент, виждания, които имат пряко отношение към разисквания проблем. В писмо до Николай Игнатиев той заявява откровено: "Дълго още, ако не настъпи непредвидим катаклизъм, Източният въпрос не ще престане да бъде временно помирение, серия от компромиси, подпора за поддържането на една постройка, заплашена от разруха. Ето защо аз се задоволявам скромно от изгодата на една отсрочка, която при настоящата работа на конференцията има шансове за успех. Ако конференцията успее да успокои турско-гръцкия спор, ако тя успее да намери някакъв компромис за двете заинтерисовани страни, колкото нестабилен и временен да е той, ако решението не унищожи авторитета на крал Георг, тя ще изпълни единствената задача, която ни е позволено да очакваме от нея при сегашните обстоятелства".

Следователно в основата на руската политика на Балканите стоят нейните собствени интереси. Като се съобразява на първо място с тях, Петербург поддържа и съответната позиция по възникналите проблеми. Като разяснява руската официална политика по Критския въпрос и причините за избраната линия на поведение, Горчаков пише на Игнатиев следното: "Вие ми казвате, че руският престиж ще пострада в Гърция. На тази забележка, която може да е много справедлива, ще противопоставя въпроса: "Какво очакваше от нас Гърция?". Аз разбирам егоизма на страданието, но не бих допуснал, че то е длъжно да има силата на закон за тези, които се намират в съвсем друго положение. Наш дълг е да се съобразяваме преди всичко с интересите на Русия. Ако това се направи без предубеждения, със зрялост и добросъвестност, не вярвам да се намери един-единствен поданик на Негово величество императора, който да не благослови нашия августейши господар, че е спестил на страната бедствията на войната".

Така, по стечение на обстоятелствата, Парижката конференция по Критския въпрос, която започва своята работа на 10 януари 1869 г., оказва благоприятно въздействие по отношение на българите в продължаващата българо-гръцка църковна разпра. В резултат на охладняването на отношенията между Атина и Петербург официална Русия застава в подкрепа на българите в борбата им за самостоятелна църква. Като руски посланик в Турция Игнатиев възприема безрезервно новата линия на поведение, още повече, че той и самостоятелно достига до нея сравнително по-рано.

Първоначалната позиция на Русия за запазване единството на източното православие е използвана умело от останалите Велики сили. Още от самото начало и Англия, и Франция, и Австрия схващат политическия характер на българското църковно движение и правят всичко възможно да го използват за целите на своята политика. Особена активност в това отношение проявява Англия, която се ръководи от своята главна цел в Европейския югоизток – запазване цялостта на Османската империя и дискредитация на Русия.

В началото дипломацията на островната държава залага надеждите си на протестантската пропаганда. Тя добива особена сила, след като през 1850 г., по настояване на Англия, турското правителство признава официално със султански ферман съществуването на протестантски народ в империята. Един от първите протестантски мисионери, който пристига от САЩ в българските земи, е д-р Алберт Лонг. Първоначално, през 1857 г., той се установява в Шумен. По-късно, през 1859 г., се премества в Търново. Протестантски мисии и мисионери се появяват и в редица други български селища, но протестантската религия привлича незначителен брой последователи. През 1863 г. в Цариград е открито прочутото протестантското американско училище Роберт колеж. Независимо от целите, които си поставят учредителите и спомоществователите му, независимо от това че се превръща в крепост на протестантската религия, в него получават солидно образование много български младежи. Някои от тях по-късно, след завършването му, стават уважавани преподаватели в същото това училище. Такъв е случаят, например, със Стефан Панаретов.

Английската дипломация твърде бързо разбира безсмислието на стремежа за привличане на българите към протестантската църква. Макар да подпомага протестантските мисии и откритите в Пловдив, Ст. Загора, Солун и Битоля училища, макар да подкрепя издаването на протестантска литература и на в. "Зорница", в крайна сметка Англия се оказва най-далновидна в разисквания проблем. В сравнение с останалите Велики сили тя има най-големи заслуги за разрешаване на българския църковен въпрос. Когато през 60-те години противоречията между гърци и българи достигат своята кулминация, английският посланик в Цариград настоява пред турското правителство за незабавно удовлетворяване на българските искания. Разбира се, и в този случай Англия се ръководи единствено от своите собствени интереси като се стреми да измести Русия от мястото, което тя има сред българите. Независимо от това обаче справедливостта изисква да се отбележи, че позицията на английската дипломация обективно помага най-много в разрешаването на гръцко-българския спор. И по-късно дипломацията на Лондон подкрепя българските искания, което идва да подскаже, че възприетата линия на поведение е дълбоко премислена и осъзната.

След приключването на Кримската война католицизмът активизира своята дейност в пределите на Османската империя. Особено действена в това отношение е Франция, която, като се възползва от първенствуващото си място след подписването на Парижкия мирен договор, открива католически мисии в Цариград, Солун, Битоля, Одрин и Пловдив. Не отстъпва по своята инициативност и Австрия. След катастрофата, която преживява във войната срещу Франция през 1859 г., след обединението на Италия и загубената война срещу Прусия през 1866 г. Виена, принудена от обстоятелствата, насочва своите интереси към Балканите. Трансформацията ѝ в 1867 г. в Австро-Унгария, макар и наложена от неблагоприятните за австрийската империя обстоятелства, се възприема положително от европейската, в това число и балканската, общественост. В невъзможност да се противопостави на останалите сили-опекуни на Османската империя, тя се задоволява да разпростре и държи в своя обсег преди всичко северноБългарските земи, но настанява свои мисии още в Пловдив и София. Решителен противник на отделянето на българите в самостоятелна църква, по-късно, под напора на действителността и развилите се събития, австро-унгарската дипломация се съгласява с отделянето на българите от Цариградската патриаршия. Голяма активност проявяват също полските емигранти и тяхната мисия, настанена в Одрин през 1863 г.

Поражението на Русия в Кримската война и трудностите, на които се натъква църковното движение, пораждат у някои българи убеждението, че църковният въпрос може да бъде разрешен най-бързо и сравнително лесно с помощта на Франция. Това е силата, която след 1856 г. се превръща в основен диригент на събитията в Европа и в изтока на континента. Най-изявен привърженик на тази идея е Драган Цанков. След войната той се установява в Цариград и с помощта на мисията на лазаристите открива печатница, в която започва да издава през месец март 1859 г. в. "България". Под въздействието на пропагандата, ръководена от Цанков, привържениците на униатската идея се увеличават, а някои селища в югозападните български земи приемат унията. Вестникът е разпространяван безплатно до всички точки на империята с помощта на полските емигранти в Турция.

Особена сила униатската пропаганда добива слез април 1860 г., когато нито Високата порта, нито Цариградската патриаршия се съобразяват с исканията на българите по време на Великденските празници. При това сам Иларион Макариополски възприема, макар и временно, мисълта за това, че с помощта на Франция българите могат да постигнат желаното от тях.

Положителните резултати на униатската пропаганда подтикват Драган Цанков и неговите привърженици към решителни действия. На 18 декември 1860 г. те се представят на католическия архиепископ в Цариград Брунони и подписват акта на унията, но с условие, че българската църква ще запази източноправославните си обреди и обичаи. След това действие Високата порта издава берат за учредяване на българска униатска община в Цариград. Малко по-късно папата утвърждава сключената уния, а през март 1861 г. за глава на българите-униати е назначен игуменът на Габровския Соколски манастир Йосиф Соколски. Вместо за патриарх обаче, той е ръкоположен за архиепископ на българската униатска църква. За да поощри българите-униати, турското правителство веднага издава берат за неговото признаване.

Успехите на униатството активизират още повече католическия свят. В Париж е създаден "Комитет за подкрепа на българската уния", който поема грижата за финансовото обезпечаване на новоучредената униатска църква и настоява пред Портата за благосклонно отношение, издава книги за миналото на България и т.н.

Успехите на униатството обаче се оказват нетрайни. Много от занаятчиите и търговците, които се присъединяват към движението, смятат, че това е дипломатически ход, чрез който се цели да се получат отстъпки от Цариградската патриаршия. Когато разбират, че това движение води към още по-голямо усложняване на църковния въпрос, те започват да се отказват от унията. Страхът от религиозно разцепление сред българите довежда до бързото ликвидиране на последствията от страна на католическата пропаганда и постигнатите от нея резултати.

Силен удар върху униатското движение нанася и Русия. Архиепископ Йосиф Соколски е отвлечен в Одеса, а Драган Цанков е убеден да спре издаването на в. "България" срещу една внушителна парична сума и заемането на престижно учителско място. С основание може да се твърди, че и самите инициатори на движението от българска страна го схващат като един тактически ход, който трябва да даде своето отражение върху заинтерисованите от решаването на въпроса за самостоятелната българска църква. И след тези събития униатството продължава да вегетира, но то загубва предишното си значение.

Независимо от целите, които си поставят протестантската и католическата пропаганда, те имат положителни последици за българския църковен въпрос. Постигнатите от тях успехи принуждават руската дипломация да разбере, че ако тя продължава да държи на единството на източното православие, може да загуби окончателно влиянието си сред българите, а желаещи да заемат нейното място се намират. Без да направи коренна промяна в схващанията си, официална Русия става по-благосклонна към един компромисен изход от гръцко-българския спор.

Българското възрожденско общество не остава чуждо на този водовъртеж от страсти и интереси. Буржоазията и интелигенцията, ангажирани с църковния въпрос, предвид на своето място в обществото, на своите разбирания и на своите интереси, подкрепят различните варианти, предложени от посочените сили, или ги отхвърлят като цяло. Така след Кримската война окончателно се оформят основните групировки в църковно-националното движение, които имат определени тактически виждания за постигане на крайната цел. Най-силна е групата на националното действие, възглавявана от Иларион Макариополски и д-р Стоян Чомаков. Тя държи на самостоятелното действие и безкомпромисното отношение към чуждите внушения. Тази групировка е подкрепена от мнозинството на българския народ. На второ място, се нарежда "умерената партия", която ратува за съобразяване с Русия, Турция и Патриаршията. Тя е подкрепена от Добродетелната дружина, от Одеското българско настоятелство и проруски настроената част от цариградския кръг българи. На трето място, стои групата на "туркофилите" с ръководители Гаврил Кръстевич, братя Тъпчилещови и др. Според последователите ѝ българският църковен въпрос трябва да се разреши с благоволението на Високата порта. Четвъртата "партия" разчита на западноевропейските страни. В нея влизат привържениците на униатството и протестантството.

Общото в тези групировки е стремежът към положително разрешаване на българския църковен въпрос. Всички те, макар да използват различна тактика, дават своя принос за извоюване на българската църковна самостоятелност.

Учредяване на самостоятелна българска църква

В средата на 60-те години на XIX в. политическата обстановка в Османската империя започва да влияе благоприятно за развитието на българското църковно движение. През 1866 г. започва въстание на гърците на остров Крит, което продължава до 1869 г. Подкрепата, която Гърция оказва на въстаниците, влошава отношенията между турци и гърци. Междувременно в българските земи навлизат четите на Панайот Хитов – през април 1867 г., и Филип Тотю – през май 1867 г., на Хаджи Димитър и Стефан Караджа – през 1868 г. Те правят силно впечатление със своя героизъм не само на турското правителство, но и на дипломатическите представители на Великите сили в империята. Породеният страх от едно евентуално българо-гръцко сътрудничество във въоръжените действия принуждава Високата порта да погледне по-благосклонно на българските искания. Освен това решителният отказ от проекта на патриарх Григорий VI за сетен път доказва и на Турция, и на Русия, че българите няма да отстъпят от искането за разрешаване на църковния въпрос в съответствие с историческите и етническите права на българската нация. При това положение Портата, под силния натиск на руския посланик Николай Павлович Игнатиев, била принудена да направи решителната стъпка.

На 28 февруари 1870 г. е издаден султански ферман за учредяване на самостоятелна българска духовна власт под формата на Българска екзархия. Член 10 на фермана определя границите, в които се разпростира властта на Екзархията. В тези граници влизат епархиите – Русенска, Силистренска, Шуменска, Търновска, Софийска, Врачанска, Ловчанска, Видинска, Нишка, Пиротска, Кюстендилска, Самоковска, Велешка, Варненска (без Варна и някои села), Сливенска (без Анхиало и Месемврия), Созополска каза (без крайбрежните села), Пловдивска епархия (без Пловдив, Станимака и някои села). Във фермана изрично се подчертава, че към Екзархията могат да се присъединят и други епархии, в които две трети от населението би поискало това чрез плебисцит (допитване).

През 1871 г. в Цариград е свикан църковно-народен събор за обсъждане и приемане на екзархийския устав, изработен от привременен смесен съвет. Тържественото му откриване е на 23 февруари 1871 г. В събора участват 11 духовни лица и 39 миряни. Борбата между "млади" и "стари" за по-демократични или по-консервативни принципи, заложени в него, завършва с победа на "младите". На 14 май 1871 г. църковно-народният събор приема устава и го предоставя ва Високата порта за утвърждаване. Две са основните начала, залегнали в приетия устав – съборно управление на българската църква и изборност на църковните управителни органи. В съборите трябвало да участват както духовни, така и мирски (светски) лица. Екзархът, според постановленията на устава, се избира на всеки четири години.

И този път ръководните органи в Османската империя решават да използват познатата им практика на отлагане и протакане на поставените им за решаване въпроси. Под натиска на Цариградската патриаршия Портата дава признаци за готовност за преразглеждане на издадения от султана ферман от 28 февруари 1870 г. С възприетата тактика турското правителство искало да запази отношенията си на разбирателство с тази институция. И Русия държи за нормализиране на отношенията между патриаршията и изграждащата се Екзархия. Николай Игнатиев съветва българите от умереното течение да се споразумеят с гърците чрез взаимни отстъпки. В тази сложна ситуация единствено решителните действия на представителите на крайното (националното) течение довеждат до положителна развръзка. Акцията от 5 януари 1872 г., когато най-дейните представители на "младите" заставят Иларион Ловчански, Панарет Пловдивски и Иларион Макариополски да служат на богоявление в българската църква, въпреки забраната на Патриаршията, довежда до ускоряване вървежа на работите по българския църковен въпрос. Тримата владици, за кой ли път, са арестувани и заточени с благоволението на Високата порта. Под натиска на българската общност в турската столица обаче правителствените среди твърде бързо променят позицията си и дават своето съгласие за избор на български екзарх и утвърждаване устава на Екзархията.

Длъжността на пръв български екзарх по право принадлежала на Иларион Макариополски. Всепризнатият ръководител на църковното движение обаче бил твърде неудобен както за Цариградската патриаршия, така и за Високата порта. Той не получава одобрението и на Русия, която прави всичко възможно за помирение между българи и гърци. При това положение за пръв български екзарх е предпочетен Иларион Ловчански – известен с непокорния си нрав и с предаността си към българската кауза. Тези му качества обаче предопределят непризнаването му от страна на Високата порта. В края на краищата на 16 февруари за пръв български екзарх е избран известният със своя мек и сговорчив характер видински митрополит Антим, под името Антим Първи. Въпреки опитите на последния да регулира отношенията с Цариградската патриаршия, до разбирателство не се стига и на 16 септември 1872 г. българската църква е обявена за схизматична – т.е. отлъчена от източното православие. Българите не били особено притеснени от това, тъй като схизма по отношение на църковна организация можел да обяви само Вселенски събор, но въпреки това схизмата пречи на Българската екзархия за нормалното ѝ общуване с другите православни църкви в продължение на много десетилетия – чак до отменянето ѝ през 1945 година.

През 1874 г. съгласно фермана в Скопската и Охридската епархия се провежда допитване до населението. Установява се, че в Скопската епархия от 8698 християнски къщи само 567 изявили желание да останат под властта на Цариградската патриаршия. В Охрид и Охридско едва 139 души предпочели гръцката църква. Останалите 9387 фамилии дават своя глас за Българската екзархия. В резултат на плебисцита турското правителство било принудено да издаде берати за назначаване на български владици в двете епархии. Тези резултати са красноречиво доказателство за българската принадлежност на населението, живеещо в Скопската и Охридската епархия. Те дават отговор както на претенциите на Цариградската патриаршия, така и на тези, предявявани от Атина и Белград. При това, допитването се провежда при господството на турската феодална система – т.е. под гнета на Османската империя, която прави всичко възможно, за да бъде в добри отношения с Вселенската патриаршия.

Създаването на Българската екзархия е от изключително значение за българския народ. След почти петвековно чуждо потисничество не някой друг, а самата властваща империя очертава границите, в които живее българската нация. Тези граници включват значителна част от трите стари български области Мизия, Тракия и Македония. Екзархията обединява българските земи в едно цяло и спомага да се затвърди културната независимост на официално признатата нация. Освен това тя поема грижата за българите, останали извън пределите на нейната юрисдикция. По този начин първата международно призната официална българска институция в Османската империя поема в свои ръце бъдещото на българската нация.

С издаването на фермана от 28 февруари 1870 година Османската империя не само признава съществуването на българската нация, но очертава и границите, в които живее тя. Малко по-късно тези граници, с незначителни промени, ще бъдат потвърдени и от всички Велики сили на Цариградската посланическа конференция. Така, благодарение на единството на българите в борбата за национално признаване, след почти цели пет столетия на чужд, иноверен гнет, те заемат отново своето достойно място в Югоизтока на Европа и се подготвят за самостоятелен политически живот.

СТОПАНСКИ И СОЦИАЛНИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

Кримската война (1853–1856 г.) завършва с победа на Турция и нейните западни съюзници. Териториалната цялост на османската държава е гарантирана категорично от съвоюващите страни, а подписаният на 30 март 1856 г. Парижки мирен договор узаконява основните положения, наложени от победителите. Те поставят в твърде тежка ситуация една велика сила, която се явява главна опасност за турското съществуване на европейския континент. Руската империя, разбита и унизена, е принудена за известно време да свие знамената и да се задоволи с ролята на наблюдател в Европейския югоизток. По този начин вместо стабилизиране на положението, Парижкият договор изостря противоречията, но отлага развръзката за едно недотам далечно бъдеще.

Положителните резултати, постигнати от Турция в тази успешна за нея война, имат много висока цена. След 1856 г. империята попада в пълна зависимост от напредналите западноевропейски държави. Изостанала в икономическо отношение, тя фактически се превръща в полузависима страна, в която съюзниците от приключилата война налагат окончателно своята воля. Представителите на тези сили в Цариград започват да диктуват безцеремонно условията и насоките, в които трябва да се развиват имперската политика и икономика. Под натиска на Англия, Франция и Австрия Високата порта е принудена да обнародва нов реформен акт – Хатихумаюн, издаден на 18 февруари 1856 г. Хатихумаюнът всъщност е едно ново издание на Гюлханския хатишериф от 1839 г., с което се цели възобновяване на реформите в империята от 30–40-те години на XIX в. Този пореден опит за продължаване ерата на Танзимата преследва в крайна сметка модернизирането и европеизирането на Турция – т.е. извеждането ѝ от състоянието на "болния човек" на Босфора и превръщането ѝ в една що-годе приемлива държавно-политическа система.

С новообявения реформен акт султанът потвърждава оповестените с Хатишерифа гаранции за запазване живота, имота и честта на всички поданици на държавата. Освен това той обещава реформиране на съдебното дело, на съществуващата данъчна система, премахване на злоупотребите, свободно развитие на училищата, изкуствата и занаятите. Хатихумаюнът предвижда още създаване на смесени съдилища, достъп на всички поданици на империята до участие в местните управителни органи и свобода на вероизповеданията. На християнските търговци, чужди и местни, се дават редица нови привилегии. Особено внимание се обръща на необходимостта от привличане на външни капитали и от използване на достиженията в науката на европейските страни.

Обявява се правото на чужденци да притежават недвижими имоти в границите на империята.

И Хатихумаюнът, както и предходните подобни актове, издадени от Високата порта, не променя основните начала в Османската империя. Представителите на мюсюлманската религия – дервиши, улеми, молли, проповядват, че предложените промени нарушават старинните турски традиции, обичаи и институции, осветени от шериата. Като резултат мнозинството от турското население фанатизирано демонстрира незачитане на правата, дадени на християните. Високата порта също не спазва поетите обещания. Вместо реформиране на данъчната система, правителството увеличава размера на вземанията, а най-тежкият данък за селяните – десятъкът, продължава да се събира в натура, чрез системата на откупуването до Освобождението. Злоупотребите, насилията и грабежите остават и занапред ежедневни явления, съпътстващи живота на феодалната империя.

И все пак Хатихумаюнът, който открива втория период на Танзимата, изиграва и известна положителна роля. Като обявява правото на немюсюлманите да придобиват земя, той помага за засилване на процеса за преминаване на земята в ръцете на българските селяни. Освен това правителството в Цариград, принудено от западните си партньори и подтиквано от появилата се турска буржоазия, провежда някои реформи, които в много отношения са и половинчати, и гротескни, но които все пак улесняват донякъде развитието на новите отношения. Обявената свобода на вероизповеданията е използвана от българите за узаконяване на тяхната борба за самостоятелна българска църква. Оповестеното свободно развитие на училищата, изкуствата и занаятите издига движението на културна еманципация на още по-високо ниво.

Новият реформен акт, издаден по настояване на западните Велики сили, облагодетелства преди всичко самите тях. С Парижкия мирен договор и с Хатихумаюна се потвърждава запазването на режима на капитулации, а това е красноречиво доказателство за действителните цели, преследвани от "покровителите" на империята. Превръщането ѝ в суровинна база на бързо развиващата се западноевропейска промишленост и в консуматор на произведенията на същата тази промишленост е определящото в отношенията на Англия, Франция и Австрия към Турция. Като резултат търговските връзки между тези страни и Османската империя след 1856 г. бързо се разрастват. Така през 1857 г. търговският оборот между Турция и Франция възлиза на 156 млн. франка, а през 1869 г. нараства на 223 млн. франка. Подобна е картината в търговията с Англия и Австрия, като последната почти монополизира обмена с дунавските пристанища, след като Русия, по силата на мирния договор, е отстранена от устието на р. Дунав.

Неравностойността в търговските взаимоотношения, изразяваща се най-вече в митническата политика, заплашва с разруха стопанския живот на империята. Ниските вносни и високите износни мита застрашават дори интересите на Великите сили, поради което в началото на 60-те години Високата порта сключва със западните държави нова серия търговски договори, съгласно които вносното мито се увеличава от 5 % на 8 %, а износното мито се намалява от 12 % на 10 %. Тези облекчения обаче идват твърде късно и те нямат някакво решаващо значение за стопанството на Турция.

След приключването на войната западните капитали се настаняват трайно в Европейския югоизток. С тяхна помощ започва строителството на жп линии, на пътища, пристанища и т.н. През 1860 г. с английски капитали е построена първата жп линия на Балканския полуостров – Черна вода – Кюстенджа, а след това се строят и други. Представителите на западните фирми получават много концесии от държавата, в които влагат доходни инвестиции. Чуждият капитал навлиза и в банковото дело. Той контролира дори Отоманската национална банка, която представлява основен финансов орган в държавата.

Неблагоприятните тенденции в икономическото развитие на империята принуждават Високата порта към сключване на поредица външни заеми, които трябвало да доведат до финансовото стабилизиране на Турция. Вместо очакваното подобрение, кризата се задълбочава още повече и през 1860 г. държавният дълг достига половин милиард франка. Трудността при погасяването на външните дългове достига дотам, че за изплащане на текущите лихви правителството сключва нови заеми. Като резултат през 1875 г. дългът към западните държави и Отоманската банка надхвърля 5 милиарда франка.

Процесите, съпътстващи живота на Османската империя след Кримската война, не оставят съмнение за истинското положение, в което тя изпада. Държавата фактически се превръща в сателит на напредналите европейски страни, който подхранва с жизнените си сокове тяхната икономика и който в същото време не прави почти нищо в защита на собственото си стопанство. Всичко това рефлектира върху българското общество, което търпи редица промени след 1856 г.

Промени в българското селско и градско стопанство през 50–70-те години на XIX век

По време на Кримската война и непосредствено след нея настъпват редица промени в българското селско стопанство. Когато се разглеждат тези промени, трябва да се има предвид, че селското стопанство е много по-консервативно в сравнение с промишлената сфера. През периода на Възраждането то се намира на изключително ниско техническо равнище. "Ако турчинът и да се занимава със земеделие, – отбелязва в. "Свобода", то той и до днес още работи с ония оръдия, които светът употребяваше във времената на еврейските патриарси. Върви поколение след поколение, умират цели народи и раждат се други, а българите си орат нивите с допотопните рала".

Въпреки всичко по време на войната и непосредствено след нея се наблюдава значително увеличение на селскостопанското производство. Необходимостта от зърнени храни и други продукти за войските на съюзниците дава тласък в развитието на земеделието. Значително нараства и производството на технически култури.

Селскостопанската продукция на империята никога не се е намирала в особено големи излишъци на пазарите, а това важи с особена сила за военновременните години. Освен това в голямото си мнозинство турското население, по силата на своето господстващо, привилегировано положение, стои настрана от производствената дейност и търси други начини за препитание. Това също стимулира производствената дейност на българското село, тъй като изнесените на пазара произведения със сигурност се реализират. По този начин българското селско население играе основна роля в стопанското развитие на нашите земи и дава своя принос в развитието и окончателното налагане на новите буржоазни отношения.

Само две години след приключването на войната Високата порта регламентира настъпилите промени в областта на селското стопанство. През 1858 г. е издаден Законът за земите, в който наред със запазването на някои стари положения се въвеждат и редица нови постановки, свързани с реалните промени, които търпи поземленият режим в империята. Чрез този закон и последвалите наредби се уреждат въпросите около покупко-продажбата на земя, преминаването ѝ в наследство, преотстъпването ѝ от един владелец на друг и т.н.

Преобладаващата част от българското селско население след войната включва освободените или раетските селяни, които притежават известно количество земя. Тази земя те обработват с помощта на членовете на семейството си и само по-заможните прибягват до използването на наемен труд. Така през 50–70-те години на XIX в. в голямата си част селското население се превръща в организатор на стоковото производство.

След Кримската война продължават своята дейност чифлишките стопанства. Появяват се и редица нови чифлици, като техни организатори са найвече такива търговски фирми като Арие в Самоков, Гюмюшгердан в Пловдив, братя Евлоги и Христо Георгиеви. По своите най-важни белези тези стопанства се доближават плътно до буржоазната форма на земеползване в селското стопанство. Чифлишкото земевладение е твърде ограничено по своя териториален обхват и то не е преобладаващо дори в районите, където е найразпространено. Там чифлиците се разпростират върху 1/5 до 1/4 от обработваемата земя. Селското население, работещо в тези стопанства, не надхвърля 1/15 част от занимаващите се със земеделски труд селски стопани.

Що се отнася до обезземляването на селяните в резултат на развитието на чифлишките стопанства, то този процес в никакъв случай не трябва да се надценява и абсолютизира. До Освобождението на България обработваемата земя е достатъчна за задоволяване нуждите на българските селяни. "По нас богатството, т.е. земята, е у селското население и се намира разпределено в много ръце, без да е събрано в ръцете на едно меншество – съобщава в. "Нова България". Всеки български селянин, колкото и да е той бедняк, има свой собствен дом, една част земя – нива, лозе, – свой добитък и пр. Самото нещо, което грози нашето селско население, както и всички други класи, то е турското владичество, което е претоварило българина с толкоз тежки данъци и по всички отрасли на промишлеността и селското стопанство, щото съразмерно той нищо не се ползва от труда си."

След Кримската война се правят и първите по-сериозни опити за модернизиране на селското стопанство. Започва внос на земеделски машини и техника, на чужд опит в производството на различните култури. За да се задоволи нуждата от кредити на селския производител и за да бъде той избавен от лихварите, през 1864 г. в Дунавския вилает са основани земеделските каси, които отпускат заеми с 12% лихва. Инициатор на това начинание е Мидхат паша. Капиталът на касите е събран от задължителните вноски на земеделците в размер на 10–20 оки жито на всеки чифт работен добитък. На същия принцип са изградени земеделските каси и в Одринския вилает. Макар че не успяват да се превърнат в мощен кредитен институт, земеделските каси имат положителна роля в развитието на селското стопанство.

Позитивните моменти в разглеждания отрасъл на стопанството не могат да превъзмогнат наложените и господстващи отношения в земеползването. И след приключването на войната селяните, чифликчиите и другите притежатели на земеделски имоти не са техни собственици от юридическа гледна точка. Те са само владелци на земята, а собственик е османската феодална държава. Поради тази причина владелците са принудени да плащат всевъзможни данъци, наложени от собственика. Финансовата криза, в която изпада империята през 60–70-те години на века, води до непрекъснато увеличаване на тези данъци. Така само в Дунавския вилает от 1864 до 1867 г. вземанията от държавата се увеличават с 33,7 %. Същата картина се наблюдава и в другите части на българските земи. Системата на откупуване на данъците, придружена с огромни злоупотреби, засяга най-вече селския производител. Към това трябва да се прибави и все още съществуващата извъникономическа принуда, която затормозява още повече развитието на българското селско стопанство.

Настъпилите промени в живота на империята през разглеждания период се отразяват и върху промишленото производство в българските земи. Ускореният внос на фабрични стоки от западните партньори на Турция налага редица промени в занаятчийското производство. Стига се дотам, че цели отрасли загубват значението, което имат в предходните десетилетия, а отделни производства спират напълно. Особено тежко е засегната българската текстилна промишленост, която не е в състояние да конкурира вносните фабрични платове. При това и част от населението се ориентира сравнително бързо към внасяните стоки, които са и по-евтини, и по-фини. Тези процеси на спад в занаятчийското производство, на дезориентация в новата обстановка и на загуба на реална представа за собствените възможностите, са характерни най-вече за първите години след войната.

Едновременно с това някои стари занаяти съумяват да се съхранят и да увеличат своето производство. Традицията и консерватизмът в империята имат важно значение в това отношение. Появяват се и някои нови занаяти, които отговарят на променените нужди на българското общество и на господстващото турско население. По такъв начин в промишленото производство настъпват структурни промени, които адаптират това производство към новите условия. Тази адаптация от своя страна довежда до увеличаване обема на промишлената продукция върху основата на наемния труд. Така през 50–70-те години на века занаятите преживяват процес на диференциация и се обособяват около 70 вида самостоятелни ръчни производства.

По същото време започва разделението на труда в рамките на отделния занаят, като производството преминава през няколко отделни фази. При разделението на труда възниква необходимостта от поддържане на редовни контакти между отделните отрасли, увеличава се и укрепва икономическата връзка между тях.

Паралелно с разделението на труда в промишлеността се извършва и териториално разпределение по отрасли в рамките на националната икономика. Очертават се профилирани райони, специализирани в определен вид стопанска дейност в съответствие с местните специфични географски и климатични условия, суровинната база и съществуващата традиция. Така например крайдунавските градове Видин, Лом, Оряхово, Свищов, Русе, Силистра и черноморските пристанища се превръщат в центрове на външнотърговския обмен; подбалканските селища Карлово, Сопот, Калофер, Пирдоп, Клисура се специализират в гайтанджийството; Сливен, Котел и др. се прочуват с абаджийството; Габрово – с железарството; Самоков – с железодобива; Ст. Загора и Шумен – с казанджийството; Казанлък – с розоварството; Враца – със златарството; Търново, Севлиево, Ловеч – с кожарството; София – с преработка на животински продукти; Г. Оряховица, Елена, Дряново, Лясковец – с копринарството, и т.н.

В процеса на профилиране и райониране на стопанската дейност още повече нараства необходимостта от по-тясно общуване и обмен между различните средища и райони. Така се формира и разраства единен вътрешен национален пазар.

Едно от най-важните условия за развитие на буржоазния начин на производство през разглеждания период е натрупването на парични богатства и средства за производство в ръцете на отделни хора. Това натрупване се осъществява най-вече чрез търговията и лихварството. По този начин през Възраждането възникват търговско-стопанските фирми на Евлоги и Христо Георгиеви, на братя Тъпчилещови, братя Робеви, братя Гюрови, фамилията Гюмюшгердан и т.н.

Буржоазният начин на производство намира най-широко проявление в текстилната индустрия – абаджийство и гайтанджийство, в копринарството, кожарството, мелничарството, салханджийството, железодобива, металообработването, в производството на млечни и местни продукти, спиртоварството, дървообработването, в оръжейното производство.

Натрупаното парично богатство и средства за производство в ръцете на отделни българи и напредналият процес в разделението на труда довежда до появата на нови манифактурни и фабрични предприятия. В българските земи през разглеждания период най-разпространена е децентрализираната или пръснатата манифактура. Организатори на този тип предприятия са по-заможните търговци и производители, като Васил Станчов и с-ие в Котел, фамилията Арие в Самоков, компанията на Маджаровите в Копривщица, Иван Калпазанов в Габрово, Михалаки Гюмюшгердан в Родопите и т.н.

Появяват се и предприятия от рода на централизираната манифактура, в които работят по 15–20 и повече наемни работници. Такива има в Самоков, Панагюрище, Клисура, Габрово, Търново.

След Кримската война все по-уверено се изявяват фабричните предприятия. През 1865 г. е модернизирана фабриката в Сливен, открита от Д. Желязков, а малко преди това (през 1862 г.) е преоборудвана с вносни машини текстилната фабрика в с. Дермендере. През 1875 г. карловският търговец Иван Грозев построява модерна тъкачна фабрика в родния си град. По-малки предприятия от същото производство са отворени в Сливен, Панагюрище, Габрово, Владая, с. Бали ефенди (Княжево).

Фабричната промишленост прониква и в копринарството. През 1858 г. френската фирма "Братя Бонал" построява копринарска фабрика в Ст. Загора. През 1861 г. подобно предприятие открива в Търново италианецът Дойно Викенти.

Машинното производство си пробива път и в някои други области на производството – добив на растителни масла, производство на тестени изделия, мелничарство, производство на хартия, сапун, кибрит и т.н. Така в резултат на създалите се благоприятни условия: акумулиран капитал, широк вътрешен пазар в империята, интензивни външнотърговски контакти и евтина работна ръка, в българските земи след Кримската война настъпва чувствителен подем в промишленото производство. През 50–70-те години на века в българските предели има 11 типично фабрични, машинни предприятия, около 500 предприятия от типа на манифактурите и огромен брой дребни и средни занаятчийски дюкяни.

Въпреки всичко, през последните десетилетия на чуждото владичество, българските земи не се превръщат в индустриално развит регион на Османската империя. Господстващите в Турция феодални отношения поставят в повечето случаи непреодолими препятствия пред българските промишленици, поради което мнозинството открития и нововъведения във фабричното производство остават непознати за българите.

Промените, които настъпват след Кримската война в областта на селското стопанство и промишленото производство, дават своето отражение върху развитието на търговията. Непосредствено след подписване на мирния договор в търговията настъпва криза. Нарасналите нужди през войната подтикват българските търговци да складират големи количества стоки, които след 1856 г. се обезценяват. Застоят в търговската дейност обаче не продължава дълго. Нахлуването на стоки от западните държави дава тласък и на българската търговия. Като агенти на чуждестранните фирми българските търговци добиват възможност да разширят търговските си операции и да натрупат големи капитали. В Цариград средище на българската търговия е прочутият Балкапан хан, където се намират складовете иканторите на едрите български търговци. П. Р. Славейков нарича тези търговци "Балкапански лордове" и "плутократи".

Големи български търговски фирми се издигат в Букурещ, Браила, Одеса, Виена. Те разполагат със значителни за времето си капитали. Във вътрешността на българските земи също се издигат големи търговски фирми, които имат клонове в Цариград, Виена, Лондон, Марсилия и други европейски градове.

Едни от най-известните български търговци през разглеждания период са Евлоги и Христо Георгиеви от Карлово, Николай М. Тошков от Одеса, Васил Станчов от Котел, Маджаровите в Копривщица и т.н.

Главните пречки за развитието на търговията в България по това време са големите данъци, неуредените съобщения, хаотичното състояние на финансите в империята, корумпираната турска администрация и вътрешните мита, които се отменят едва през 1874 г. Сериозно препятствие за търговията са и разбойническите нападения, които нарушават нормалния ритъм и създават недоверие между търговските партньори при неизпълнение (независимо от причината) на поетите задължения.

През 50–70-те години на XIX в. единният национален пазар, обединяващ трите български области Мизия, Тракия и Македония, укрепва още повече. Районирането и специализирането на производството довежда до взаимното обвързване на всички земи в тези области, а българите заживяват в единен икономически ритъм.

Социална структура на българското общество през 50–70-те години на XIX век

Стопанските процеси и промени след Кримската война дават своето отражение върху социалната структура на българското общество. Властното проникване на буржоазния начин на производство във всички области на стопанския живот довежда до още по-ясно разграничаване на различните социални групировки сред българите. Разбира се, когато се говори за по-ясно разграничаване, трябва да се има предвид сравнението със социалната картина на предходния, вече разгледан период. Що се отнася до по-пълна яснота на социалната структура, в сравнение с някои класически буржоазни общества, то трудностите по категоризацията и характеристиката на отделните групи по социален признак си остават същите, както при изясняването на този проблем до войната. Това е така, защото новите отношения, наложили се сред българите, се сблъскват с непреодолими прегради, издигнати от господстващата феодална система. Трудностите в преодоляването на тези прегради налагат търсене на обходни пътища, замъгляване на действителната същност на подетото начинание, превратно представяне на господстващата ситуация и всичко това с една-единствена цел – да се прокара новото в условията на старото.

И сега най-труден се оказва въпросът с разграничаването на различните групи сред буржоазията. Наистина структурата на българското общество в предходния период бе определена като структура на едно слабо развито буржоазно общество, но без наличието на точен критерий е много трудно разделянето на това общество на съставящите го социални групи.

И все пак, като се използва вече възприетия критерий за употреба на по-условни категории при изясняването на този проблем, трябва да се подчертае, че най-ясно се откроява групата на едрата българска буржоазия. В нея влизат едрите търговци и търговски посредници, едрите манифактуристи и фабриканти, едрите земевладелци. Въпреки оживяването на промишленото производство през разглеждания период не може да се говори за наличието на самостоятелна промишлена буржоазия. Едрата българска буржоазия си остава и сега търговско-посредническа, но вече оперира с много по-големи капитали в сравнение с предходния период.

Към кръга на средната българска буржоазия, освен споменатите вече категории, се причисляват и замогнали се и забогатели селски стопани. Колкото и ограничен да е техният брой, има сведения за хора, притежаващи по 500 и повече декара земя. Редовете на средната буржоазия се попълват и от позабогатели занаятчии, собственици на по-малки манифактурни предприятия и др. Това е тази част от българското възрожденско общество, която има най-голям дял в налагането на новото и в отстояването на това ново. Тя има решаващо значение във всички сфери на обществения живот на българското общество.

Дребната буржоазия обхваща мнозинството от българите. Макар и многобройна, тя е сравнително лабилна, тъй като границата между нея и стоящата по-надолу група на наемниците твърде често е доста условна. Това е така, защото една част от селските стопани, които нямат достатъчно количество плодородна земя, изпращат своите синове и дъщери като постоянни или сезонни наемни работници. Твърде разпространено през този период е временното мигриране на населението от планинските и полупланинските райони към равнинните области, най-вече в Добруджа и Тракия, по време на жътва и вършитба. Това означава, че част от селското население не е в състояние да задоволи своите нужди единствено от земята, която притежава.

Значителна по численост е и онази част от българското общество, която изкарва препитанието си с наемен труд. С развитието на буржоазните отношения и с тяхното укрепване след войната тази категория хора постоянно се увеличава, но и тя е твърде разнородна, тъй като включва както изцяло безимотни хора, така и хора, които имат недостатъчно количество земя или други средства за живот. През този период се запазват все още изполичарите и кесимджиите, работещи в чифлиците, но заедно с тях в тези стопанства все повече и повече започва да се използва наемният труд.

Българската интелигенция след войната има изключително важно място в обществото. Най-изявените ѝ представители диктуват "модата" във всички области от интелектуалния живот на българите. Тя търси простор за своята изява и се обявява решително срещу сковаващите я норми на турския феодализъм.

През разглеждания период продължава да съществува и чорбаджийството като явление, но то търпи сериозни промени, свързани с посочените изменения в българското общество. През 50–70-те години позицията общински ръководител става доста привлекателна и към нея започват да са стремят и т.нар. "нови" чорбаджии, които нямат нищо общо с общинското самоуправление на българите, но които разбират, че овладяването му ще им донесе допълнителна възможност за натрупване на политически и материални дивиденти. Появата на борбите за общинска власт е свързана с наличието на чорбаджийски групировки – партии, в различните селища. Така например М. Стефанова отбелязва, че: "около 1849 г. в Трявна вече съществуват две чорбаджийски партии. Начело на едната стои Кънчо Генчов, а на другата – Никола Чушков. Те спорят помежду си за първенството в Трявна".

Османската власт разбира отлично значението на общинското самоуправление сред българите и ползите, които то ѝ носи. Поради тази причина тя се стреми да запази "старите" чорбаджии и ги подпомага в борбата им за запазване на заеманите от тях позиции. Така, в специално канунаме от 8 юли 1857 г. за чорбаджийството в Търновския санджак, се въвеждат следните изисквания: 1. Чорбаджилъкът да продължава само 1 година; 2. От 15 до 20 дни преди изтичането на годината всеки чорбаджия трябвало да приготви отчета си и да подготви събрание за избиране на друг чорбаджия, като за избран се смята този, който получи най-много гласове; 3. Забранява се на чорбаджиите да вземат от народа добитък, коприна и други стоки с намалена цена и да изпращат хора на безплатна работа; 4. Народът има право да се оплаква от чорбаджиите, но лъжците ще бъдат наказани. Регламентирането на всичко това има за цел да попречи на злоупотребите, но и да укрепи авторитета на чорбаджийския институт.

Борбата между "старото" и "новото" чорбаджийство за общинската власт се разгаря най-вече поради това, че общините започват да играят все по-значима роля и в стопанския, и в културния, и в политическия живот на българския народ. Те уреждат голям брой въпроси в областта на стопанския живот – регламентират ползването на общинските гори и пасища, разпределят и събират някои държавни данъци, облагат населението с някои общински налози и такси, регулират пазарната размяна, дават разрешения за откриването на дюкяни, строят и поддържат обществени сгради – църкви, училища, читалища, мостове и т.н. А всичко това осигурява възможност за допълнително обогатяване. В края на краищата "новото" чорбаджийство взема превес над "старото" в развитите селища и райони. "Старото" чорбаджийство обаче продължава да съществува в периферията чак до края на османската власт в българските земи.

През 50–70-те години на XIX в. цялото българско общество е обладано от идеята за извоюване на политическа независимост. Османският феодален ред пречи за нормалното развитие на всички споменати социални групи. Ето защо всяка една от тях, в зависимост от своите разбирания, дава своя принос в борбата за свобода.

БОРБИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД СРЕЩУ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО ПРЕЗ 50–60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Начало на организирано националноосвободително движение

Политическите движения на българите до Кримската война имат стихиен, неорганизиран характер. Те са резултат на спонтанната реакция за самозащита на населението или са отговор на политиката на Високата порта, която многократно забравя за своите обещания и започнати преобразования. Много често тези движения са провокирани от външни сили, които се възползват от положението на българите за постигане на своите цели. Нерядко произволите на местните дерибеи са повод за въоръжени нападения от локален характер, които надигания попълват неорганизираната съпротива срещу вековния потисник.

След Кримската война в българското общество настъпват промени, които катализират стремежа и борбите за политическа самостоятелност. Условията, съществуващи в Османската империя, не удовлетворяват нито една обществена група сред българите. След приключването на войната сред тях не съществува нито една категория хора, която да се чувства сигурна за своето бъдеще и на която да е осигурена възможност за гарантиран просперитет. Продължаващият тормоз на феодалната азиатска система, верският фанатизъм и ориенталщината не дават никаква възможност за по-нататъшно нормално развитие на наложилите се сред българите нови отношения. От ликвидирането на чуждоземния гнет са заинтересовани всички – търговци, посредници, промишленици, занаятчии, селяни, национална интелигенция. Ето защо наред с борбата за културно-духовна еманципация българите ориентират своите усилия и към политическите борби, имащи за цел окончателното разрешаване на българския въпрос – т. е. извоюване на политическа независимост.

Началото на организираното националноосвободително движение през 50–60-те години на XIX в. е свързано с името на Георги Стойков Раковски (Съби Стойков Попович). Роден през 1821 г. в Котел, Раковски произхожда от богато търговско-джелепско семейство. Дядото – Съби, развива оживена търговска дейност, която е наследена и доразвита от бащата на Георги Раковски – Стойко Попович. Бащиният му род се премества от с.Раково в Котел през XVIII век и тук Стойко Попович, наред с търговската дейност, става организатор на редица производствени дейности, като според съществуващите сведения е един от първите, който внася в Котел чаркове за плетене на гайтани и дараци за влачене на вълна. През 1828 г. Съби Стойков Попович постъпва в котленското училище, а на следващата година посреща в родния си град руските войски и вуйчо си Георги Мамарчев – командир на български отряд в руската армия на ген. Иван Иванович Дибич, известен с прозвището "За/д/балкански". След завършване на котленското училище той продължава обучението си в едно от най-добре уредените елино-български училища – това в Карлово, при Райно Попович. През 1837 г. заминава за Цариград и постъпва в прочутата гръцка гимназия в квартала Куручешме. В това училище учат и редица други българчета като Гаврил Кръстевич, Иван Богоров, Никола Богориди, Алеко Богориди.

Годините, прекарани от Раковски в гръцката гимназия, се отразяват плодотворно върху развитието му. Според съществуващите изследвания пребиваването му там не накърнява неговото национално съзнание, но въпреки това обективността изисква да се каже, че в това време той започва да се подписва с името Сава Стефанидис, вместо с истинското си име Съби Стойков. Това идва да подскаже, че в определен период от израстването си - този в Куручешме, и той се поддава, до известна степен, на "модерната" тенденция към гърчеене. И това може да се приеме като нещо напълно естествено предвид неговите младежки стремежи, тежнения и обкръжаваща среда и най-вече неговите години. В гимназията той попада на 16-годишна възраст и то след обучението си при такъв известен еленист като Райно Попович.

В Цариград особено силно въздействие за формирането на неговите възгледи оказват и идеите на Неофит Бозвели. В края на 30-те години Георги Раковски се свързва с български младежи, учещи в Атина, и става съорганизатор на революционна организация, наречена Македонско дружество, която си поставя за цел политическо освобождение на българите. От този момент нататък започва и неговата съзнателна революционна дейност, която продължава без прекъсване до края на живота му през октомври 1867 г.

През лятото на 1841 г. Раковски заминава за Влашко и се установява в Браила. Заради участие в подготовката на втория Браилски бунт, който трябвало да започне през февруари 1842 г., той е арестуван и осъден на смърт, но Високата порта нямала право да изпълнява смъртни присъди над поданици на независими държави, а по това време той притежава гръцки паспорт и се подвизава като учител по френски език под името Георги Македон. В Цариград, където е предаден на гръцките власти, за да бъде отведен в Атина, той се свързва с гръцкия консул Маврокордато и с негова помощ, вместо за гръцката столица, заминава за Франция. В Марсилия престоява около година и половина. Принуден е да напусне средиземноморския град заради преследване от страна на френската полиция, която е информирана от турските власти за дейността му в Браила. След сложни перипетии се завръща в родния си град и се включва в борбата на местните еснафи срещу котленските чорбаджии. Наклеветени, Раковски и баща му попадат в цариградския затвор. След три години и половина са освободени благодарение на големия подкуп, който майката дава на един от турските министри – Решид паша – министър на външните работи и най-изтъкнат инициатор на реформената дейност в империята, известна като "Ера на танзимата". Оказал се на свобода, Раковски се отдава на търговска дейност и за няколко години натрупва значително състояние.

През втората половина на 1853 г. Раковски създава нова политическа организация, наречена Тайно общество, имаща за цел да подготви българите за съвместна борба с русите срещу османския поробител. Като използва връзките си с един от турските министри – споменатият вече Решид паша, Раковски е назначен за преводач в щаба на Дунавската армия.

В края на декември 1853 г. той е разкрит и арестуван от турските власти, но по пътя за Цариград успява да се спаси по споменатия вече почти мистериозен начин и през юни 1854 г. се установява с една чета от 12 души в района на Котел. След като бойните действия между Русия и нейните противници се преместват на Кримския полуостров, Раковски разпуска четата и се връща в родния си град, където се укрива продължително в дома на своята сестра.

През този първи период на своя живот Георги Раковски търси верния път в борбата срещу чуждия гнет. Твърде често той действа импулсивно, но винаги е непоколебим в желанието си да помогне на своя народ. Натрупал житейски опит и големи за времето си познания, Раковски много рано определя бъдещето си на радетел за българската свобода.

В началото на 1855 г. Георги Раковски преминава във Влашко и се установява в Синещ, където прекарва почти цяла година. В това селище работи над знаменитата си повест "Горски пътник", започната още в Котел след пропадането на идеята за българско въстание, съчетано с навлизането на руските войски на юг от река Дунав. През втората половина на 1856 г., след кратък престой в Белград, той заминава за Нови Сад, където се отдава на публицистична дейност. С помощта на д-р Данило Медакович – голям сръбски публицист, издаващ вестник "Сръбски дневник", Раковски започва да издава първия си вестник "Българска дневница", излизал от април до ноември 1857 г. В Нови Сад обнародва и първия си печатан труд труд – "Предвесник Горскаго пътника". Тук завършва поемата "Горски пътник", която бележи поврат в развитието на българската революционно-политическа мисъл.

Идеите, разпространявани от "Българска дневница", правят силна впечатление както на българите в емиграция, така и на тези във вътрешността на страната. Революционният им заряд обаче предизвиква намесата на Високата порта и австрийските власти, поради което Раковски напуска Нови Сад и през 1858 г., преминавайки през Болград, се озовава в Одеса. Срещата му с управителя на Молдова, Никола Богориди – негов съгражданин и съученик от Котел и гимназията в Куручешме, се оказва особено плодотворна. Пред него той подкрепя молбата на българите за откриване на гимназия в Болград. Молбата, от името на българските колонисти, е представена на княз Богориди от болградските първенци Панайот Греков и Георги Минков. В отговор няколко месеца по-късно княз Никола Богориди издава специален указ за откриване на Болградската гимназия в същата тази 1858 г., а на следващата – 1859, тя започва да функционира и обучава български младежи.

В новото си местопребиваване той продължава своята книжовна работа, като се занимава най-вече с исторически, етнографски и езиковедски изследвания. С тази си дейност и особено със сътворяването на "Показалец"-а – всеобхватна програма за етнографски проучвания, сътворена с помощта и на други български интелектуалци, Раковски дава своя принос в развитието на българската историческа наука, на българската етнография и в изучаването на съвременния му български език.

През 1858 г. се появява и първият план на Раковски за освобождението на България, който отразява вижданията му на този етап за пътя, по който трябва да се разреши българският въпрос. В Одеския план изрично се подчертава: "Мечом са българите своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият! Иначе никой не ще я освободи в веки веков, ако не самите те! И никаква права не ще им ся отдаде, без да ся заемат за оръжие и пролеят кръв. Какво по-сгодно и благоприятно време може бити от днешное, да възприемниме такова свято поприще и ми българи, и да добиеме наша мила прадедна свобода?" Основната мисъл, прокарана в този първи план, е свързана с идеята за едно всеобщо българско въстание, в което трябва да участват всички – богатите със своите пари, учените – с трудовете и идеите си, а бедните – с жертвата на своя живот. Тази мисъл на Раковски по-късно ще се вплете като мотив в българската поезия. В знаменитата си ода "Левски" Иван Вазов ще напише: "...богатий с парите, сюромахът с трудът, момите с иглата, учений с умът...".

В Одеския план се предвижда координиране на въстаническите действия с борбата на съседните балкански народи и търсене на подкрепа от страна на Русия и Франция. Двете най-заинтерисовани сили по това време от големия Източния въпрос, част от който е и Българският въпрос, трябвало да бъдат информирани за истинските цели и стремежи на българите. Ръководен орган в подготовката и провеждането на въстанието е Тайната канцелария.

С тези свои мисли Раковски показва, че познава в значителна степен проблемите на Източния въпрос. След Кримската война и подписването на Парижкия мирен договор на 30 март 1856 година Франция се превръща в доминираща велика сила в Европейския Югоизток и без нейното благоволение не могат да настъпят никакви промени на Балканите. В същото време Русия, която на практика е "отстранена" от евентуално пряко участие в решаването на споменатите проблеми, си остава точно толкова заинтерисована от тях, колкото до злополучната за нея война. Раковски като че ли разгадава мислите на княз А. Горчаков относно поведението на Северната империя в този момент – че тя не изчаква безучастно развитието на събитията, а се съсредоточава за бъдещи ответни действия. Именно тази е причината, поради която българинът предвижда информирането на Париж и Петербург за българските намерения.

През март 1860 г. Георги Раковски се премества в Белград. Създадените благоприятни обстоятелства (смяната на династията на Карагеоргиевичите с тази на Обреновичите довежда до обтягане на сръбско-турските отношения) го подтикват да бъде по-близо до театъра на предстоящите действия. В сръбската столица той отпечатва част от готовите си трудове, а на 1 септември 1860 г. започва издаването на втория си вестник "Дунавски лебед", който излиза с кратки интервали до декември 1861 г. Това е първият истински печатен орган на българското революционно движение. Широкото разпространение на вестника в балканските страни, Русия, Австрия и Франция налага част от материалите да се печатат на френски език. Така "Дунавски лебед" става първият български вестник, информиращ европейската общественост за освободителното движение на покорения народ.

В края на 1861 г. Раковски разработва нов план за освобождение на България, известен като Белградски план, в основата на който заляга идеята за масовото народно въстание, подкрепено от навлизането в страната на въоръжени полкове и чети, като основно средство за извоюване на политическата независимост. Съобразен с влошаването на сръбско-турските отношения, планът предвижда навлизане в българските земи от сръбска територия на един въоръжен отряд от 1000 души, който, движейки се по билото на Стара планина, ще нараства от присъединяващите се към него въстаници от вътрешността на страната. "Доде достигни до Търново, де само 800 низами има и крепост няма, ще има най-малко до 150 хиляди на крак мъже, от коих 40 хиляди въоръжени" – се казва в плана на Раковски. По-нататък отрядът продължава движението си на изток: "А кату успее да продири до Чърното море и подигни сичкити сред балкански села и ония, що са в подножието и от двете страни на Балкана, броят на подигнатите ще ся качи и до 500 хиляди мъжие, тогава навярно могат да ся брои сто хиляди пушки за бой".

Отрядът трябвало да достигне до старата българска столица за 15 дни и тук – в Търново, трябвало да се обяви възстановяването на българската държава, след което многократно нарасналата народна войска, подкрепена от навлезлите от север чети, ще довърши освобождението на България. "Кату достигне и завладей Търново, да испрати едно отделение да освои Свищов и да си отвори сношение с Влашко". Ръководен орган на това въстание е Привременното правителство (началство), намиращо се и насочващо бойните действия от съседна Сърбия. Военното ръководство на отряда ще се нарича "временно правление" - "То ("Сърбское главное управление" – Привременното началство – б.м. И.С.) ще си състави и временно правление от най-достойни и опитни люде". В плана изрично се говори за ролята на комитетите в предварителната подготовка, но тя е свързана преди всичко с пропагандирането на идеята за предстоящото въстание.

През пролетта на 1862 г. е учреден ръководният орган – Привременното българско началство – написан е уставът, а след успешни преговори със сръбското правителство се пристъпва към изграждането на българската войскова част, известна като Първа българска легия. Сред събралите се около 600 млади българи има учащи от Одеса, Виена и Белград, прославени войводи и бивши хайдути, бъдещи организатори на националната революция. Между тях са Васил Левски, Стефан Караджа, Иван Кършовски, Ильо Марков, Иван Кулин ... Изпратени са нарочни емисари в България, които трябвало да отклоняват българското селско население от намерението му да се преселва в Русия под въздействие на агитацията на руски агенти. В същото време те трябвало да организират комитети за подготовка на предстоящото въстание. Сред тях по-известни са Хаджи Ставри Койнов и Христо Станчев. Те съумяват да се справят стриктно с възложените им лично от Раковски задачи.

Силно въздействие върху идеите, намерили място във втория план на Раковски, оказват революционните прояви в Европа в тези години. Походът на хилядата гарибалдийци в Сицилия през май 1860 г. и организирането на полска военна школа в Италия от няколкостотин полски емигранти дават своето отражение върху Белградския план, но в същото време Раковски отчита и спецификата на българското освободително движение, и съществуващата на Балканите ситуация. Ако се съпоставят външните влияния и вътрешната нагласа и готовност за действие, съществуваща според автора на плана, най-вероятно ще се стигне до извода за еднаквото им въздействие върху идеите, намерили място в този план. Това обаче идва да подскаже, че българското революционно движение на този етап все още не е готово за решително действие, базирайки своите идеи на състоянието на българската нация и нейната готовност за борба в името на възстановяване на държавността.

Въоръжените стълкновения между сърби и турци в Белград и бойното кръщение, което българските легисти получават в средата на юни 1862 г., вдъхват надежда за скорошно изпълнение на предвиденото от Раковски в неговия втори план. Междувременно в Търновско започва известната в историята Хаджиставрева буна. В очакване на българския полк Хаджи Ставри Койнов организира чета, сборното място на която е Петропавловският манастир край Лясковец, и се отправя към Балкана с увереността, че ще срещне другите чети от Дряновско, Тревненско, Габровско с които ще се присъединят към българския полк, движещ се на изток по Стара планина. Не се появяват нито чети от съседните селища, нито българският полк, предвиждан в плана на Раковски и възприет като реалност от ръководителя на въстанието в Търновско. Преследвана от турски потери, четата се разпада на малки групи. Повечето от участниците в нея са заловени и изпратени на заточение. Така, почти безславно, завършва Хаджиставревата буна от юни 1862 година. С тази проява завършват и проектираните въстанически опити в българските земи, свързани с втория план за освобождение на България на Георги С. Раковски.

Нормализирането на сръбско-турските отношения през лятото на 1862 г. прави неудобно пребиваването на българския въоръжен отряд в Белград. В началото на септември легията е разпусната, а с това пропада и възможността за реализиране на разработения план. Неочакваният обрат на събитията се отразява тежко върху българските легионери и насажда у тях недоверие към Сърбия. Разигралата се драма е пореден урок за Георги Раковски, който все по-ясно съзнава, че българското освободително движение трябва да бъде откъснато от опеката на външни сили. В невъзможност да стори друго обаче той се поставя в услуга на сръбското правителство, участва в акция по доставяне на руско оръжие за сръбската армия, изпълнява дипломатическа мисия на сръбския княжески двор през март 1863 г., като посещава столиците на Черна гора – Цетине, и тази на Гърция – Атина, за да сондира мнение за създаване на общ балкански съюз против Османската империя. В тази си мисия обаче Раковски научава за водените тайни сръбско-гръцки разговори между Илия Гарашанин и Маркос Рениерис през 1861 г. за общи действия срещу османската империя и при евентуален успех за подялба на българските земи между двете балкански държави. Разочарован от направените разкрития той се отказва и от тази си дейност. Надигащият се балкански национализъм и аспирациите на Гърция и Сърбия към българските земи го принуждават да скъса с Белград и да потърси ново убежище. Обективността обаче изисква да се подчертае, че за подобно поведение на сърби и гърци дял има и българското освободително движение. То е все още твърде анемично и не може да се възприеме като равностоен партньор в преговорите от създадените много по-рано балкански християнски държави. При това Сърбия е в зависимо положение от Османската империя – тя все още е васално княжество, и влизането в писмено регламентиран съюз с един подвластен на империята народ би било трудно за обясняване и пред сюзерена, и пред неговите могъщи покровители. С този проблем българското революционно движение ще се сблъсква все в същия вариант чак до освобождението на българите от османска власт, а Георги Раковски – в следващите години от своя живот, което ще го доведе в края на краищата до идеята за самостоятелност на българското освободително дело.

През септември 1863 г. Раковски се установява в Букурещ. Тук той се включва в политическите борби, като взема страната на радикално-демократичната група, възглавявана от румънския княз Александър Куза и неговия пръв министър Михаил Когълничану. През 1864 г. започва да издава в. "Бъдущност" (8 март – 17 май), от който излизат общо 10 броя, но линията му предизвиква недоволството на Добродетелната дружина. Откритата подкрепа на румънския княз Александър Куза и защитаваната от него идея да се посегне върху правата на едрите румънски земевладелци активизира противниците на Раковски, които в края на краищата постигат успех и спират вестника. Новият вестник "Бранител" (19 юли 1864 г.), който в същата година замества "Бъдущност", макар и с променено име, прокарва същата линия и е спрян още след първия брой. През 1865 г. Раковски издава и един-единствен брой на отдавна проектираното списание за литература, култура и история "Българска старина".

През февруари 1866 г. в Румъния е извършен държавен преврат, в резултат на който княз Куза е детрониран. Отказът на Раковски да сътрудничи с новите властници и благосклонното му отношение към начинанията на сваления румънски владетел го принуждава да напусне за известно време Букурещ. Завърнал се отново, Георги Раковски насочва усилията си към обединение на емиграцията в името на българското освобождение. Преживял горчиви разочарования, прозрял действителните намерения на съседните балкански страни, той в крайна сметка стига до извода, че българите трябва да разчитат преди всичко на своите собствени сили. Тези мисли Раковски излага в "Привременен закон за народните горски чети за 1867-о лето", разработен в последните дни на 1866 г. в мошията на Никола Балкански с помощта на П. Хитов, Ф. Тотю, Х. Димитър, Ст. Караджа, Ив. Кършовски, Хр. Македонски и други известни български революционни дейци.

Привременният закон, носещ дата 1 януари 1867 г., може да се приеме за най-висока точка в идейното му развитие. Изложените в него постановки предвиждат създаване на българска революционна четническа армия, която ще се подчинява единствено на ръководния орган, наречен Върховното народно българско тайно гражданско началство. Той се състои от 7 души с председател Г. С. Раковски. Според закона Началството осъществява общото ръководство на революцията. Военното ръководство се намира в ръцете на главния войвода, назначаван и подчинен на Върховното началство. Законът регламентира всички въпроси по организацията и йерархическата система в четническата армия. Целта на Раковски с този закон е да се създаде една стройна система на четническото движение, което да бъде подчинено на една-единствена цел – постигане на политическото освобождение на отечеството.

Идеите, намерили място в този закон са доразвити в "Закон за българското народно въстание, по който ще се управлява българската народна войска в 1867 г." изработен през пролетта на 1867 г. Той може да се приеме като продължение, като надграждане на "Привременния закон..." от 1 януари 1867 г. В "Закона за българското народно въстание..." ясно се указва, че четническите действия в Балкана трябва да прераснат в масово народно въстание.

Георги Раковски не дочаква резултатите на този свой трети план за освобождението на България. Заболял много по-рано от туберкулоза, той умира на 9 октомври 1867 г. в Букурещ.

Неслучайно началото на организираното националноосвободително движение се свързва с името на Георги С. Раковски. Той пръв от своите съвременници достига до прозрението, че българският народ може да се освободи чрез едно всенародно въстание. Наистина тази идея е издигната още от политическия кръг, възглавяван от С. Врачански, но сега се пристъпва към нейната конкретна реализация. Раковски дълго се лута в балканските лабиринти, за да търси съюзници в предстоящата борба. Натрупаният опит обаче го довежда до най-вярната постановка – българското освобождение трябва да бъде дело на българския народ. И той предвижда участие на всички в предстоящата борба, тъй като чуждото владичество е в разрез със стремежите и интересите на всички обществени групи сред българите.

Поради тежестта, която Раковски отдава на формираните вън от България въстанически сили – полкове, отряди, чети, тактиката му се определя като четническа, за да се подчертае основното различие с наложилите се по-късно тактически възгледи в освободителната борба. Това, че той разчита на четите и другите формирования, съвсем не означава, че Раковски ги приема като решаващ фактор за победата. Той подчинява действията им на проектираното масово народно въстание, направлявано от едно централно ръководство – Тайна канцелария, Привременно българско началство, Върховно народно българско тайно гражданско началство.

Ясно и категорично е мнението на Раковски за Османската империя и наложения от нея ред в покорените земи. В спомените му, озаглавени "Неповинен българин", той изрично заявява: "Турското правителство в състоянието, което е достигнало, прилично може да ся уподоби на едно тяло, което е превзето от живинични болки и язви и ся колебае да падне – и ако затвориш едната друга ся отваря – и за конечно изцеление трябва това тяло да го закопайш в земята." Такъв е основният извод, до който стига Раковски в резултат на своите наблюдения над турската действителност.

Като добър политик и дипломат Георги Раковски е наясно със стремежите на Великите сили в Европейския югоизток. Той е между първите, които осъзнават, че българският въпрос е част от големия Източен въпрос и че неговото разрешаване трябва да се търси в контекста на основния проблем. Много често Раковски отправя остра критика към политиката на тези страни. Така в "Дунавски лебед" той пише: "В дипломатическия днешен свят и в Европейская политика, коя се управлява от няколко си увенчани, няма ни човеколюбие, ни любов ближнаго, ни вяра, всичко е особена корист и лична полза! Правда по-силнаго да владее!" Въпреки всичко обаче Раковски осъзнава, че без благоволението на тези сили българският въпрос не може да бъде разрешен. Ето защо той предвижда информиране на техните правителства за целите на българското въстание.

Макар да проявява по-специално отношение към Русия, като я нарича "майка на славянския род", "покровителка на българите", Раковски не спестява и критиката си към северната империя, когато прецени, че тя е необходима. Политиката ѝ спрямо българите е обявена за убийствена тогава, когато тя насърчава селските маси от Северозападна България да се преселват в нейните предели.

През целия си живот Раковски работи за обединение на балканските народи срещу общия неприятел. Той търси съдействието на сърби, гърци, черногорци, румънци, но никога не отстъпва от историческите позиции, завоювани през вековете от българския народ.

Забележителен патриот и революционер, политик и дипломат Раковски прави всичко в името на България. Издигнатите от него идеи и тактически възгледи отговарят на степента на развитие на българското общество и на българската политическа мисъл. Те обогатяват революционната практика, а натрупаният опит е използван от неговите последователи.

Политически организации и идейни течения през 60-те години на XIX век

През 60-те години на века укрепналата буржоазия търси различни пътища за разрешаването на българския въпрос. Активизирането на европейската политика, преструктурирането на политическото пространство и новото раздвижване на Балканите поражда надежди сред различните групировки най-вече на българската емиграция. Запозната с интересите и позициите на Великите сили, тя следи внимателно развоя на събитията с оглед на българските въжделения и търси удобен момент за тяхното излагане и отстояване.

В началото на 60-те години на политическата сцена отново излиза организацията на едрите български търговци във Влашко, известна като Комитет на старите, Епитропия и Средоточно попечителство от предходното десетилетие. Този път, през 1862 г., тя се появява под името Добродетелна дружина. Излизането ѝ от продължителния зимен сън е свързано с активизирането на Русия, която след Парижкия мир е отстранена временно от компанията на главните действащи лица на Балканите. Според канцлера на северната империя А. Горчаков след 1856 г. руската дипломация не бездейства – тя се съсредоточава. В резултат на това в средата на 60-те години Петербург възвръща самочувствието си и отново започва да се намесва осезателно в политическите дела на Европейския югоизток.

По-видни членове на Добродетелната дружина през този период са двамата братя Христо и Евлоги Георгиеви, д-р Петър Протич, д-р Георги Атанасович, Христо Мустаков, митрополит Панарет Рашев, д-р Никола Василиади. И сега, както и преди, "старите" продължават да следват в повечето случаи на своята дейност стриктно указанията на руската политика и дипломация, като се ръководят от разбирането, че Русия е най-сигурният гарант и решаващ фактор за получаване на желаното от българите избавление от иноверния гнет.

През 1866–1867 г. Османската империя е подложена на натиск както от страна на Франция, така и от страна на Русия. Докато първата настоява за реформи в духа на Хатихумаюна, втората иска автономия за покорените християнски народи. По това време канцлерът на Русия княз А. Горчаков пуска в публичното политическо пространство израза "автономия или анатомия", който не предвещава нищо добро за Османското империя. В тази обстановка през 1866 г. се ражда проектът на руския посланик в Цариград генерал Николай П. Игнатиев за създаване на една голяма южнославянска държава, в която да се обединят Сърбия и България и която да играе ролята на бариера пред домогванията на Запада на изток.

Появата на тази идея активизира "старите" в Букурещ. На 14 януари 1867 г. те излизат със специален документ, озаглавен "Програма за политическите отношения на сърбо-българите (българо-сърбите) или за тяхното сърдечно отношение", предвиждащ създаване на федеративна държава, наречена Сърбо-България или Българо-Сърбия. Начело на държавата ще стои княз Михаил Обренович, а парламентът и правителството ще бъдат съставени от представители на двата народа.

На проведеното на 5 април 1867 г. събрание в румънската столица, на което присъстват няколко десетки представители на едрата българска буржоазия, включително и представителите на одеските българи Николай М. Тошков и Василий Рашеев, издигнатата с програмата идея е одобрена и е приет нов документ – "Проекто-протокол за създаване на южнославянско царство", съдържащ 12 точки. Новата програма предвижда съединяването на българи и сърби в едно югославянско царство. Това царство ще включва "Сръбско и Българско (Българско обема областите България, Тракия и Македония)". Начело на държавата ще стои сръбският княз с право на наследство. Знамето на държавата ще е едно, но то ще съдържа "знаковете" на двете племена. Всеки народ запазва езика си, а чиновниците трябвало да бъдат от собственото племе. Действащите сръбски закони се приемат и от българите, но преведени на български език. Господстващата религия ще бъде православната, а вероизповеданието – свободно. Религиозните дела ще се ръководят от един Синод, съставен от митрополит-примат и епископите на епархиите. Князът ще назначава правителството от двата народа. Парламентът ще се съставя също от двата народа, съразмерно с населението. Столицата ще се определи от народното представителство, а главата на духовенството и Синода ще се помещават всякога в престолния град. В "Проекто-протокола" се отбелязва, че се избира настоятелство от седем души, което трябвало да се грижи за изпълнение на изготвената програма. В настоятелството влизат Хр. Георгиев, д-р Г. Атанасович, М. Колони, д-р П. Протич, Ст. Иванов, Г. Николопуло, д-р Д. Гиголеско. Освен това в документа изрично се подчертава, че предложеното съглашение влиза в сила от деня на подписването му от сръбското правителство и последното трябвало да осигури всякаква материална и морална подкрепа на делото.

Сръбското правителство приема доста скептично изпратената му програма и в края на краищата предложението на българите се проваля. Това е и най-естественият резултат на тази инициатива, тъй като тя, макар и доста примамлива на пръв поглед, се оказва нереализуема на практика, въпреки руската протекция. По това време двата народа се намират в напълно различно политическо положение. Докато Сърбия е автономно княжество от половин век и е реален субект в политическите взаимоотношения в Европейския изток, българите, както и в предходните столетия, се намират в пределите на Османската империя без никакви народностни права – те са поданици на султана. Подписването на тази програма от страна на белградското правителство би донесло като реален резултат единствено влошаване на отношенията със сюзерена и с могъщите му покровители. Колкото и егоистична, от българска гледна точка, да изглежда позицията на сръбското правителство по коментирания въпрос, обективността изисква да се каже, че Белград, в случая, постъпва правилно, като отчита най-вече собствените си интереси. Що се отнася до самата програма, тя общо взето вярно отчита възможността за федериране на двата народа, като пропуска само един единствен факт, който се оказва решаващ за крайния изход – неравностойното политическо положение, в което се намират сърби и българи.

Посланическата конференция по Критския въпрос в Париж, насрочена за януари 1869 г., се оказва нов повод за активизиране на Добродетелната дружина. В края на декември 1868 г. – 29-ти, във Френското генерално консулство в Букурещ е депозирано Прошение до конференцията, подписано от 51 български нотабили, с което се иска дуализъм – този път с Османската империя. До неотдавна се смяташе, че това е поредната инициатива на "старите", продиктувана или най-малкото подсказана от Петербургската дипломация. Новооткритите наскоро руски дипломатически документи обаче напълно опровергават битуващото в българската историческа наука в продължение на повече от 130 години мнение за руски пръст в това дело. Нещо повече дори – руското генерално консулство в Букурещ и посолството на Петербургското правителство в Цариград не одобряват тази инициатива, тъй като я смятат за ненавременна и безполезна. В доклада си до княз А. Горчаков от 7 януари 1869 г. руският посланик в столицата на Османската империя, Николай П. Игнатиев, заявява, че дипломатическият форум във френската столица нямал правомощия и компетентност да се занимава с поставения от българите проблем.В този смисъл били и инструкциите, изпратени на руския дипломатически представител в Букурещ. Посланикът отбелязва, че тези съвети "не били в състояние да спрат авторите на петицията". Единственият резултат от петицията щял да се изрази в това, че ще се разсеят илюзиите, които Портата и нейните приятели се стремели да разпространяват относно положението на намиращите се все още под властта на Османската империя народи. "Но във всеки случай тя (инициативата на българите – б.а. И.С.) трябва да бъде смятана за ненавременна" – заключава Игнатиев.

Авторството на Прошението принадлежи на френския евреин Арман Леви – близък на императорския двор, който, пребивавайки в румънската столица, влиза във връзка със "старите" и предлага да се проведе една мащабна кампания в полза на българите, предвид създадената ситуация и обсъждането на Критския въпрос на конференцията. Разискването на балкански проблеми на форума, според него, трябвало да се използва за поставянето и на българския въпрос. Предложението е прието и написаният от Леви документ е подписан и депозиран във френското консулство, а друг екземпляр е изпратен до конференцията в Париж. Междувременно последният е "изгубен" мистериозно от австрийската поща и българите изпращат ново прошение със същото съдържание, но вече подписано от 54 български първенци, което достига до местопредназначението си. За тази инициатива генералният консул на Русия в Букурещ барон Х. Х. Офенберг донася до посланика в Цариград, Н. П. Игнатиев, буквално следното: "Българският мемоар, който предстои да бъде изпратен и чието копие, тук приложено, имам честта да предам на Ваше превъзходителство, е бил изготвен от г-н Арман Леви. Заключенията не отиват по-далеч от административна автономия за страната".

Във встъпителната част на Прошението на първо място се отбелязва, че съставителите му са наясно с въпросите, които ще разглежда конференцията, но въпреки това те се чувстват задължени да насочат вниманието ѝ и към положението на българите. Ако то не бъде променено, условията за съхраняване на мира в Изтока ще останат напразни. По-нататък се изтъква, че постиженията на цивилизацията у просветените народи прониква и сред най-отдалечените страни. Тези постижения правят страданията на угнетените още по-нетърпими и те не са в състояние да понасят същото управление, каквото е било то в минали времена. "Общоизвестна истина е, че днес единствено възможна основа на държавното управление е удовлетворяването на законните желания на народа". Въстаническите надигания не трябвало да се обясняват с дейността на емисарите и съзаклятниците, а с изчерпване на народното търпение.

Съставителите на Прошението изразяват своята признателност на Великите сили за подкрепата, която те дават на християните през 1856 г. Хатихумаюнът обаче не донесъл никакво подобрение на положението на покорените народи. "Когато мохамеданите срещат толкова трудности при опита да намерят в Корана основания за едно ново развитие, как биха могли те да изведат оттам идеята за цивилизоването на християнските народи? Други са техните идеи, техните грижи, техните амбиции, друг е техният начин на живот". Реформите, които Портата провежда под натиска на Европа, носят нови страдания, защото те са чужди на народния дух и унищожават българските традиции. "Тези турци, които минават за по-просветени, за нас са по-опасни от старите турци, защото към азиатското си потисничество те прибавят и изтънчените средства на западната политическа наука". Българите не искат реформи, а сами пряко и ежедневно да променят своята съдба.

Втората част на Прошението съдържа основните искания на съставителите му: "1. Автономия с една народна администрация; 2. Едно всеобщо събрание, избрано чрез всеобщо гласуване в две степени; 3. Един управител, избран чрез всеобщото събрание и потвърден от Султана".

В заключителната част на документа нотабилите изтъкват, че макар направените предложения да имат най-общ характер, те не биха могли да бъдат изразени от никой българин от вътрешността на страната, тъй като там властва едно абсолютно господство на наложения режим. Що се отнася до съставителите на Прошението, те всички живеели на левия бряг на Дунав, където се радват на братското гостоприемство от страна на румънския народ. Положението им на първенци сред българите ги предпазва от каквито и да са подозрения и обвинения в революционна агитация. Те проповядвали търпение сред българския народ, но е трудно да се каже докога ще продължи това. Ако Високата порта била по-умерена в Крит, нямало да се стигне до въстанието, а Великите сили биха направили едно разумно дело, ако приканят Цариградското правителство да осигури мира и добруването на балканските земи чрез даване автономия на българите. В седеммилионния български народ султанът ще намери най-доброто спасение за своята империя, а Силите ще осигурят за дълги години стабилния мир на Изток, мир, от който се нуждаят всички.

И тази инициатива на "старите" не дава конкретни резултати. Като се позовава на западната преса вестник "Дунавска зора", в броя си от 12 март 1869 г., отбелязва следното: "Прошението на българите до пълномощниците на конференцията се приело от г-н Лавалета, който го съобщил на всички членове в едно полуофициално събрание, но тези отговорили – като нямаме инструкция от правителствата си, за да разглеждаме вътрешните работи на Турция, не ще имаме право да се занимаваме с исканията на българите". И все пак, както отбелязват още тогава организаторите на акцията, Европа е принудена, макар и с неохота, отново да чуе българския глас и българските искания, които в този момент са общи и за "стари", и за "млади". Освен това трябва да се има предвид и факта, че с осъществената акция, макар и инициирана от Арман Леви, подкрепящите я демонстрират независимост, която е в полза единствено на българската кауза. Тази демонстративно независима постъпка, въпреки ярко изразените русофилски настроения на подписалите Прошението, се оказва добър урок за руската дипломация, която занапред трябвало да съобразява провежданата от нея политика и с интересите на българите.

Дипломатическата "акция" на "старите", инициирана от французина Арман Леви твърде много наподобява на направеното от Александър Екзарх и Жером Адолф Бланки през 1843 г. И в двата случая френски дейци, близки до правителствените среди, след като се запознават с положението на българския народ застават в негова подкрепа и пледират за промяна на политическия му статут. И в двата случая българите отправят искане до Великите сили за намеса в Източния въпрос и за разрешаване на българския въпрос чрез изграждане на автономна българска държава в границите на Османската империя съвместно с представители на една велика сили. И в двата случая съпричастността на действащите лица от френска страна не се афишира открито за масовата публика и френските управляващи среди, което е напълно разбираемо. Споменатите случаи са изключителна рядкост в отношенията на високопоставени служители в администрацията на една велика сила и то не коя да е, а Франция, която подкрепя почти безусловно Османската империя в провежданата от нея спрямо българите политика. Като поддържат българската кауза и пледират за автономна българска държава те дефакто признават погрешността на възприетата от собствената им страна позиция по отношение на разисквания проблем.

Решителен противник на революционното движение, Добродетелната дружина прави много в областта на мирната революция. Тя отпуска големи средства за подпомагане на просветното движение, изпраща и издържа много български младежи, за да завършат образованието си в Европа и Русия, участва в създаването на Българското книжовно дружество, защитава българската кауза при всеки удобен случай. Печатният ѝ орган в. "Отечество", започнал да излиза през 1869 г., подкрепя неизменно руската балканска политика и ратува за сближение между южните славяни.

Активна роля сред емиграцията през разглеждания период играе и Одеското българско настоятелство. През 1858 г. то получава официално признание от руското правителство като благотворителна организация под попечителството и ръководството на Херсонския архиепископ. По-видни негови членове са Николай Х. Палаузов, Николай М. Тошков, братя Тошкович, Василий Рашеев, Константин Палаузов.

Независимо от това, че Настоятелството се намира на територията на Южна Русия, то е по-самостоятелно в своите действия и не се подчинява така сляпо на руската политика, както прави Добродетелната дружина. Въпреки това Одеското настоятелство се включва в изграждането и приемането на проекта по създаването на южнославянска федерация през пролетта на 1867 г. В Букурещ са изпратени Николай М. Тошков и Василий Рашеев, които участват в събранието на 5 април, а Павел Грамадов е определен за посредник между Букурещ и Одеса, който трябвало да координира действията на двата центъра.

След провала на тази инициатива Одеското настоятелство подкрепя дейците на Тайния комитет и отпуска средства за издаването на печатния му орган в. "Народност". Именно спирането на средствата от страна на настоятелството заради антируската политика на "Народност" довежда до спиране издаването на вестника на комитета.

Самостоятелните и независими действия на Одеското настоятелство правят силно впечатление и на руските дипломатически среди, които приемат всичко това нееднозначно, а в някои случаи и строго критично. Оказва се, че руските интереси си остават основен приоритет дори в политиката, която официална Русия и нейната дипломация провежда спрямо българската емиграция и нейните инициативи. В писмо на Михаил Александрович Хитрово от Одеса до Николай П.Игнатиев в Цариград с дата 4 януари 1869 г. се съобщава, че в Новоросийския край живеят около 200 хил.южни славяни – сърби, черногорци, хървати, далматинци, българи. Те замислили учредяването на Славянски благотворителен комитет с трима съпредседатели-учредители: "руския професор Григорович, сърбина Вучичич и българина Тошков". По-нататък Хитрово откровено заявява: "Учредяването на Славянския комитет ще бъде добро в това отношение, че ще подкопае без шум вредния монопол на Българското настоятелство. На славянщината ние тук не гледаме много дружелюбно... На мен ми се иска в бъдещия славянски комитет да се включи, по възможност, повече чисто руски елемент".

В своята дейност по-нататък настоятелството се свързва с дейците на БРЦК, подкрепя материално Л. Каравелов при издаването на в. "Свобода", поддържа връзки с В. Левски и не е случаен фактът, че самият Апостол нарича Одеското настоятелство "нашият комитет в Одеса". А след смъртта на Левски одеските българи подкрепят БРЦК и неговите революционни инициативи. Настоятелството играе активна роля по време на Старозагорското и Априлското въстание, по време на Сръбско-турската война през 1876 г., в навечерието и по време на Освободителната война.

По своята социална характеристика двете русофилски организации не се различават, но по своя начин на действие, по своето отношение към българското революционно движение и дори към Русия те най-често се разминават доста съществено. Причините за това разминаване трябва да се търсят преди всичко в стремежа на двете организации за лидерство и ръководна роля в живота на българската емиграция и в различния политически статут и геополитическо значение на обединените Влашко и Молдова, от една страна, и Русия – от друга.

През 1866 г. е формирана нова политическа организация на българската емиграция – Тайният централен български комитет (ТЦБК). Тя възниква във връзка с детронирането на княз Куза и появилата се опасност от турска интервенция в Румъния. Пред назряващия военен конфликт Румънският таен комитет, организатор и извършител на преврата, търси помощта на българите. След отказа на Раковски, преговорите продължават с неговия помощник Иван Касабов. Те завършват успешно и в края на март 1866 г. комитетът става факт. Негови членове са Иван Касабов, Атанас Андреев, Хараламби Сяров, а председател е Димитър Диамандиев. По-късно в комитета участват Стефан Ряпов, Христо Х. Николов, Пандели Кисимов, Иван Адженов, Иван Грудов, Кирияк Цанков, Добри Войников и др.

Формираният комитет създава свои структури както в селищата на север от Дунав, така и във вътрешността на българските земи. В същото време започва подготовката на документ, който трябвало да регламентира отношенията между двете страни. Подготвеният "Акт за свещена коалиция между румъни и българи" обаче не е подписан от румънската страна. И новото румънско правителство търси българите за съюзник пред страха от един конфликт с Турция, но когато то трябва да поеме ангажимент и да подкрепи с политиката си освободителните борби на българския народ, отказва да направи това. Тук отново трябва да се припомни казаното вече два пъти по-горе относно това, че двете страни не са равностойни и няма как да се достигне до подписването на официален документ. Румънското княжество е васално на Османската империя, подобно на сръбското. Подписването на официален документ с българите би имало непредвидими последици за Букурещ и румънските политици, поели ръководството на държавата след преврата, отлично разбират това.

През лятото на 1866 г. отношенията между Турция и Румъния се нормализират и Тайният комитет продължава своето съществуване самостоятелно. През декември 1866 г. комитетът издава брошурата "България пред Европа", в която излага по един достоен начин положението, в което се намират българите, и проблемите, които стоят за разрешаване във връзка с това положение. През месец февруари става факт и уставът на ТБЦК "Основно законоположение на народните тайни комитети". Член 2 на този устав има следното съдържание: "Началата им и целите им (на съзаклятните тайни комитети) са освобождението на отечеството с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановление на Българското Царство Независимо; чрез възстановление на Българското Царство Самостоятелно под зависимостта на Портата; или чрез конфедерация (съюз) със съседните народи".

В края на февруари и началото на март е подготвен и изпратен в Цариград Мемоар до Султан Абдул Азис Хан, с който Тайният комитет предлага дуализъм между България и Турция по подобие на Австро-Унгария. По същество идеята за дуализъм е стремеж към пълна автономия – административна, политическа и духовна, в рамките на Османската империя. Това се смята от дейците на комитета само като необходима стъпка към достигане на крайната цел – независима българска държава.

Първият вариант на този документ – проектомемоарът, е съставен от Пандели (Пантелей, Пантели) Кисимов – търновчанин, човек с изключително разнообразна дейност и интереси. Богат търговец, собственик на петролни кладенци, общественик, ерудиран журналист и редактор по-късно на в. "Народност" и в. "Отечество" Кисимов съумява да представи стройна структура на един основен закон за предвижданата българска автономна държава. След нанесените корекции от страна на останалите членове на комитета, Мемоарът е изпратен освен до султана и до коронованите особи на всички Велики сили, придружен със специални обяснителни писма. Документът е предоставен и на редакциите на големите европейски вестници.

В Мемоара дейците на ТЦБК разкриват своите възгледи за установяването на проектираната българска държава. Тези възгледи са важна съставна част на българската общественополитическа мисъл през втората половина на XIX в. Според комитетските членове, за да може да се осъществи идеята за дуализъм, първото нещо, което трябва да направи султанът, е да обяви пълна амнистия за всички политически провинения, за всички емигранти и заточеници. По този начин всеки българин ще може да помогне за изграждането на отечеството със силите и способностите си.

Второто условие за реализиране на издигнатата идея е свикването на едно извънредно народно събрание, избрано от целия народ без никаква намеса от правителството. Задачите на това извънредно народно събрание са следните: 1. Да регламентира отношенията между Отоманската империя и Българското царство; 2. Да избере царския наместник; 3. Да избере и провъзгласи патриарха; 4. Да изработи конституцията на страната; 5. Да определи столицата. "Желанията на българския народ само с този способ и само с чрез едно народно събрание тъй съставено, могат да се удовлетворят; всяка друга мярка ще бъде недостатъчна; всяко друго събрание, съставено по други основи, не ще изразява истинските желания на българския народ и той не ще припознае неговите дела и ще отклони от себе си всяка отговорност" – се казва в Мемоара. По същество исканото от дейците на ТЦБК събрание е едно учредително събрание, което трябва да положи основите на българската държавност.

В Мемоара комитетските дейци обособяват два основни раздела, които дават пълна представа за техните държавнотворчески възгледи. Първият е озаглавен "За политическата самостоятелност", а вторият – "За българската черкова".

В първия раздел са включени 15 основни положения, предвиждащи всички най-важни страни в изграждането на автономната българска държава. Според членовете на ТЦБК "Българското царство", включващо провинциите, населени с българи, е зависимо в политическо отношение от Османската империя, а султанът ще носи и титлата "цар на българите". Коронясването му като български цар става в една от старите български столици, която се предпочете от Народното събрание. Непосредственото ръководство на държавата се осъществява от царски наместник – християнин, избран от народното представителство и признат от султана. "Царският тоз наместник ще бъде след негово Вел. Султана глава на държавата, на управлението и на изпълнителната сила, върховен началник на българската войска и изпълнител на правосъдието (чл. 6)."

Царският наместник ще управлява държавата с помощта на съвет, чиито членове са "изключително българи", избрани от Народното събрание. Те разделят властта помежду си и всеки един е началник на едно отделение. Членовете на съвета трябва да имат право на инициатива за изработване на законопроекти и на проекта на държавния бюджет, които след обсъждане и одобрение от Народното събрание се поднасят за утвърждаване на царския наместник. Всички те "да бъдат под взаимна отговорност за делата си и заради това никое решение на царския наместник не ще има законна сила, ако не бъде подписано и от членовете на съвета (чл. 7)".

Съдържанието на чл. 7 показва, че ТЦБК отдава своите предпочитания на парламента – органа, който избира и царския наместник, и членовете на правителството. На последното принадлежат законодателната инициатива и подготовката на законопроекти, включително и на проекта за държавния бюджет, но решаващата дума се предоставя на Народното събрание, като утвърждаването на приетите от него закони е право на царския наместник. Интересна и съвременно звучаща е постановката на въпроса за взаимната отговорност, която се предвижда в чл. 7. Според нея решенията на царския наместник не могат да добият законна сила, ако не са одобрени и подписани от членовете на правителството. Тази взаимна зависимост между правителство и княз има дълбок замисъл. Явно членовете на Тайния комитет не искат да допуснат възможността държавният глава, който, макар и християнин, ще бъде назначаван от султана, да има неконтролируеми права за намеса в живота на държавата. Това е изключително важен момент, който отрежда по-скоро представителни функции на султанския наместник и почти никакви реални възможности за самостоятелно налагане в държавните дела. Този принцип показва по категоричен начин привързаността към буржоазно-либералните идеи на комитетските дейци.

Много точни и ясни са вижданията на ТЦБК по въпроса за мястото и ролята на Народното събрание в автономната българска държава. Чл. 8 отрежда събранието да се състои от определено число членове, които да представят "всичките български населения". "Те да се избират от народа по вишегласие, според особен един избирателен закон, без ни най-малко намесване от страна на правителството." Времето за свикване на редовните сесии се определя от закона, като се предвиждат и извънредни сесии при нужда. Заседанията на събранието са открити и се провеждат в столицата на българската държава. Те се "отварят" от султана или наместника му с "императорско слово". Събранието отговаря на това слово и има правото да задава въпроси – "правото да попытва". Парламентът осъществява контрол над правителството и има право да обвинява и дава под съд членовете му. Той обсъжда предложените законопроекти и ги одобрява или отхвърля, като предварително изисква мотивировка за полезността и нуждата от проектираните закони. Събранието си изработва вътрешен правилник, избира си председател, подпредседатели и други потребни помощни органи измежду членовете си.

Приведените основни положения за конституирането и функциите на Народното събрание показват дълбочината на познанията на съставителите на мемоара по парламентарните въпроси. Според дейците на ТЦБК парламентът е основният държавен орган в страната – той избира царския наместник и министрите, контролира тяхната дейност и при необходимост дава под съд членовете на кабинета, приема предложените законопроекти и ги превръща в закони. Това идва да подскаже по категоричен начин, че според комитетските членове най-приемливата форма на държавно управление за България е парламентарната монархия. Точното поясняване на функциите на държавния глава и парламента не оставя и съмнение в това, че за народните избраници се предвиждат много по-големи правомощия, отколкото за царския наместник. Това съответства напълно на буржоазно-либералната доктрина, отстоявана от ТЦБК.

В чл. 9 изрично се подчертава, че източноправославната религия ще бъде господстваща в държавата. С този член дейците на Тайния комитет декларират открито своето убеждение, че макар и в състава на Османската империя, българската държава ще има като господстваща религията на собствения си народ. Категоричността на подобна постановка като че ли не се вписва в дипломатическата етикеция, използвана умело от комитета, но сериозността на въпроса предопределя и неговото ясно формулиране.

Сериозно внимание в този раздел се отделя и на третата – съдебната власт. Предвижда се правосъдието да се ръководи в своята дейност по българските закони, изработени и утвърдени от парламента. Съдебните органи трябва да бъдат отделни и независими от административната власт. Съдилищата ще решават в името на закона и на царския наместник. В столицата на България се намира върховният съд – "върховен двор правосъдия", който има задачата да преглежда решенията на другите съдилища, като ги одобрява или отменя.

Чл. 11 постановява "българското царство да си има своя народна войска, отделна и организована по новите системи и според особен един закон". Офицерите и свещениците ще бъдат българи. Униформата да бъде военният народен костюм. На войсковите знамена от едната страна да бъде императорският герб, а от другата – лъвът, който е герб на България. Българската войска ще действа съвместно с войската на империята в защита на общото отечество, но нейните действия ще са ограничени само в Европа.

По-нататък се предвижда определяне размера на данъка, който Българското царство плаща на империята ежегодно и който задължително се предвижда в държавния бюджет. Официалният език в държавата е българският. В чл. 14 се обявява гражданска и политическа свобода за печата, говора, събранията. И още – предвижда се пълна лична свобода, неприкосновеност на жилището и имота и вероизповедна търпимост. Чл. 15 постановява градските и селските общини да имат съвети, които да упражняват местните дела, независимо от правителствената администрация, според един изрично изработен и приет за това закон.

Идеите, намерили място в първия раздел на Мемоара, отразяват цялостно вижданията на ТЦБК за характера на държавната власт в автономната българска държава. В проектираната парламентарна монархия трите власти – законодателната, изпълнителната и съдебната, са разделени и обособени по един наистина класически начин, като единствено на парламента се дават по-широки права и контролни функции върху изпълнителната власт. Това е направено съвсем целенасочено – по този начин се демонстрират буржоазно-либералните разбирания за мястото и ролята на представителите на всички слоеве от населението в управлението на държавата. Интересни и актуални са развитите постановки за местното самоуправление, за ролята на селските и градските съвети и за необходимостта от регламентация на дейността им чрез специален закон. В този първи раздел ясно проличава стремежът на дейците на ТЦБК към изграждане на една справедлива държавна организация, даваща свобода и права на личността, изключваща абсолютизма и привилегиите и гарантираща тези права чрез изградената вътрешнодържавна система. Прецизно са изяснени и отношенията със сюзерена – без сервилничене, без премълчаване на евентуално неудобни проблеми. Излагането на ясни позиции по тази деликатна материя и проявената далновидност на комитета е един голям плюс към казаното за държавнотворческите му виждания.

Във втория раздел, озаглавен "За българската черкова", са включени 6 члена, с които се иска възстановяването на българската църква – самостоятелна и независима от всяка друга църква, под наименованието "Българска православна черкова" (чл. 1). Начело на църковната организация да стои патриарх, който се избира от Народното събрание измежду членовете на българското духовенство. Патриархът да управлява църквата с помощта на синод "от лица мирски и духовни, избрани от Народното събрание" (чл. 3). Правителството и събранието да изградят една комисия от духовни и светски лица, която да подготви основните закони относно избора на патриарха, на членовете на синода и на техните задължения, регламентиращи основните въпроси по управлението на църквата. Тези закони да бъдат съобразени с началата и каноните на Източната православна църква и те да бъдат одобрени от Народното събрание и правителството. Патриархът и синодът имат за седалище столицата на държавата. "Сичките стари права и привилегии на Българската Черкова да ѝ се повърнат, както и Епархиите, които са зависели от старите български патриаршии: Търновска, Охридска, Ипекска. Нейната власт да се простира връх всичките християнски населения на Епархиите ѝ" (чл. 6).

Издигнатите идеи в този втори раздел звучат твърде реалистично и съвременно. За пореден път се демонстрира и доминиращата роля на Народното събрание, на което се отрежда правото за избор на патриарх и синод. По този начин дейците на ТЦБК изказват открито предпочитанията си към светската власт, която налагат в проекта като доминираща над духовната. Разбира се, членовете на комитета не подценяват ни най-малко въпросите за българската църква, за нейното значение и място в живота на българите. Като високообразовани хора обаче и като поклонници на идеята за равенство между хората и гарантирани права и свободи във всички области на живота, те не скриват предпочитанията си към онези държавни органи, които са избрани от същите тези хора по един напълно демократичен начин.

Мемоарът до султан Абдул Азис е първият цялостен проект за основен закон на предвижданата, макар и автономна, българска държава. Той съдържа всички основни характеристики на един проект за конституция и третира обстойно и аргументирано задължителните въпроси, които се регламентират в него. При съпоставката му с Търновската конституция от 1879 г. се оказва, че в много отношения някои негови постановления са по-демократични, а важните за един основен закон постановления съвпадат почти цялостно. Разминаванията между двата документа идват най-вече от различния политически статут, който имат българите през 1867 г и през 1879 г.

През октомври 1867 г. Тайният комитет започва да издава в. "Народност". Негов пръв редактор е д-р Иван Богоров, а след бр. 10 с редактирането и издаването му се заемат Ат. Андреев, Ив. Грудов, Ив. Касабов и П. Кисимов. В продължение на две години върху страниците му се поместват множество материали, отстояващи идеите на ТЦБК, а по-късно и на неговите приемници Българското общество и "Млада България".

Наложеното в историческата литература мнение за прозападна ориентация на тази организация не отговаря на действителността. Внимателното анализиране на документите, свързани с дейността на ТЦБК, проучването на пресата и най-вече задълбоченото преглеждане и прочитане на в."Народност", на кореспонденцията на българите от Русия, Румъния и Австро-Унгария с редакцията на вестника, изслезването и на други публикувани и непубликувани документи навежда на мисълта, че трябва да се направи сериозна преоценка по въпроса за това каква е външнополитическата ориентация на комитета. Задължително трябва да се отбележи, че ако еталонът за русофилство е отношението на

Добродетелната дружина към Русия, то ТЦБК не би могъл да се определи и характеризира като ориентиран към Русия. Но използването на понятията "русофилство" и "русофобство" и на техните производни е по-скоро политически, отколкото научен прийом, който не дава най-вярната представа за отношението на политическите дейци, течения и организации към тази славянска страна. Към западните Велики сили ТЦБК демонстрира уважение и внимание при всеки повод, но това не е нищо повече от дипломатическа етикеция. Като хора, познаващи добре проблемите на Източния въпрос, дейците на комитета разбират, че без благоволението на тези сили българският въпрос не може да бъде разрешен. Реална помощ обаче Тайният комитет очаква единствено от Русия и това е демонстрирано убедително в запазената документация. В изпратения на 3 март 1867 г. Адрес до Александър II, който се явява съпроводителен документ на Мемоара, предоставен на руския император, дейците на ТЦБК поставят три конкретни искания – тайна дипломатическа помощ, тайна военна помощ и парична помощ за бъдещите действия на комитета. По въпроса за дуализма в Адреса се подчертава, че "това, което ние чрез този адрес (Мемоара – б.а. И.С.) до Султана искаме, удовлетворява до една степен нуждите и желанията на нашия народ", което означава, че дуализмът се разбира като етап в достигането на крайната цел – пълна независимост на България. В нито един от съпроводителните документи на Мемоара до другите коронովани особи на Великите сили няма и намек за подобно нещо.

Още от началото на своето съществуване ТЦБК включва в своя състав дейци, които в много случаи имат различни виждания по важни въпроси. Постепенно в състава му се оформят две течения – радикално, начело с Ив. Касабов и умерено, в което главно действащо лице е П. Кисимов. С напредването на времето противоречията между тях се задълбочават и групата на Кисимов, в която влизат още Ив. Грудов и Ат. Андреев, започва все повече и повече да гравитира в орбитата на Добродетелната дружина. През март 1868 г. този разнобой довежда до отстраняването на Ив. Грудов от редакторския пост на в. "Народност". Неговото място е заето от Ив. Касабов, а когато през юни 1868 г. той става и едноличен издател на "Народност", последният престава да бъде орган на комитета. Това е и краят на ТЦБК, но неговото място е заето от друго обединение на буржоазно-либералните среди – "Българското общество". Негов ръководител и идеолог отново е Ив. Касабов, а печатен орган на обществото е в. "Народност", редактиран и издаван от самия Касабов. На практика новата организация включва членовете на радикалното течение на бившия Таен комитет. Тя подготвя и изпраща в България четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Освен това Касабов и ръководеното от него общество подпомагат материално В. Левски при първите му две обиколки из България. Лично Касабов съставя необходимите на бъдещия Апостол документи. Той го осигурява и финансово в подетото начинание. Така през втората половина на 1868 г. и първата половина на 1869 г. "Българското общество" се превръща в ръководен и координационен център на младата българска емиграция.

Българското общество поддържа връзки със сродни организации като мацинистката "Млада Европа". По нейно подобие в средата на младата българска емиграция през 1868–1869 г. се формира идеен кръг "Млада България", в който влизат членовете на Българското общество. Характерното за ТЦБК, Българското общество и "Млада България" е това, че те приемат и революцията, и помощта на Великите сили, и комбинациите с Турция като възможен път за разрешаването на българския въпрос. Но те са винаги категорични по въпроса за това, че България трябва да се освободи.

През 50–60-те години на XIX в. в българското освободително движение се оформят три основни течения: революционно-демократично, начело с Раковски и неговите сратници; буржоазно-либерално, представено от ТЦБК, Българското общество и "Млада България", и буржоазно-консервативно, в което влизат Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство. Всяко едно от тях тръгва по различен път, макар че крайната цел е една. И трите течения имат дял в борбата за политическа свобода, но тази разпокъсаност пречи за обединяване на националните усилия и поставя в зависимост от външни фактори българските инициативи за отхвърляне на чуждото владичество.

Четническо движение

Четническата тактика в българското освободително движение е обоснована най-пълно от Г. С. Раковски, но тя е позната и преди това. По същество тази тактика предвижда освобождаване чрез навлизане на чети отвън, чиито действия да бъдат подкрепени от въоръжено въстание във вътрешността на страната. Тази тактика Раковски излага обстойно във втория си план, разработен в Белград. Като резултат е формирана Първата българска легия, но поради известни причини тя не съумява да осъществи вложения в нея замисъл. През 1867 г. Л. Каравелов създава Български комитет в Белград, който също изповядва четничеството, но някакъв конкретен успех не се постига.

Първите прояви на издигнатата от Раковски четническа тактика са свързани с преминаването в България на четите на П. Хитов и Ф. Тотю през пролетта на 1867 г. Появата на Закона за народните горски чети съвпада с активизирането на руската политика, с българо-сръбските преговори за създаване на федерация и с желанието на Сърбия да се покаже от българска страна готовност за решително действие.

Двете чети са въоръжени със средствата на Добродетелната дружина. Начело на едната от тях е Главният войвода, определен за такъв от Върховното народно българско тайно гражданско началство. Все още е жив и председателят на Началството. Създава се впечатление, че това е начало в изпълнението на предвиденото от Раковски. Всъщност двете чети нямат за цел вдигането на въстание. Те получават указание от ръководството на "старите" да избягват сраженията и срещите с турските въоръжени части. Следователно те трябвало да осъществят един демонстративен марш през българските земи с определена цел.

Четата на П. Хитов, брояща 30 души, преминава на българска територия на 28 април при Тутракан. Достига безпрепятствено до Балкана и престоява известно време в района на Котел и Сливен. В проведеното на 28 май събрание в Сливенския балкан е разработен и приет нов "Закон за българското въстание, по който ще се управлява българската народна войска през 1867 година". Този закон, общо взето, преповтаря закона на Раковски, но въпросът за въстанието вече се поставя като близка цел. След престоя си в споменатия район четата се отправя към Сърбия по билото на Стара планина. На 17 май при Свищов преминава и четата на Ф. Тотю. Тя брои 25 четници. Още със стъпването си на родния бряг започват сражения с турските потери. След битката при с. Върбовка – Севлиевско, войводата съумява да се откъсне от преследвачите си, придружен от оцелелите 12 четници. На 20 юли четата на П. Хитов, както съобщава сам той в спомените си, съвсем случайно открива Ф. Тотю с четирима оцелели бойци в една каракачанска мандра в Златишкия балкан. В началото на август обединената чета преминава на сръбска територия.

През 1867 г. се формират български чети и в Сърбия. В района на Зайчар голяма чета подготвят Иван Кулин, Найден Пашов и Еремия Българов. Опитът на четата да премине на българска територия е неудачен поради противодействието на сръбските власти. Така пропада идеята за реализиране на предвидената от Раковски масова четническа акция, придружена от вътрешно надигане на народа. Сходството обаче в действията на Букурещкия организационен център и на този в Белград предполага наличието на идея за вероятна предварителна координация на предприетите действия.

Замислената и недотам успешно проведена четническа кампания все пак има резултат. Една част от участниците в нея се включва в състава на Втората българска легия, организирана през есента на 1867 г. в резултат на споразумение между Добродетелната дружина и Сърбия, подкрепено от Русия. Целта на откриването на това българско военно училище в Белград е подготовка на военни специалисти за предстоящото българско въстание. Средствата за обучение са отпуснати от Русия, а работата с българските младежи се извършва от сръбски офицери.

И сега, както и през 1862 г., първоначалният замисъл пропада. Нормализирането на сръбско-турските отношения прави излишни българите в Белград. Но правителството на Й. Ристич се страхува от недоволството на Русия и прилага нова тактика по отношение на легионерите – неприязненост и незаинтересовано отношение. Целта е постигната и през 1868 г. легията се саморазпуска. Така, за пореден път, Сърбия доказва, че се интересува единствено от своите собствени интереси.

По-голямата част от легистите се прехвърля в Румъния и там през лятото на 1868 г. се подготвя поредната чета под предводителството на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Средствата за подготовката ѝ са осигурени от Българското общество, а главна заслуга за нейната организация имат двамата войводи. Важна роля в тази дейност играе и Иван Касабов, който като ръководител на Българското общество снабдява четата с три документа – "Прокламация към българския народ от привременното правителство в Балкана", "Адрес" до посланиците на Великите сили в Цариград и "Мемоар до Негово Имп. Величество Султан Абдул-Азис Хан".

Според Кр. Шарова съставените от Касабов три документа, с които е снабдена четата, се различават коренно от идеите на ТЦБК за дуализъм с Османската империя. Подобно мнение по-рано изказва и Хр. Гандев. При внимателен прочит и анализиране на споменатите документи и като се вземе предвид коментара към тях на автора им (Ив. Касабов – б.а. И.С.) може да се каже, че макар и да се използват революционни призиви и по-радикални предложения, по същество съдържанието им и заложените в него идеи са в духа на издигнатите искания от ТЦБК. Наистина в "Прокламацията" вече се говори за това, че "златогривият лев реве на Балкана и ни вика", призовава се към "свобода или смърт", но това не е непозната практика за комитета. В Мемоара от 1867 г., който е предназначен за разпространение сред българите, има една прибавка, която също звучи много по-революционно в сравнение с това, което се изпраща до султана и другите короновани особи.

Особено ярко идейното влияние на ТЦБК и фактическото поддържане на същите идеи от Касабов през лятото на 1868 г. се вижда в "Адреса" и в "Мемоара". Като обяснява на посланиците какво преследва българското въстание, "Адресът" постановява: "Целта на българското въстание е да отнеме само в своите собствени ръце вътрешното управление на общото си отечество, България, и да се сдобие с едно независимо народно правителство, подобно на съседните държави Румъния и Сърбия. Отдалечаването на турците въобще от Европа, както и от Цариград няма никакво сближение с главната цел на българското въстание". По-нататък, като се акцентира на лоялността на българите към Османската империя в критичните за нея моменти, се отбелязва, че през 1867 г., когато "Критското въстание, военните действия в Сърбия, незадоволството на Черна Гора, вълненията в Епир и Тесалия приготвиха една голяма опасност за империята, Българский народ, верен на своето мъдро и неутрално въздържание, отнесе се само с един мемоар до В. Порта, и то се в границите на жизнените интереси на империята, за да я моли да отстъпи и нему народни правдини, искани с начин в реда и пътя на цивилизацията".

Приведените цитати са красноречиво доказателство за това, че и в този документ се иска "независимост" по подобие на Румъния и Сърбия – т.е. автономия. Бележката на Касабов към този документ е още по-красноречива в подкрепа на казаното в предходното изречение – "от съдържанието на адреса всякой българин ще види истиската цел на българский таен съзаклят комитет – т.е. отстранение на всяко чуждо влияние, а главно, че тове е чисто българска работа". Следователно Касабов изрично твърди, че това е дело на ТЦБК и го твърди не през 1868 г., а през 1905 г., когато спокойно можеше да се окичи с по-революционна фразеология.

В "Мемоара", който по форма наподобява този от 1867 г., отново се иска автономия в пределите на империята. По същество целта и на двата документа е една и съща. Създателят на "Мемоара", който носи четата, Ив.Касабов, потвърждава това по категоричен начин. В своите спомени той пише дословно следното: "От съдържанието на този акт, секий ще види, че той е само едно припомнюване на предишните искания от страна на българский народ и главно той се подаде на Султана, за едно опровержение пред света срещу нашите неприятели и клеветници, че както Тайний бълг. съзаклят комитет, тъй и въстанието се ръководят от чужди влияния, но че те действат самостоятелно, от гледна точка на българский народ и неговите собствени интереси".

От казаното дотук става ясно, че с носените от четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа документи се иска същото, което иска ТЦБК – самостоятелност, т.е. автономия по подобие на Сърбия и Румъния. Вярно е, че в трите документа не се споменава понятието дуализъм, но сам Касабов – техният автор, подчертава категорично, че те по същество са "едно припомнюване на предишните искания от страна на българский народ" – т.е. на ТЦБК, и ако султанът приеме тези искания неговият престол може да се облегне на криваците и брадвите на задоволений български народ много по-сигурно, отколкото на най-съвършеното оръжие на света.

Въпреки многобройните опити да бъдат отклонени от започнатото дело, въпреки намесата на П. Хитов и уведомяването на руското и френското консулство от Добродетелната дружина за преминаването на четата, на 6 юли 1868 г. 129 души стъпват на българския бряг при устието на р. Янтра. Разкрита още в самото начало, четата води тежки сражения при с. Караисен, Патреш и Вишовград. В битката при Канлъдере загиват 28 души, а Ст. Караджа е ранен и пленен. Останалите четници, предвождани от Х. Димитър, достигат връх Бузлуджа, където на 18 юли водят последното сражение, в което четата е унищожена окончателно.

Макар да приключва трагично бойния си път, четата на Х. Димитър и Ст. Караджа ознаменува една от най-героичните страници в историята на българското освободително движение. Героизмът и дързостта да се въстава срещу една вековна империя имат своето значение най-малко в три направления.

Преди всичко се повдига самочувствието на българския народ и дълго време след разгрома на четата се говори за продължаващи сражения и за успехи на Х. Димитър в борбата срещу поробителя. На второ място, представителите на Великите сили са изненадани и възхитени от проявата на българските бунтовници. Както и да представяли събитията пред своите правителства, за тях самите става ясно, че подобен масов героизъм не предвещава спокойно бъдеще за османската власт в българските земи. На трето място, Високата порта била стресната от революционното надигане на българите, което по време съвпада с продължаващото Критско въстание. Ето защо тя става по-благосклонна към българските искания по църковния въпрос.

В края на краищата четническата тактика на Г. Раковски претърпява неуспех. Това разбират и съвременниците на разглежданите действия. Христо Ботев окачествява четническите прояви от 1867 г. в своя вестник "Знаме" като "безплоден моцион (разходка)", а сражението при Върбовка нарича "необмисленото кръвопускане при Върбовка". Въпреки това обаче, тази тактика се оказва необходим етап в българското националноосвободително движение, който етап отговаря на степента на развитие на българското общество и на идейните му възгледи за пътя, по който може да се разреши българския въпрос. През 50–60-те години на XIX в. в България все още няма условия за организиране на масово въстание в страната. Успехите на тази тактика в други страни на континента (Италия, Гърция) показват, че България се намира в един от най-невралгичните пунктове на Европейския изток, където чуждите интереси и вмешателства често провалят българските инициативи. Разнопосочните цели и задачи, които възлагат, от една страна, идеолозите, а от друга – организаторите и финансово-материалните "спомоществователи" са поредният фактор, който предопределя неуспеха на подетата инициатива. Всичко това налага търсене на нещо ново, на нещо по-рационално в организирането на борбата за политическа свобода.

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Формирането на българската култура през Възраждането е един изключително сложен и продължителен процес, който преминава през сложни перипетии. В много случаи този процес се проявява зигзагообразно, в други напуска естествената възходяща линия на развитие, често попада под външни въздействия, но като цяло развитието му следва постъпателния напредък на българското общество. Върху изграждането на възрожденската култура силно влияние оказва стремежът към светски знания и движението за новобългарска светска просвета, културните достижения в предходните векове – т.е. културната традиция, чуждите културни влияния, с които българите влизат в досег през XVIII и XIX в. Самобитността и битовият консерватизъм, съхранили българския народ и българщината през трудните столетия на иноверния гнет, се разчупват и престават да играят ролята на изолатор от обкръжаващата действителност. Тази действителност, макар и уродливо изкривена от все още господстващите феодални порядки във властващата империя, постепенно започва да се променя – както по съдържание, така и по форма. Неотделима част от нея са и българите, върху които тези промени също оказват своето въздействие. Това става мъчително трудно, но разкрепостяването в духовен аспект е факт, който предопределя новите стремежи, новите културни въжделения на формиращата се българска нация.

Българската култура до Кримската война (1853–1856 г.)

С развитието на просветното движение се ускорява процесът на развитие на българската книжнина и литература. Появата на преходните (елинобългарските) училища и на новобългарските светски училища налага написването и издаването на учебници и учебни помагала. Това от своя страна поставя въпроса за езика, на който трябва да се пише и преподава. Този проблем е с изключителна важност, тъй като езикът е едно от основните градива на културата, заедно с традицията и чуждите влияния, и неговата характеристика безспорно рефлектира върху характера на градената върху него култура.

Още в предходните векове започват да се появяват писания, в които се използват елементи от живия, говорим български език, но целенасочено този въпрос се застъпва от д-р Петър Берон, който е категоричен, че децата трябва да учат на общодостъпния говорим език.

В идеята да се преподава на говорим български език Петър Берон влага както политически смисъл – защита от асимилаторското влияние на гърцизма, така и педагогически смисъл – постигане на по-добри резултати при усвояването на знанията. "Рибният буквар" всъщност е потвърждение на това негово виждане, тъй като е написан на говорим български език.

По въпроса за това какъв трябва да бъде езикът на българите се появяват най-разнообразни мнения. С напредването на възрожденските процеси и с укрепването на българската буржоазия този въпрос става все по-актуален. През 30–40 години на XIX век вече се открояват три ясно оформени виждания по този проблем.

Според Неофит Рилски новобългарският език трябва да се изгради на основата на църковнославянския език, приеман като първообраз на старобългарския език. Аргументи за това се търсят в споровете и дискусиите, провеждани в съседна Гърция, където поддръжниците на старогръцкия език имат силни позиции. Силно повлиян от случващото се в Гърция, Неофит Рилски препоръчва да се следва гръцкият пример.

Второто течение по езиковия въпрос е представено от д-р П. Берон и Васил Априлов. Според тях новобългарският език трябва да се изгради на основата на народните говори, използвани в българските земи. Дори през 1836 г. Априлов предлага за основа на новобългарския език да се вземе източното наречие, наречието на най-развитите в икономическо отношение райони на българските земи.

Третото течение смята, че новобългарският език трябва да се изгради чрез един компромисен вариант на основата на църковнославянския език и народните говори.

В края на краищата въпросът е разрешен от естественото развитие на процесите в българското общество през XIX в. Налага се мнението на д-р П. Берон и В. Априлов, тъй като източното наречие е език на едни от най-добре развитите в икономическо отношение български райони, от тях излизат видни представители на българското просветно дело – учители, книжовници, общественици. Те издават вестници, списания, учебници и учебни помагала, изследвания, литературни творби и т.н., като използват източното наречие, което по естествен път се налага като основа на новобългарския език. Новият език обединява духовния свят на народа. Той е определящият белег на българската национална култура.

Формирането на новобългарския език се отразява най-непосредствено върху развитието на българската книжнина и литература. На базата на този език се полагат основите на модерната българска литература, развитието на която преминава през два основни периода – първият през 30–40-те години на XIX в., а вторият обхваща 50–70-те години на века.

През 30–40-те г. на XIX в. култът към науката и образованието, към изящното слово, към рационалистическото мислене, към житейската практичност, свързан с любовта към отечеството, насочват литературния интерес към земните неща, към общобългарската съдба, към националните идеали и въжделения. Условията на азиатския гнет принуждават творците да издигат и налагат идеята за съдбата на българите, т.е. да изтъкват националните потребности пред личностните проблеми. Блестящ в това отношение е Неофит Бозвели – водач на тази част от българската интелигенция, която е против обвързването на българската култура с каквито и да са външни влияния. Като прави характеристика на съвременните му българи, "горките рожби на Мати Болгария", той пише: "Те уста имат, език нямат, очи имат, но не виждат, уши имат, но не слушат, теглят повече от скотовете и защо – не знаят, горко въздишат и пъшкат, но за коя причина – не смеят да питат, стоят просълзени горките, гледат като нечувствени и умаени като гъски, ходят в темна мъгла ..."

През разглеждания период промените, които все повече и повече се утвърждават в българското общество, започват да дават своите плодове и в културната област. Материалните и социалните изменения, настъпили през XVIII и първата четвърт на XIX в., сега, през 30–40-те години, се проявяват и в духовно-културната област. Издадените книги във всички жанрове през този период са общо 264.

През 30–40-те години на века постепенно се обособяват отделните направления в книжовната дейност: учебникарството, педагогическата книжнина, публицистиката, изследванията в областта на хуманитарните науки и природознанието, поезията, художествената проза. През този особено важен период от оформянето и изграждането на литературния процес се появяват и първите вестници и списания като разпространители на научните достижения и на актуалната текуща информация.

Началото на учебникарската литература се поставя с издадения от д-р П. Берон през 1824 г. в Брашов "Буквар с различни поучения", известен като "Рибен буквар". Разпространеното мнение, че името му идва от това, че върху корицата е нарисувана риба или кит, не отговаря на действителността. Истината е, че названието му идва от приложенията в него, където на предпоследната страница от тях са нарисувани кит и делфин. Макар да са бозайници, българите ги приемат за риби и така наричат и буквара на Берон и това име ще си остане вечно. В неговите осем дяла е систематизирана една значителна информация по граматика, четене и писане, аритметика, природознание и история. Всъщност букварът е една енциклопедия, която включва в себе си и мъдри съвети в стила на буржоазната етика, и патриотични мотиви, и обръщение към античната история. Това е и първият учебник, в който подробно се описва новата, модерна за времето си, взаимоучителна метода, разпространена по това време в цяла

Европа. Тя е известна още като Бел-Ланкастерска по имената на създателите – англичаните Андрей Бел и Джон Ланкастер.

След буквара на П. Берон най-забележителни са трудовете на Неофит Рилски. През 1834 г., когато изучава вазимоучителната метода в Бейската академия в Букурещ, той превежда взаимоучителните таблици на български език. На следващата, 1835 г., те са отпечатани в Крагуевац – Сърбия. В същата година Неофит Рилски издава своята "Българска граматика", предназначена за Габровското училище, където той преподава. По-късно – 1852 г., той отпечатва и "Христоматия славянского языка", която е предназначена за преподавателската му работа в гръцкото богословско училище на о. Халки.

През 1835 г. Неофит Бозвели и Емануил Васкидович издават "Славянноболгарское детеводство" в шест части. В предговора към третата част – славяноболгарска граматика, двамата се обявяват срещу възгледа, че човек си оставал такъв, какъвто се е родил, и изтъкват голямото значение на възпитанието за формирането на човешкия характер. Особено интересна е и петата част на "Детеводството" – "Краткое политическое Землеописание за обучение на болгарското младенчество", в която освен кратки данни за разните държави се дават по-подробно сведения за България и големите български селища.

Политическото "Землеописание" на Неофит Рилски и Емануил Васкидович е последвано от "Кратко начертание на всеобщата история", издадено от Ат. Кипиловски през 1836 г.

Плодовит съставител на учебници е Христаки Павлович, който издава Аритметика (1833 г.), Разговорник (1835 г.), Граматика (1836 г.). По един от преписите на Паисиевата история той съставя учебник по история под заглавието "Царственик или история Болгарская" (1844 г.), който се използва за подготовка на учениците в класните училища. Учебници издават още Ив. Богоров – "Първичка българска граматика" (Букурещ, 1844 г.), Н. Геров – Физика (1849 г.), Константин Фотинов – "Землеописание", и т. н.

В областта на педагогическата книжнина наред с д-р П. Берон се изявява В. Априлов. В Русия той издава много свои трудове, между които "Български книжици" (1841 г.), "Деница на новобългарското образование" (1841 г.), Допълнение към книгата "Деница на новобългарското образование" (1842 г.), "Мисли за сегашното българско образование" (1845 г.). С тези свои трудове Априлов ратува за откъсване от културната опека на гърцизма и за приобщаване на българите към славянската и руската културна сфера.

Други видни представители на просвещенско-педагогическата мисъл са Райно Попович със своя труд "Христоитния" (1837 г.), Неофит Бозвели с "Общособорно жалостний советователний разговор на люборобдните" и "Любопитнопростий разговор", д-р Иван Селимински, Константин Фотинов, Александър Екзарх, д-р Иван Богоров.

През 30–40-те години на века силно развитие получава публицистиката. По-изявени нейни представители са Н. Бозвели, Н. Рилски, В. Априлов, д-р Ив. Селимински, Ем. Васкидович, Хр. Павлович, К. Фотинов, Ив. Богоров, Н. Палаузов, младият Г. С. Раковски. Силен тласък в развитието на публицистиката дава появата на периодичния печат. През 1844 г. К. Фотинов започва да издава в Смирна (Измир) първото българско списание – "Любословие". Две години по-късно, през 1846 г., д-р Иван Богоров издава в Лайпциг първия български вестник "Български орел". От началото на 1848 г. в Цариград започва да излиза вестник "Цариградски вестник" отново под редакцията на д-р Иван Богоров. През 1850 г. Ал. Екзарх откупува "Цариградски вестник" и печатницата му от Богоров и става негов издател. С появата на българския периодичен печат се засилва политическата публицистика, която все по-открито започва да поставя въпроса за България, за нейното място в политическия живот и в големия Източен въпрос.

В десетилетията до Кримската война се правят и първите опити в научната област. С езиковедски разработки се проявяват Н. Рилски и Н. Геров. В областта на българския фолклор работят В. Априлов и Н. Рилски, а в областта на историята се изявяват В. Априлов и Спиридон Палаузов. С изследователска работа се занимават още д-р Ив. Селимински, Никола Пиколо, Г. Пешаков. Особено се откроява сред своите съвременници д-р П. Берон, който след отказването си от лекарската практика и търговската дейност се отдава на научна работа и издава на френски, немски и английски множество съчинения в областта на медицината, философията, физиката, химията, астрономията и др. Наистина тези съчинения нямат някаква научна стойност и те не внасят нищо ново в областта на естествознанието. Именно поради това за българското просветно дело най-важен се оказва неговият "Рибен буквар" и предложеният проект за реформиране на българското образователно дело.

През първата половина на XIX в. се заражда поезията и художествената проза. В областта на художествената литература все още няма открояващи се постижения, но първите опити налагат една трайна тенденция, която по-късно дава богати плодове. Първи стихотворни опити на новобългарски език правят Димитър Попски от Трявна, Н. Рилски, Н. Бозвели. От това време са известни одите на Г. Пешаков в памет на Ю. Ив. Венелин, на Т. Хрулев в чест на Хр. Павлович.

През този период се появява и т.нар. "даскалска поезия", пресъздаваща в стихотворни форми нравоучителни теми. Най-видни представители на този тип поезия са Атанас Границки, Йордан Ненов, Йордан Хаджиконстантинов – Джинот, Йоаким Груев и др. Тази поезия, макар и без особени художествени достойнства, въздейства върху морално-етичните разбирания на българите. Тя възпитава подрастващите в дух на ученолюбивост, трудолюбивост, скромност, българолюбие.

През 1845 г. се проявява и Найден Геров, който написва поемата "Стоян и Рада". Макар да не блести с особени достойнства, тази стихотворна мелодрама се отличава от написаното до нея и тя поставя началото на по-сериозните опити в областта на поезията.

Сериозни постижения в тази област има и Добри Чинтулов, който прави първите си опити в Одеса, а стихотворенията му, писани между 1845–1849 г. са обнародвани в "Цариградски вестник" през 1849 г. Особено популярни са неговите революционни стихотворения, станали по-късно бойни маршове и революционни химни. Такива са "Стани, стани юнак балкански", "Къде си вярна ти любов народна", "Вятър ечи, Балкан стене", "Български юнаци" и др.

През 30–40-те години се правят първите опити и в художествената проза. И тук, както при поезията, началото е трудно, но въпреки всичко първите представители на този жанр скъсват със средновековните норми и насочват погледа си към земята, към човека, към проблемите на своето отечество и на своето време.

До към края на XVIII в. достиженията на българската литература се разпространяват най-вече чрез ръкописи. Разбира се, отделни книги са издадени и отпечатани в чужбина, но ръкописната практика е доминираща. Промените, които настъпват в българското общество през първите десетилетия на XIX в., дават отражение и в това направление. Появява се нуждата от българско книгопечатане, което да задоволява потребностите на развиващата се книжнина. Откриването на български печатници става възможно едва през втората четвърт на XIX в., когато буржоазията укрепва значително и в материално, и в духовно отношение.

Първата българска печатница е открита през 1838 г. в Солун от архимандрит Теодосий Синаитски. Тя просъществува до 1843 г. Няколко години по-късно, през 1846 г., Никола Карастоянов открива печатница в Самоков. Сравнително най-добре уредена е откритата през 1848 г. българска печатница в Цариград. В нея д-р Ив. Богоров започва да издава в. "Цариградски вестник". След като през 1850 г. начело на печатницата застава Ал. Екзарх тя се превръща в най-значимият център на българското модерно книгопечатане.

В годините до Кримската война настъпват значителни изменения в областта на архитектурата. Укрепващата българска буржоазия и променените условия на живот налагат търсенето на нови форми в строителството, целящи скъсване с ориенталщината и утвърждаване на националния стил. Най-рано и най-бързо тази тенденция се налага в църковното строителство.

След като Одринският мирен договор от 1829 г. отменя забраната за строеж на големи църкви и след започване на движението за духовно обособяване на народа, българите насочват своите усилия към изграждане на храмове, които да символизират съществуването на отделна българска нация в империята. Размерът на църковните сгради и тяхната вътрешна украса съответства на икономическата мощ и порасналото самочувствие на българите. През 1835 г. Митю Софиянски и Кольо Фичето (Никола Фичев) възобновяват главната църква в Преображенския манастир. През 1836 г. майстор Кольо Фичето строи църквата "Св. Никола" в Търново. Забележителна със своята архитектура е и църквата "Св. Богородица" в Пазарджик, построена през 1837 г. След изгарянето на Рилския манастир през 1833 г. започва неговото възстановяване. Тук в периода 1834–1837 г. работят майсторите Павел, Миленко, Алексей Рилец, Кръстьо Дебърлията. През 1837 г. завършва строежът на Главната църква, която представлява истински шедьовър на възрожденското църковно строителство. Самият манастирски комплекс, изграден след пожара, е един от най-внушителните по своите размери и своята архитектура на Балканския полуостров.

През разглеждания период българите обръщат голямо внимание на строежа на училищни сгради. Порасналото самочувствие се отразява и тук по един забележителен начин. Появяват се училищни сгради по на няколко етажа с големи и просторни помещения. Те се издигат на най-хубавите места в селищата и се превръщат в светини на българщината. Типичен пример в това отношение е сградата на Пловдивското училище "Св. св. Кирил и Методий", строена през 50-те години на XIX век.

Значителни промени в тези десетилетия настъпват и в строителството на частни жилищни сгради. Появяват се масово къщи по на няколко етажа, с големи прозорци, с големи кьошкове и чардаци. Приземните етажи се използват като занаятчийски работилници и дюкяни. Ако в предходните векове лицевата част е обърната към двора, за да бъде скрита от погледа на поробителя, сега тя е ориентирана към градския площад, към чаршията, към света и демонстрира новия светоглед на българина. Този светоглед се предопределя както от материалното благосъстояние, така от порасналото национално самочувствие. Разчупил оковите на битовия консерватизъм, българинът постепенно възприема идеите на Новото време и започва да се чувства не толкова поданик, колкото гражданин. Значими възрожденски комплекси са запазени в Копривщица, Пловдив, Търново, Охрид.

Най-известният строител през XIX в. безспорно е майстор Кольо Фичето (Никола Фичев) от Дряново. През своя сравнително дълъг живот (1800–1881 г.) той създава най-известните паметници на българската възрожденска архитектура: църквата "Св. Константин и Елена" в Търново, къщата с маймунката в Търново, Турския конак в старата българска столица, Хана на х. Николи, Съборната църква в Свищов, Покрития мост в Ловеч, мостовете над р. Росица в Севлиево и над р. Янтра при Бяла, чешмата в Соколския манастир и много други, които и до днес будят възхита с оригиналните хрумвания на самобитния архитект. Църквата с въртящите се колони ("Св. Константин и Елена") в Търново, чешмата в Соколския манастир, от чиито сопла излиза равно количество вода, съборната църква в Свищов, мостът на р. Янтра при Бяла разкриват по неповторим начин строителния гении на българина, в случая на Никола Фичев, който ползва известните строителни методи, но прави и редица нововъведения.

През 30–40-те години на XIX в. голямо развитие получават художествените занаяти. Между тях се открояват дърворезбата и златарството. Марангозите (майсторите дърворезбари) работят по украсата на църквите и частните жилищни сгради. Най-известни по това време са представителите на Тревненската и Дебърската школа, но заедно с тях се изявяват и майсторите от Самоковската школа. Със своето учение те оставят неповторими образци в областта на дърворезбата. Забележителни са иконостасите в главната църква на Рилския манастир, в църквата "Св. Богородица" в Пазарджик, в Преображенския манастир. Новите мотиви, използвани от майсторите, отразяват новите моменти в живота на българите.

Строителството на нови и големи църковни, обществени и частни сгради дава силен тласък в развитието на стенописта, иконописта и графиката. Оформилите се още през XVIII в. Тревненска, Самоковска, Дебърска и Банска школа сега добиват възможност за пълна изява и реализация. Освен в църквите, те работят и в други обществени и частни сгради. Техните произведения, макар и да принадлежат към църковната живопис, съдържат и много нови елементи, наложили се в резултат на промените в живота на българите. Включването на битови мотиви, на познати лица, на природни картини в библейския сюжет преследва определена цел. Реалистичните моменти показват стремеж към скъсване със средновековните норми и ориентиране към земното, към насъщното, към действителността.

Най-известният български художник от първата половина на XIX в. е Захарий Зограф (1810–1853). Представител на Самоковската школа, той създава множество стенописи по църкви и манастири из цяла България, рисува първите български портрети, много икони и акварелни творби. Заслугите на З. Зограф се състоят най-вече в това, че той оформя стила и хуманистичната програма на новото българско изкуство, определя неговите естетически критерии и морални норми. Като откъсва живописта от църковните канони, З. Зограф я свързва с постиженията на възрожденския българин, с неговия оптимизъм, с неговия стремеж към новото.

Подем на българската култура след Кримската война

След Кримската война в живота на българското общество настъпват дълбоки промени. Те обхващат материалната, социалната и духовната област. Укрепналата българска буржоазия се превръща във водач на българите в борбата им за самостоятелна църква и в стремежа им към духовно-културно еманципиране. Овладяла окончателно общинската власт, тя се превръща в решаващ фактор на развитието във всички области на живота.

В условията на всестранен икономически и духовен подем се появяват и първите обществено-културни организации. През 1856 г. са открити читалищата в Свищов, Лом и Шумен. Първо е читалището в Свищов, открито на 30 януари 1856 г. Между неговите основатели са Димитър Начович, Апостол Конкович, Емануил Васкидович, Иван Радославов. На 23 април 1856 г. е открито читалището в Лом. Негов основател е известният учител и книжовник Кръстю Стоянов – Пишурката. През лятото на 1856 г. се открива читалище и в Шумен. Докато през периода 1856–1869 г. в българските земи има едва 30 читалища, то в следващите няколко години до Освобождението техният брой достига 131. Съвместно с общинските ръководства читалищата полагат грижи за развитието на просветата, на театъра и музиката. По този начин те се превръщат в организатори на духовния и обществения живот на българите.

Много важна роля играят читалищата "Братска любов" в Букурещ (1861 г.), "Българското читалище" в Букурещ и Цариградското българско читалище, основано през 1864 г. Голямата заслуга на Цариградското читалище се състои в това, че то започва да издава сп. "Читалище", което в продължение на пет години изиграва ролята на централен и ръководен орган на всички български читалища.

Успоредно с читалищата възникват и други обществено-културни организации – женски дружества, полагащи грижи за развитието на девическото образование, учителски и ученически дружества, които си поставят за цел да приобщят интелигенцията към модерната култура.

През втората половина на XIX в. се появяват и първите общобългарски културни институции. Такова е Настоятелството при църквата "Св. Стефан" в Цариград. Това е първата българска национална институция, която полага цялостни грижи за развитието на просветата и културата в българските земи. Характер на подобни институции имат още Цариградското българско читалище, благотворителното дружество "Просвещение", основано през 1868 г. и "Македонската дружина", основана през 1871 г. След учредяването на Българската Екзархия през 1872 г. българската просвета преминава под ръководството на епархиалните съвети и подчинените им общини.

Общобългарските културни институции полагат грижи и защитават общите интереси на нацията. Те стават инициатори за провеждането на учителските събори от 1868 г. насетне. Главната тяхна заслуга се заключава в това, че те отстояват българските интереси от чуждите културни и политически домогвания. Най-вече с тяхна помощ се води борбата срещу домогванията на сърби и гърци в Югозападна България, те се противопоставят категорично на плана на Мидхат паша за отоманизиране на българското просветно дело.

След Кримската война българската възрожденска литература бележи своеобразен разцвет. Ако през 30–40-те години тя прави първите си плахи стъпки, сега, през 50–70-те години на века, тя достига до забележителни резултати. През този период се обособяват отделните дялове на художествената литература – поезия, проза, драматургия, литературна критика. Общото за всички тези направления е революционният романтизъм, а обединяващата идея е националноосвободителната.

Началото на този етап в поезията поставя Г. С. Раковски с поемата си "Горски пътник", обнародвана в Нови Сад (Австрия) през 1857 г. Макар съдържанието да е предадено в стихотворна форма, художествените похвати и поетичното майсторство са на твърде ниско равнище. Достойнствата на тази поема се състоят най-вече в идеите, заложени в нея. Тя налага националната идея и революционния романтизъм като програмни начала на българската поезия през последните десетилетия на османския гнет.

През 60-те години продължава да твори Д. Чинтулов. Все по това време се появява и Петко Р. Славейков. Преминал през "даскалската поезия", през 60–70-те години, Славейков израства като истински поет. На своите съвременници той импонира най-вече с качествата си на епичен поет. Неговите поеми "Изворът на Белоногата" и "Бойка войвода" правят силно впечатление със свободния езиков изказ, със силните чувства, които пораждат, с голямото поетично майсторство на автора. Заедно със Славейков през 60-те години с поезия се проявяват още Райко Жинзифов, Григор Пърличев, Никола Козлев, Любен Каравелов, Добри Войников, Димитър Велексин, Теодосий Икономов.

През 70-те години на поетическото поприще се изявява и Иван Вазов със стихосбирките "Пряпорец и гусла" и "Тъгите на България". По това време стихове пишат още Константин Величков, Стефан Стамболов, Стоян Михайловски, Цани Гинчев, Кръстю Пишурка, Пандели Кисимов, Бачо Киро Петров.

В последното десетилетие преди Освобождението се изявява и Христо Ботев, който напълно основателно може да се смята за най-големият и най-гениален български поет. Той написва едва 20 поетични творби, като някои от тях нямат особени художествени достойнства, но няколко от тези 20 стихотворения са достатъчни, за да се прояви поетичният му гений. Неговото творчество е тясно свързано с борбите на българския народ за политическа свобода и независимост. Заедно с това Ботев е първият изявен певец на социалната правда, на общочовешкото щастие. Поради тази причина идеите, намерили място в творбите му, са актуални не само за времето на поета, но и днес, в началото на XXI век. Тяхната витална актуалност поразява с дълбоките прозрения, с гениалните хрумвания, с дълбокото проникване в душевния мир на човека, в частност на българина, с онази поразяваща откровеност, която ще заставя и днес мислещите да се срамуват от поведението си в общественото пространство, а управляващите да забравят творчеството на поета. В стихотворението си "Борба" той ще отсъди: "Свестните у нас считат за луди,/ глупецът вредом всякой почита:/ "Богат е", казва, па го не пита/ колко е души изгорил живи,/ сироти колко той е ограбил/ и пред олтарят бога измамил/ с молитви, с клетви, с думи лъжовни." По-нататък ще продължи: "Соломон, тоя тиран развратен/ отдавна в раят нейде запратен,/ със свойте притчи между светците,/ казал е глупост между глупците,/ и нея светът до днес повтаря – / "Бой се от Бога, почитай царя!/ Свещенна глупост! Векове цели/ разум и совест с нея се борят:/ борци са в мъки, в неволи мрели,/ но кажи, що се могли да сторят!/ Светът, привикнал хомот да влачи,/ тиранство и зло и до днес тачи/. В "Моята молитва" поетът ще простене: О, мой боже, правий боже!/... Не ти, комуто се кланят/ калугери и попове/ и комуто свещи палят/ православните скотове:/ не ти, който се направил/ от кал мъжът и жената,/ а човекът се оставил/ роб да бъде на земята:/ не ти, който си помазал/ царе, папи, патриарси,/ а в неволя си зарязал/ мойте братя сиромаси/ ... А ти, боже, на разумът,/ защитниче на робите,/ на когото щат празнуват/ денят скоро народите!/. В "Елегия" и "В механата" Ботев, по един неповторим начин, ще разкрие социалната неправда и причините за това. Ще разкрие механизма на ограбване и унизяване на огромното народно мнозинство от шепа шарлатани: "Кажи ми, кажи, бедний народе,/ кой те в таз робска люлка люлее?/ Тоз ли, що спасителят прободе/ на кръстът нявга зверски в ребрата,/ или тоз, що толкоз години ти пее:/ "Търпи, и ще си спасиш душата"?! Със свойствената си откровеност поетът посочва социалните категории, включени в групата на угнетителите – " граби подъл чорбаджия,/ за злато търговец жаден/ и поп с божа литгургия!" – "смучат го наши и чужди гости". Гениалността на поетичните му вдъхновения намират завършен израз най-вече в баладата "Хаджи Димитър", в стихотворенията "Борба", "Моята молитва", "Елегия", "В механата" "Патриот" и др.

През 60–70-те години големи успехи постига художествената проза. Ако през първия период тя се проявява твърде плахо, най-вече с подражателски опити, то през 60-те години се появяват първите оригинални разкази и повести. Васил Друмев написва "Нещастна фамилия" (1860), а Илия Блъсков издава повестите "Изгубена Станка" и "Злочеста Кръстинка". И в трите повести преобладават наивитетът и сантиментализмът, но те са приети с интерес, тъй като показват и разкриват несносното положение и робската участ на българина.

Най-изявеният представител на белетристиката през разглеждания период е Любен Каравелов. Той написва общо около 30 разказа и повести, между които се откроявят "Българи от старо време", "Крива ли е съдбата?", "Мамино детенце" и др. В тези свои произведения той представя робската действителност, характерните черти на българите от това време, опитва се да внуши определени критерии за добро или за лошо, да предложи нови норми на поведение, но публицистичният патос му пречи да създаде силни образи и художествени внушения. Като съпоставя литературните произведения на

Каравелов през Московския му период с тези на руските писатели, Лев Воробьов основателно заключава: "Но каквито и да са били оценките за белетристиката на Каравелов – хладни или възторжени, едно е несъмнено: в рамките на руската литература, преживяваща един от най-високите си полети, те са изглеждали на руския читател художествено незначителни... С други думи, за руския читател от 60-те години повестите и разказите на Каравелов не са били истинско художествено откритие" (подч. от Л. Воробьов - б.м. И.С.).

Заедно с развитието на литературата се появява и литературната критика. Първите "критици" са самите автори, между които се изявяват особено Теодосий Икономов и Любен Каравелов. Най-изявен представител на литературната критика до Освобождението е Нешо Бончев (1839–1878). Неговите критични съчинения по въпросите на българската художествена литература имат съществен принос за утвърждаването на демократичното начало в българската поезия и проза.

Последните две десетилетия до Освобождението бележат върха на възрожденската публицистика. Характерното за нея през този период е това, че тя се диференцира в различни направления, отразяващи политическите течения и техните виждания в националноосвободителното движение. Около в. "Турция" на Никола Генович се групират туркофилите, в. "Отечество" на Добродетелната дружина привлича около себе си русофилите, "Македония" на П. Р. Славейков е поле за изява на просветителите и черковниците, "България" на Драган Цанков обединява униатите и западниците, а революционната публицистика е свързана с името на Г. С. Раковски и неговите вестници, с имената на Л. Каравелов и Хр. Ботев и издаваните от тях "Свобода", "Независимост", "Дума на българските емигранти", "Знаме", "Нова България".

При развитието на публицистиката се появяват два нови жанрови вида – фейлетонът и памфлетът. Едни от първите, които използват тези жанрове са П. Р. Славейков, Добри Войников, Стефан С. Бобчев, но ненадминатите майстори в тази област са Л. Каравелов и Хр. Ботев.

През 50–70-те години се заражда и българската драматургия. Първи в тази област се изявяват Сава Доброплодни, Кръстю Пишурка, Д. Войников. Първата българска оригинална пиеса принадлежи на Теодосий Икономов. Това е "Ловчанският владика или беля на ловчанския сахатчия", издадена през 1863 г. Опити в драматургията правят още П. Р. Славейков, Христо Даскалов, Л. Каравелов, Васил Друмев, Д. Войников и др. Техните произведения са силно повлияни от сантиментализма и романтизма на ранната европейска драматургия. Същевременно творчеството им е проникнато от революционни и патриотични идеи, които откликват на духовните и естетическите потребности на възрожденските българи.

Между драматурзите особено се открояват Добри Войников и Васил Друмев. Д. Войников написва пет драми и пет комедии. Най-известните негови творби са "Райна княгиня" и комедията "Криворазбраната цивилизация". Изключително популярна е и драмата на В. Друмев "Иванко, убиецът на Асеня I". Произведенията на двамата, заедно с "Многострадална Геновева", не слизат от сцената на българските театрални представления дълги години.

След Кримската война продължават научните търсения на българите в областта на историческото минало, в областта на етнографията и фолклора. С исторически проучвания се занимават П. Р. Славейков, Г. С. Раковски, Г. Кръстевич, Д. Войников, Л. Каравелов, Спиридон Палаузов, М. Дринов. Интересите на изследователите са насочени най-вече към средновековната българска държава, но се появяват и разработки, свързани с периода на османското владичество, с Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, с църковните борби. Професионални изследователи на българското минало са Спиридон Палаузов и проф. Марин Дринов. Като професор в Харковския университет Дринов проучва задълбочено много въпроси от средновековието и от Българското възраждане. Той свързва началото на тази епоха с делото и историята на П. Хилендарски.

В областта на етнографията проучванията са сравнително ограничени. Важно значение в тази област има трудът на Г. С. Раковски "Показалец или Ръководство как да се изискват и издирят най-стари чърти на нашего бития, языка, народопоколения ...". Тази разгърната програма за етнографски проучвания е завършена в Одеса през 1859 г.

Интересът към фолклора през разглеждания период нараства изключително много. През 1860 г. в Белград излиза трудът на хърватина Стефан Веркович "Народне песме македонски бугара". През 1861 г. Л. Каравелов издава в Москва "Паметници на народния бит и българите" на руски език. През същата година братята Димитър и Константин Миладинови печатат в Загреб "Български народни песни", събрани от Македония. Проучвания в тази област правят още П. Р. Славейков, Г. С. Раковски, Н. Геров, Васил Захариев.

Отделни българи правят опити за изследователска работа в областта на философията, астрономията, химията, физиката, географията и т. н. Издадените учебници и преводната литература в посочените научни направления дават възможност на българите да се запознаят с достиженията на европейската и световната наука.

През 50–70-те години на XIX в. настъпват значителни промени в областта на живописта. Развитието на обществения живот и изнасянето му вън от църковния храм поставя на втори план църковната живопис и изтласква напред светската живопис. Тази тенденция е свързана с имената на Станислав Доспевски, Христо Цокев, Георги Данчов и Николай Павлович.

Станислав Доспевски (1823–1877 г.) е възпитаник на Санктпетербургската художествена академия. Голям майстор на четката, той се изявява най-вече като портретист и пейзажист. Известни са портретите на Н. Геров, Ст.

Захариев, на сестрата на художника – Доминика Ламбрева, автопортрет и много други.

Хр. Цокев (1847–1883 г.) от Габрово също е възпитаник на руската школа. Негови известни творби са "Руска девойка", "Мъж с ордени", "Монах" и др.

Георги Данчов (1846–1908 г.) е самоук зограф. От църковната живопис преминава към светските мотиви. Рисува първия портрет на В. Левски, създава литографията "Свободна България", забележителен е портретът му на Пейо Кюркчията.

Николай Павлович (1835–1894 г.) е възпитаник на Виенската и Мюнхенската художествена академия. Той рисува най-вече картини с историческа тематика. Най-популярни са неговите платна "Минаването на Аспарух през Дунава", "Покръстването на Преславския двор", "Крум Страшний с отсечената глава на Никифор". Възкресявайки славното минало на средновековна България, Н. Павлович внушава на българите дързост срещу поробителите на отечеството. Павлович е и голям портретист и оставя цяла серия забележителни портрети, между които на Ст. Берон, на П. Берон и др.

След Кримската война се появява и българският театър. Според изследователите на историята на театъра първото театрално представление се осъществява в Шумен през 1856 г. Представена е комедията на шуменския учител Сава Доброплодни "Михал" ("Михал Мишкоед"). Сведенията обаче, които дава арменския духовник, езиковед, педагог, историк, етнограф, музиковед, театрален деец и член на венецианската мъхитаристка конгрегация – Минас Пъжъшкян, в писмото си от 22 май 1813 г., променят съществено това мнение. Той съобщава на своя адресат, че вечерта, след пристигането си в Шумен, присъствал на театрално представление в чест на славянските просветители Кирил и Методий и описва представлението по следния начин: "На малка сцена по средата трима мъже играеха някаква сценка. Единият от мъжете (дребосък, с женски движения) изпълняваше ролята на жена. Стоян ми обясни, че и тримата са българи, но сценката се изпълнявала на гръцки език, защото в салона присъствали гръцки духовници. После някаква жена в българска селска носия запя тъжна песен. Някакъв мъж в потури я съпровождаше на дълъг дървен музикален инструмент с много дупки. После той сам свири на него. После присъстващите започнаха да танцуват в кръг български танц". Това сведение на арменския театровед е безспорно и то трябва да се приеме безрезервно. Следователно като начална година на театралните представления в българските земи трябва да се приеме 1813 г. Още повече, че точно по този начин обозначава случилото се самият Минас Пъжъшкян: "След като ни нагости богато, той ни заведе на вечерно зрелище (театро) в един салон". А мястото на първото представление отново си остава Шумен. Колкото и екзотично да звучи подобно твърдение едва ли можем да се съмняваме в сведенията, които дава не някой друг, а един театровед. В покрепа на казаното са и сведенията, които той привежда, за икономическото развитие на града. Шумен е описан като силно развит занаятчийски център, който изнасял своите произведения в Цариград и Венеция и освен това имал редовна пощенска връзка с Белград и Венеция ("А Шумла е занаятчийски град, където се изработват чудни предмети за всекидневния бит. Оттук се изнасят ценни съдове от бакър за Цариград и нашата Венеция". И още – "А от Шумла има редовна поща за Белград и Венеция"). Съвсем естествено е тези връзки с градове като Цариград, Венеция и Белгарад да се отразят и върху културните процеси и достижения на шуменци по онова време. При това положение напълно разбираема е и появата на театрални сценки в толкова ранна година не на друго място, а точно в Шумен.

През 1856 г. Ломското читалище организира театрално представление на мелодрамата "Многострадална Геновева". В края на годината пак в Лом е поставена и пиесата "Велизарий". След това следват представления в Свищов, Габрово, Пловдив, Плевен и т.н.

Особени заслуги за развитието на българския театър през Възраждането има Добри Войников, който основава първата театрална трупа в Браила. В продължение на около десет години тя давала представления пред българските емигранти в Румъния. Поставя театрални постановки дори на сцената на Националния театър в Букурещ.

През 50–70-те години започва развитието и на модерната българска музика. Главен център на възрожденската музикална култура отново е гр. Шумен. Там през 1850 г. унгарският емигрант Михай Шафран формира оркестър от 9 души цигулари-емигранти, които изпълняват творби в духа на западноевропейската музика. По настояване на богатия шуменец Анастас Хаджистоянов в първите дни на април 1851 г. Михай Шафран съставя оркестър от 11 българчета. Това е първият български оркестър. През 60-те години Добри Войников започва да преподава в шуменското класно училище пеене по ноти и създава първата ученическа духова музика. До Освобождението в Шумен са образувани още два оркестъра.

Вторият голям музикален център през Възраждането е Русе. През 1871 г. там се учредява певческо дружество, което изградило хор за църковна музика, но заедно с това хорът изпълнявал и светски песни. Хор е създаден и в Свищов от учителя Мустаков.

В последните години на османското потисничество се налагат маршовите песни с патриотични мотиви, училищните маршове във връзка с честването на 11 май. Композитор на подобни маршове е Петър Груев. Заслуги в тази област има и Добри Войников.

Културните достижения на българския народ през Възраждането са забележителни. Без държавна подкрепа и въпреки противодействието на Високата порта и Цариградската патриаршия, българите съумяват да изградят една напълно демократична по своя характер култура, като заимстват от буржоазна Европа всичко, което има стойност за духовното развитие на България.

ФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ

Нация и национализъм

По въпроса за нацията като историческа категория съществува огромна литература, създадена от историци, политолози, социолози, философи, политици и всякакви други изследователи на човешкото развитие през различните периоди и най-вече през Новото и Най-новото време. Въпреки наличието на цялата тази книжнина и до днес въпросите, свързани с нацията и национализма, не са цялостно решени или по-точно казано няма единно мнение по това каква е тяхната същност, коя е най-пълната и точна дефиниция, кога се появяват, каква е връзката им с предходните категории, използвани за обозначаване на развитието на обособените човешки групи, кои са определящите елементи на новите категории, общи ли са те за всички нации и т.н. и т.н. Изследователите не могат да се споразумеят дори за това кога и как възникват нацията и национализмът и кое е предхождащо – нацията ли ражда национализма или тя е негово следствие. Тази лавина от мнения, които твърде често се изключват, в много случаи обаче се допълват и представят ако не една по-ясна, то поне една по-разбираема картина на поставените проблеми.

Различията между изследователите идват най-вече от избрания подход за изясняване на проблема. Историците обръщат внимание преди всичко на историческото развитие на отделните човешки групи и тяхното преминаване през различните периоди на развитие с промените, които настъпват сред тях – материални, социални, културно-духовни. Наред с това тази категория изследователи прави ясна връзка с миналото – традиция, религия, език, психически облик, територия и т.н., формирало се във вековете до Новото време, ако условно приемем, че това е времето, когато се появяват нациите и национализмът. В същото време обаче историците разграничават категорично народността от нацията и обясняват подробно кога и как се появява едната и другата. Колкото и големи да са различията между тях и колкото и различна да е тежестта, която тази категория изследователи отдава на различните фактори, влияещи върху формирането на нацията, изводите, до които те достигат, се допълват или най-малкото не се изключват взаимно. Може да се каже определено, че т.нар. историческа школа използва в изучаването на нацията и национализма преди всичко исторически доказателства за обосноваване на своите изследователски резултати. Тези доказателства са и видими, и реални и поради тази причина резултатите са исторически защитими.

Представителите на т.нар. социологическа школа отделят значително по-малко място в своите изследвания на конкретните исторически доказателства и обръщат внимание преди всичко на логическите връзки в изследваните човешки групи, които, като правило, са неделими от човешкото съзнание и промените, които настъпват в него. Тези промени обаче са свързани с всичко онова, което включва традицията, обичаите, религията, психическата нагласа, езика и в крайна сметка с промените в човешката мисловност, с промените най-общо казано, в човешкото съзнание. Една част от изследователите в тази школа признават връзката с миналите етапи в развитието на определена група от човешкото общество. Други не отдават особено значение на това, но и не могат да го изключат напълно. А трети са склонни и приемат една част от методологията на историческата школа, още повече, че и историците не се отказват от достиженията на изследователите-социолози. Тази симбиоза се оказва, навярно, и най-правилният път към изследване на поставения проблем.

Почти всички историци – изследователи на нацията и национализма, приемат, че тези категории са продукт на Новото време – XVIII–XIX век. Преди XVIII в. не може и не трябва да се говори за национални общности, национални черти, национална идеология. Те изхождат от постановката, че нацията е една по-висока степен в развитието на определени етнически групи, която по-висока степен е свързана с развитието и налагането на новите буржоазни отношения в Европа и Северна Америка през XVIII и XIX век. При новата категория материалнтите, социалните и културно-духовните промени са качествено различни от това, което се наблюдава през предходните векове в развитието на етническите групи.

Що се отнася до социолозите – изследователи на нацията и национализма, те намират много общо между донационалната и националната епоха. Това се отнася за повечето привърженици на тази школа. Общото или тази общност те търсят в онези категорични взаимовръзки, които са и видими, които са и невидими, но неоспорими. Такива са общото минало, общите легенди и предания, общият език, общата психическа настройка, общата религия и др. Подобен подход при решаването на проблема безспорно има своето място в изучаването му, още повече, че той не противоречи, а напротив – като че ли се допълва с методологията и постановките, използвани от представителите на т.нар. историческа школа.

Относно национализма – той се свързва най-вече с националното чувство, но нерешен остава проблемът кое е предходно и кое следващо – националното чувство ли предхожда нацията или нацията националното чувство. Национализмът обаче се свързва още и с борбата за национално признаване и независимост, с националната идеология. Отделни автори обосновават културните аспекти на национализма и това довежда до още по-голямо усложняване в изучаването на разискваният въпрос. Може би най-правдоподобно звучи постановката на проблема в произведенията на създателите на национализма Русо, Мацини и др., отбелязва Върбан Тодоров в изследването си "Етнос, нация, национализъм. Аспекти на теорията и практиката". С., 2000 г. Според тях национализмът е съчетание между движение и идеология – следователно той има както културни, така и политически измерения.

От казаното дотук става ясно, че представителите на двете основни школи в изучаването на проблемите за нацията и национализма – историческата и социологическата, възприемат различни подходи при решаване на поставения въпрос. Независимо от това обаче достиженията и на едната, и на другата школа имат и своето място, и своето значение, тъй като те взаимно се допълват. Използването на исторически доказателства е немислимо без използването на логически конструкции и логически връзки в сферата на решаването на въпроси от подобно естество. И обратно – да се изясни проблемът за нацията и национализма единствено на базата на логическите построения, колкото и ефектни да са те и колкото и обосновано да изглеждат, без наличието на конкретни исторически доказателства, си е чиста проба идеализъм със съмнителни качества.

С появата на националната епоха – за нацията започва да се говори от времето на Великата френска революция, т.е. след 1789 г. – се оформят и два основни възгледа за това какво всъщност е нацията и кога се появява тя – френският и немският. Според френския възглед нацията и държавата са в органическо единство – държавата всъщност се явява като политическа форма на съществуване на нацията. Следователно, без наличието на държава нацията не може да съществува. В същото време немският възглед застъпва точно противоположно становище. Според него нацията е общност от хора, която макар и разделена от границите на различни държави, е обединена от обща история, общ дух, общо културно наследство, общи традиции, общ психически облик и т.н. и тази общност – т.е. нацията, не се влияе от политическото ѝ раздробяване в различни държавни формирования.

Тези два модела – френският и немският, имат своето обяснение в историческото развитие на Франция и Германия. Докато първата си остава силно централизирана държава, въпреки революцията и въпреки метаморфозите, през които преминава френското общество след 1789 г., втората е разделена на множество държавици, но в тях живеят немци. Тези два модела се запазват и до днес и те играят важна роля в живота на много народи, живеещи в рамките на многонационални империи, какъвто е и случаят с българите. Да се твърди, че единият подход при формирането на нацията бил по-прогресивен и поради тази причина наречен "западен", докато другият – обозначен като "източен" и окачествяван като примитивен, ирационален си е чиста проба политика, която няма нищо общо с науката за нацията. И двата пътя за създаване на нация са еднакво революционни и те съвпадат по време на поява, но различното политическо положение на формиращата се нация довежда до появата на конструкциите държава-нация (Франция, Англия, Нидерландия) и нация-държава (Германия, Италия, Балканските нации, включително и българската и др.).

Класически определения за нацията

В съвременната литература, посветена на нацията, съществуват десетки дефиниции за тази категория, някои от които звучат твърде екзотично. Тези дефиниции се базират най-вече на доказателствения материал, използван от авторите им и тяхната принадлежност към съответната изследователска школа. Значителна част от изследователите на нацията обаче, независимо от принадлежността им към една или друга школа, към едно или друго течение, признават, че за класически могат да се смятат определенията на Ернест Ренан, на Йосиф Сталин и на Макс Вебер. Колкото и да са различни по своята същност, тези определения оказват своето влияние върху по-късните изследователи и дефинициите, представени от тях.

Ернест Ренан (1823–1892 г.) – френски философ, филолог и историк – работи върху проблемите на нацията в края на XIX век и макар и французин отхвърля ролята на държавата като основна в националнообразуващия процес – т.е. игнорира френския възглед за това що е нация. Той разглежда нацията по-скоро като общност, обединена от духовността, която има минало, настояще и бъдеще. Тази общност има съзнание за общо минало или историческо съзнание за обща съдба. Група хора, които имат общо минало и съзнание за това, че са били обединени в миналото, т.е. историческо съзнание за общата си съдба, и които желаят в настоящето и бъдещето да бъдат обединени и да се развиват като едно цяло, е основното условие за определянето на тази човешка група като нация, заявява французинът. Тази група, тази общност се състои от отделни членове, от отделни индивиди и всеки един от тях трябва да носи това усещане, тези чувства, тази нагласа. И това, според Ренан, не трябва да бъде моментно усещане или желание на индивида, а позиция, която трябва да се защитава ежедневно цял живот. Като разисква въпроса за нацията той отбелязва, че тя се появява на определен етап от човешкото развитие и следователно след като изиграе своята роля тя е обречена на отмиране. Той не приема аргументите на други изследователи на този проблем, които защитават позицията, че нацията или нациите са резултат на расови или династически връзки или че основополагащи в националнообразуващия процес и в съществуването на нацията са общността на религията, общността на езика и общността на територията.

Дефиницията на Ернест Ренан включва в себе си изключително важна информация и съдържание за категорията нация. Става ясно, че в случая водещ елемент е духовността, която обединява, която сплотява, която свързва отделните членове на една човешка група. Именно тази духовност им дава възможност да имат съзнание за общо минало, за общо настояще и общо бъдеще. Ако се доразвие тази мисъл на Ренан обаче ще се стигне до извода, че духовността все пак е резултат на нещо реално съществуващо. Тя, тази духовност, не може да се появи свише, тя не може да се приеме като съществуваща даденост в изследваната или дадената човешка общност-група, защото, в противен случай, отново възниква въпросът кое е първично и кое – вторично. Човешката общност ли поражда духовността или тя е нейно следствие? Отговорът на този въпрос, без да се вземат предвид другите фактори, влияещи върху общността и нейната духовност или върху духовността на една общност, би бил във всички случаи ирационален. Науката история обаче доказва, че за да се появи общността като общност и духовността като духовност и то особено на формираната общност, която трябва да има съзнанието за общо минало, общо настояще и общо бъдеще, са необходими още много фактори, без някои от които не може да има нито общност, нито духовност. Игнорирането на икономическите и социалните фактори, развили се и появили се през Новото време вече в ново амплоа, обрича на ирационалност дори оригинални хрумвания и догадки, дори чудесни дефиниции, в които има много вярно. В крайна сметка те могат да бъдат окачествявани и като класически, но не дават ясна и реална представа за дефинираната категория.

В началото на XX век Йосиф Сталин (1879–1953 г.) определя нацията като "исторически създала се устойчива общност от хора, възникнала на базата на общността на езика, територията, икономическия живот и психическото устройство, която се проявява в общността на културата". Ако се сравни дефиницията на Сталин с тази на Ренан, а и с тези на другите изследователи на проблема в края на XIX и началото на XX век трябва да се подчертае, че сравнението е в полза на Сталиновото разбиране на категорията нация – и като пълнота, и като обективност, и като композиция на изброените белези, характеризиращи нацията. В това определение има и онова, което отсъства от дефиницията на Ренан. Дали подредбата на характеризиращите елементи-белези е в най-точната и вярна последователност – може да се спори, но като такива те са задължителни и тяхното присъствие дава една много по-ясна и реална представа за това що е нацията и в какво се състои нейната същност. Определението на Сталин се приема най-вече от историците, но независимо от това обективността изисква да се каже, че ако категорията нация е нещо обективно, а тя наистина обективно съществува, то и дефинициите за нея трябва да бъдат обективни – т.е. да включват обективни белези, които са видими в повечето случаи или се открояват в поведенчески план, макар и неподдаващи се на метричната система.

И Сталин, както и Ренан, смята, че нацията е категория, която се появява на определен етап от развитието на човешкото общество и поради това, след като изпълни своята роля, тя ще изчезне като такава. И двамата използват примери, които подкрепят дефинициите им, от европейската история, и двамата работят преди световния катаклизъм, наречен Първа световна война, който обръща на 180 градуса много установени "истини" и дефинирани постановки.

Третото класическо определение за нацията принадлежи на немския социолог Макс Вебер (1864–1920 г.). Колкото определението на Сталин е материалистическо, толкова определението на Вебер е идеалистическо. Според него нацията е чисто субективна категория и белези като общност на езика, общност на територията, общност на икономическия живот просто нямат място в нейната характеристика. Важна е общността на психическите черти, които формират чувството за солидарност и единство на общността, а това от своя страна поражда чувство за самоопределяне като нация. Нацията, според него, е влиятелна, престижна общност, която е призвана да има културна мисия. Той свързва идеята за нацията с престижни и влиятелни интереси. Първоначално малка група от хора, наречена от Вебер интелектуалци, стояща начело на обществото, възприема тази идея и я свързва с митовете за божественото минало. По-късно тези идеи се разпространяват сред цялата общност, като нейна специфична културна мисия. Тази културна мисия има доминиращ характер и отличава една нация от друга. В същото време обаче тази общност трябва да се различава и от други общности, които също така издигат на преден план своята културна мисия, макар и в доста по-различен аспект – например научните, религиозните и др. За разлика от тях Вебер разглежда "нацията като общност от чувства, която ще се проявява адекватно в своя собствена държава".

Дефиницията на Вебер обаче може да се отнесе почти напълно приемливо и към донационалните общности – т.е. към етническите групи. Всъщност неговото определение, макар и в модифициран вид, обслужва най-вече изследванията на привържениците на социологическата школа, които определят етническата група като притежаваща субективно убеждение за своето общо минало, което е важно за развитието на груповата идентичност.

Определено трябва да се подчертае, че и материалистическият, и идеалистическият подход имат своето място при изясняване на проблема за нацията. Съчетаването им в повечето случаи води до по-добри резултати и това се отчита от съвременните изследователи.

Състояние на българската народност след завладяването на България от турците

Завладяването на България в края на XIV в. и попадането на останалите балкански държави под властта на османските турци показва, че появата на новите нашественици и тяхната роля в бъдещето на Балканите не е разбрана и оценена правилно от управляващите в Европейския югоизток династии. Нито Византия, нито България, нито Сърбия, нито отцепилите се от тях самостоятелни владетели съумяват да преценят същността на новата опасност. Историята едва ли има право да ги вини за тази им недалновидност, тъй като набезите на узи, печенези, кумани и особено на татарите по своя размах и жестокост не са по-малко страшни от тези на турците. Но всички те минават, остават временно и отминават, като отлагат във филтъра на балканските народи горчилката от ужасите и страданията, ала и поуката за преходността на злото. Подобни са очакванията и за новите нашественици, поради което много често те са използвани като съюзници в непрестанните разпри между враждуващите съседи. Този път обаче съдбата предлага нещо ново, непознато, неподдаващо се на сравнение с отминалото и именно поради това не се намира ефикасно противодействие.

Съдбата на българския народ след завладяването му от турците е жестока. Най-изявените родове и личности са унищожавани съзнателно, емигрират или са принудени да приемат исляма. Първосвещениците на българската църква, дръзнали да се опълчат срещу поробителя, или намират смъртта си, или са изпратени на заточение в далечни земи. Други намират прибежище в славянските страни, изпитали по-късно злощастната съдба на българите, или се установяват в източнославянските държави, останали незасегнати от османската експанзия. Подложена на жестока сеч през XV в., на съзнателна асимилация през следващите векове, българската народност, въпреки всичко, съумява да се запази и да съхрани език, бит, традиция и вяра.

В народностната психика настъпват дълбоки промени, свързани с новите условия на живот. Социално изравнената народна маса, лишена от своите водачи, лишена от своите духовни пастири, се затваря в себе си и в продължение на векове загубва пропускателната си възможност както навътре, към сърцето и душата на българина, така и навън, към останалия на свобода християнски свят. Тази постановка не трябва да се абсолютизира, но тя е характерна за подавляващото мнозинство, запазило главите си от ятагана на поробителя. При това положение битовият консерватизъм се оказва най-сигурното оръжие срещу неспирните изригвания на ислямския фанатизъм. Затворени в семейството, в селото, в общината, българите заживяват в един омагьосан кръг на раждане, израстване и роене, на плащане на кръвна дан, на робско примирение и отмъстителни изблици, на смирение пред домашното кандило и Христовата икона. Този омагьосан кръг всъщност е кръгът на живота, който запазва и съхранява народа през най-тежките векове на чуждото потисничество.

Важно място в този процес има християнската религия и църква. Унищожаването на Търновската патриаршия и включването на подвластните територии и население в диоцеза на Цариградската патриаршия дава своето негативно отражение върху българите. И все пак това се оказва, поне в началото, "малкото зло", защото източноправославната християнска религия си остава основното верую за покорените народи. Милетската система, възприета от османската администрация, при която религиозните общности получават право на самоуправление във вътрешните си дела, прехвърля всички граждански отношения върху църквата. От раждането до смъртта си българите свързват всяко събитие с Бога и с вярата в Бога, определят морално-етичните си норми на поведение въз основа на десетте Божи заповеди, живеят с ритъма на църковния календар. За малкото радост в техния живот и за горчивата робска участ те виждат Божията промисъл и търсят утешение в пост и молитва, във вярата за по-добър живот "в отвъдното". Всъщност взаимноизключващите се ценностни системи, издигнати от християнството и исляма, довеждат до такова противопоставяне между покорители и покорени, което не дава възможност за проникване между двата народа, а това в голяма степен също има своето значение за съхраняването на българската народност.

Запазването на местното самоуправление също способства за оцеляването на българите. Още от самото начало на чуждото господство в българските земи общината се превръща в буфер, който поема ударите и от страна на османската административна система, и от страна на българската общност. Съвсем не е случаен фактът, че за ръководители на общините се избират най-авторитетните, най-образованите, най-почитаните личности, които трябвало да удовлетворяват интересите и на двете страни. Завоевателите се опират на тази съществуваща и преди тях институция с оглед фискалните нужди на държавата. Така се намира най-сигурният начин за събиране на данъците от покорените народи. В същото време общината запазва, в повечето случаи, своите членове от пряк досег с турските власти, а това се оказва много полезно за запазване на българите.

Формиране на българската нация

Жестоката съдба и тежките удари през първите векове на османската власт не съумяват да ликвидират българската народност. Разбира се, деформациите в душевността, в манталитета, в езика са неоспорим факт, но стъпвайки на прага на новото време, тази народност разчита на своя бит, на запазените български традиции, на своята вяра, на своя език. И още – българската народност е обединена в рамките на Османската империя. Много са източниците с домашен и чужд произход, които сочат, че границите ѝ се простират от Дунав до Бяло море, от бреговете на Черно море до Тесалия. Или българите са доминиращ народностен елемент в трите стари области Мизия, Тракия и Македония.

На базата на българската народност, населяваща споменатите територии, през XVIII и XIX в. се формира българската нация. Това е главният резултат на възрожденската епоха и той се преплита с всички основни и второстепенни процеси, протичащи в българското общество през тези последни два века на чуждия гнет.

В историческата литература, както вече беше отбелязано по-горе, са изказани много мнения и определения за нацията, но многообразието на националнообразуващите фактори, специфичността на този процес за различните народи и региони и разнообразието в прехода към тази висша степен на взаимоотношения и организация на отделните групи в човешкото общество, прави тези определения непълни, неточни и неприложими в повечето случаи. Това отбелязва и създателят на третото класическо определение за нацията – Макс Вебер. Безспорно в националнообразуващите процеси при почти всички народи може да се намерят и много общи неща, но спецификата, която твърде често се пренебрегва, тъй като не се вмества в известните дефиниции, в някои случаи взема връх и елиминира общото и характерното в този процес. **Ето защо мисълта за принадлежност към дадена нация е най-същественият белег, характеризиращ общността от хора, обединени и по редица други признаци. Тази мисъл е характерна за всички нации, независимо от географското положение, независимо от климатичните условия, независимо от особеностите на прехода, независимо от всичко, което може да бъде изтъкнато като специфика, като открояваща се особеност или нещо подобно.** Макар да се доближава до определението на Ернест Ренан, тази дефиниция отчита и "редица други признаци", без наличието на които мисълта за принадлежност просто не може да се появи.

При българите националнообразуващите процеси се изявяват през XVIII и XIX в. и те са свързани с промените в стопанските отношения, с промените в социалната област, с духовно-културните промени, които са следствие на променената стопанска и социална структура на обществото. Като резултат се променя мисленето на хората, излиза се от омагьосания кръг и се надмогва простото възпроизводство на продължители на рода и българщината. Ако се използва икономическата терминология, може да се каже, че през XVIII и XIX в. вече е налице сложното възпроизводство в човешки план, което променя не само числеността, но което променя мисленето, съзнанието, което ражда ново качество в духовната същност на оформящата се общност. Трудно, мъчително трудно, се заражда мисълта за принадлежност към тази общност, за съпричастност с тежненията и стремежите на хората в различните територии, обитавани от тази общност, но постепенно тя става факт с първостепенно значение.

Ако се разгледат, макар и твърде схематично, процесите, довели до появата на тази мисъл сред българите, те могат да изглеждат така:

1. Стопанските промени, които настъпват през XVIII и XIX в., довеждат до появата на общ икономически живот и формирането на единен национален пазар. Това е изключително сложен и продължителен процес, свързан както с господстващите в империята отношения, така и с въздействието на външните влияния, които налагат редица промени в традиционния живот на Турция. Появата на общността в стопанския живот се налага в резултат на развитието на производството, в резултат на засилената стоково-парична циркулация и в резултат на появата на специализирани производствени райони. Това профилиране налага взаимната зависимост и обвързаност на цялата българска стопанска общност, на цялата българска територия. Взаимната зависимост на различните райони в стопанско отношение довежда дотам, че българите започват да живеят в единен икономически ритъм. Частичното избързване или забавяне на отделни територии не променя картината като цяло. Основна роля в този процес има българската буржоазия, която със своята предприемчивост и находчивост надмогва отживелиците и свързва стопанството на българските земи с европейските страни. Това довежда до активизиране и стимулиране на социалните отношения, развиващи се сред българското общество. То излиза от местната затвореност и ограниченост. Така в резултат на стопанските и социалните промени сред българите през XVIII и XIX в. се създават основите за образуване на българската нация.

2. Важно място в този процес заема културното развитие на обществото по онова време. През XIX в. се оформя новобългарският език, на основата на който се създава възрожденската книжнина и литература. Езикът е основен белег на националната култура. На този език се говори в трите области – Мизия, Тракия и Македония. Силно влияние върху културното развитие на българите оказват още традицията и чуждите влияния. Формиралата се през XVIII и XIX в. новобългарска култура, вплела в себе си новите повеи с аромата на традиционното наследство, приела и отсяла нужното от чуждите влияния - балкански, славянски, западни, обединява българския народ от всички краища на земите ни и налага единен духовен ритъм в развитието му.

Обединен стопански и духовно, българският народ постепенно прераства в нация, чието окончателно формиране приключва някъде към 60–70-те години XIX в. Общата територия, общият език, общият психически облик, основан на обща култура, вяра и традиция, единният национален пазар сплотяват в едно цяло българското население, обитаващо обширни територии на Балканския полуостров. Обладани от мисълта за принадлежност към това цяло, българите насочват усилията си към отхвърляне на османския гнет и извоюване на политическа самостоятелност.

През 1870 г. консолидираната българска нация получава официално признание не от някой друг, а от самата Османска империя. В чл. 10 на издадения на 28 февруари 1870 г. Ферман за учредяване на самостоятелна българска църква се очертават границите на Българската екзархия. Тези граници обхващат почти всички земи с преобладаващо българско население и включват трите класически български области – Мизия, Тракия и Македония. Всъщност това са границите на консолидираната българска нация, която с този документ получава своето официално признание. Малко по-късно – на Цариградската посланическа конференция – декември 1876 – януари 1877 г. тези граници, с незначителни изменения, са потвърдени и от представителите на всички Велики сили. С тези два акта и държавата поробителка, и нейните покровители, и Русия признават, при това официално и без външен натиск, че българската нация разпростира своята снага върху една значителна част от Балканския полуостров.

НОВ ЕТАП В НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ

В края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. българското освободително движение навлиза в нова фаза. Разочарованието от политиката на Сърбия след разпускането на Втората българска легия и гибелта на четата, предвождана от Х. Димитър и Ст. Караджа, през лятото на 1868 г., все повече и повече налага убеждението, че възприетата четническа тактика не може да доведе до разрешаването на българския въпрос. Една част от дейците на разпадналия се ТЦБК, преминали по-късно в Българското общество и в "Млада България", подкрепени от бивши участници в двете легии и от българската интелигенция около читалището "Братска любов" в Букурещ, започват да търсят нови пътища и форми за развитието на национално-революционното движение.

Появилият се нов политически кръг обединява революционерите от обкръжението на Г. С. Раковски и буржоазнолибералните дейци около Ив. Касабов, К. Цанков и Д. Ценович. И едните, и другите постепенно се отказват от поддържаните до това време концепции и възприемат идеята за масовото народно въстание, подготвено и осъществено във вътрешността на страната главно чрез силите на българския народ, като основно средство за извоюването на независимостта. Появата и налагането на тази идея е мъчително трудно, но осъзнатата обреченост на използваните до това време тактики обединява различните течения на младата българска емиграция.

За радикалната смяна във възгледите на "младите" важно значение имат както промените, които настъпват сред българското възрожденско общество, така и въздействието на европейското революционно движение. Пратеничеството на Млада България, в лицето на Теофан Райнов и Райчо Гръблев, посещава Женева, Париж и Лондон, където се среща с Ал. Херцен, М. Бакунин и Дж. Мацини през юни 1869 г. Водените разговори и препоръките, получени при тези срещи, дават своето отражение върху промените, които настъпват сред членовете и съмишлениците на новоформящата се идейно-политическа групировка. Като една от най-значимите фигури сред членовете на новото формирование се изявява личността на Любен Каравелов.

Любен Каравелов – жизнен път, дейност, идейни виждания

Л. Каравелов е роден през 1834 г. в Копривщица в богато бегликчийско семейство. Първоначално учи в местното килийно училище, а след това се прехвърля във взаимното училище. През 1846 г. постъпва в класното училище на Н. Геров. По настояване на баща си през 1850 г. заминава за Пловдив, за да продължи образованието си в гръцкото училище. След две години се премества в епархийското училище "Св. св. Кирил и Методий". През 1853 г. Каравелов се завръща в Копривщица и помага на своя баща в търговските му работи. Опитът на Стойчо Каравелов да направи сина си абаджия и търговец завършва без успех. Вместо с търговските книжа, младият Любен предпочита да се занимава с миналото на своя народ.

Чрез посредничеството на Н. Геров през 1857 г. Каравелов заминава за Русия. В Одеса прави опит да попадне във военно училище, но поради "несъответстваща възраст" (по това време той е на 23 години – б.м. И.С.) тази инициатива се проваля. След този неуспех той трябвало да постъпи като юнкер в руската армия, но Каравелов не се съобразява с императорската заповед. Копривщинецът не приема и разпореждането на одеския градоначалник, според което, ако нямал средства да се издържа като юнкер, можел да постъпи като стипендиант в едно от руските духовни учебни заведения.

В края на краищата Л. Каравелов напуска Одеса и се установява в Москва, където започва да посещава лекциите в историко-филологическия факултет на Московския университет като доброволен слушател, тъй като няма завършено системно образование.

Десетгодишният престой в Русия е изключително важен за идейно-политическото му съзряване, тъй като по това време северната империя е арена на остри социални и политически борби. Поражението ѝ в Кримската война показва ретроградността на господстващите феодални порядки. Интелигенцията все по-открито започва да възприема новите прогресивни идеи, а селяните възроптават срещу крепостничеството. След подписването на Парижкия мирен договор идеолозите на ранното славянофилство разработват нова програма за бъдещето на западните и южните славяни. Те трябвало да се вдигнат на борба срещу Османската и Австрийската империя и върху техните развалини да изградят автономни славянски държави, намиращи се под покровителството на Русия. Руската империя трябвало да ръководи тяхната външна политика и да стане нравствен център на славянския свят.

В тази обстановка Каравелов се свързва с дейците на Московския славянски комитет (формиран през 1858 г.) Михаил Погодин, Нил Попов, Иван С. Аксаков, Александър Рачински, Владимир Ламански. С тяхна подкрепа продължава следването си и в същото време сътрудничи на славянофилските вестници "День", "Москва", "Голос", "Московские ведомости". От този кръг Каравелов възприема идеята за обединението на южните славяни, което обединение той преценява като решаващо условие за освобождението на българите от османско владичество.

В началото на 60-те години на XIX в. той влиза във връзка и с представителите на официална Русия – директора на Азиатския департамент Николай

Павлович Игнатиев и военния министър граф Дмитрий Милютин. За това свидетелства по категоричен начин писмото му от 29 септември 1862 г. до Н. Игнатиев: "Ваше превъзходителство! Не намирам думи да изразя моята искрена благодарност към Ваше Превъзходителство за оказаната от Вас ласка и прием, но това ми дава смелост да се обърна отново към Ваше Превъзходителство с най-покорна молба да напомните на Господин Военния Министър относно моето определение. Надявам се на вас, като на напредничав руски човек, привърженик на истината и доброжелател на нашето славянско семейство. Ваше превъзходителство! Моята цел Ви е известна, към тази цел аз се стремя и бих желал да я достигна, а да я достигна мога само с милостивото ходатайство на Ваше Превъзходителство! Бъдете уверени, че Вашето ходатайство ще остане вечно в моята памет". Исканото "определение" е получено и Каравелов започва да изпълнява поставените му задачи.

В същото време Каравелов се запознава и с идеите на руските революционери-демократи А. Херцен и Н. Чернишевски, които оказват силно въздействие върху неговото идейно израстване. Включва се активно в живота на българското студентско дружество, а през 1861–1862 г. замисля да изгради тайна организация в Белград, която да се захване с подготовка на въстание в България. С помощта на руския етнограф Иван Г. Прижов изготвя специален проект за тази организация, озаглавен "С какво може да се помогне на българите". Пак с помощта на Прижов подготвя и издава през 1861 г. "Паметници на народния бит на българите" на руски език ("Памятники народного быта болгар"). В Москва пише и отпечатва първите си разкази и повести, обединени по-късно в сборника "Страници из книгата за страданията на българския народ", издаден през 1868 г.

Под влияние на сложната действителност, в която живее, идейното оформяне на Каравелов е изключително сложно и противоречиво. Много често той се проявява като славянофил и възприема идеи от Аксаковия кръг. В други случаи българинът се обявява решително срещу опитите на славянофилите да се наложат по някои въпроси. От този кръг той заимства идеята за южнославянска федерация, която в различни варианти отстоява до края на живота си. Върху изграждането на неговия мироглед влияят и идеите на руските революционни демократи. Той се възхищава от тези идеи, влиза във връзка с И. Г. Прижов, разработва с него проекта "С какво може да се помогне на българите", но не може докрай да възприеме техните радикални възгледи. Поради всичко това автори като Н. Кондарев и М. Димитров се опитват да го причислят изцяло или към лагера на революционната демокрация, или към славянофилските кръгове, но тези техни виждания не помагат за вярното изясняване на проблема. Явно в Русия Каравелов общува с всички политически среди и заимства по нещо от всички, в резултат на което се изявява и като славянофил, и като просветител, и като буржоазен либерал, и като революционер-демократ, и като привърженик на официалната руска политика по Източния въпрос. Предоставянето си на разположение на руските официални власти той прави с една единствена цел – да ангажира петербургското правителство с решаването на Източния въпрос и в частност – с българския въпрос, от което са заинтересовани както българите, така и Русия.

През 1867 г. Каравелов заминава за Белград като кореспондент на в. "Голос". Опитите на Кр. Шарова да докаже, че той имал намерение да се върне в България, но по стечение на обстоятелствата остава в Сърбия, не издържат критика. Каравелов тръгва и е изпратен съвсем целенасочено в Белград като кореспондент на "Голос". Тази длъжност той изпълнява още от есента на 1866 г., за което говорят двете "пробни" дописки, писани от него на 4 септември и 13 ноември и публикувани във вестника като дописки от Белград. И двете дописки са пропити със славянски и славянофилски дух. Още първото изречение на първата дописка оповестява, че "в сегашно време всички са заети с въпроса за славянския съюз и за скорошното разпадане на Турската империя".Всички подвластни народи се вълнували и се стремели към свободата. "Сърби, черногорци, българи и даже молдово-власи разбрали, че само политическото съединение между тях и духовното сближение с Русия ще бъде спасително за славяните, а всички други съюзи, настъпателни или отбранителни, ще доведат до гибел". Основната причина за изпращането му в сръбската столица трябва да се търси в привеждането в действие на идеята на руската дипломация за създаването на една южнославянска държава, в която трябвало да се обединят Сърбия и България. Инициатор на тази идея е Н. П. Игнатиев, който от 1864 г. е посланик на руската империя в Цариград. Каравелов възприема тази идея и до края на живота си я отстоява. Освен това той работи за създаването на един общ балкански съюз между сърби, румънци, черногорци и българи, подкрепен от Русия, който възприема като основно условие за извоюването на българската свобода.

В Белград Каравелов пристъпва към реализиране на проекта от 1861-1862 г. През май-юни 1867 г. основава Български комитет, в който по-известните личности са Иван Кулин, Ильо Марков, Цеко Петков, Найден Пешов, Еремия Българов. Комитетът на Каравелов и неговият създател споделят изцяло четническата тактика. Това се доказва категорично от устава на организацията, озаглавен "Закон и наредба", който в общи линии третира същите въпроси, намерили място в "Закона за народните горски чети ..." на Г. С. Раковски. На 1 юни 1867 г. Каравелов издава "Прокламация" до българския народ, с която го призовава да се вдигне на оръжие.

В Сърбия Л. Каравелов се сближава със сръбската либерална младеж и с представители на сръбската интелигенция. Той, благодарение на руските протекции, влиза във връзка и с представители на сръбското правителство и княжеския двор. Идеите на сръбските либерали дават своето отражение върху по-нататъшното оформяне на неговите възгледи. Тук окончателно се доизбистря виждането му за южнославянската федерация, която той разбира като съюз между българи и сърби. В това държавно обединение всеки народ ще си има отделни закони, отделен език, литература и училища. Върховната власт ще бъде обща – в парламента ще участват представители на двата народа, а начело на държавата ще бъде княз М. Обренович, който ще назначава еднолично висшите служители и администратори. Следователно през 1867 г. политическият идеал на Каравелов е свързан с парламентарната монархия. Явно идеята на славянофилите, че монархията е най-удачната държавна форма на управление за славянските народи, е все още доминираща в неговия политически светоглед. Влиянието на официалните руски среди, с които той поддържа връзки и от Сърбия, също имат своето място в този проблем.

В края на 1867 г. Каравелов е принуден да напусне Сърбия. В началото на 1868 г. се установява в Нови сад – Австро-Унгария, но и тук не се задържа дълго. Заподозрян в съучастничество при убийството на княз М. Обренович, той е арестуван и затворен в Будапещенския затвор.

През сръбско-австрийския период Каравелов продължава да заимства идеи от големите европейски мислители. Той е привърженик на английските историци Бокл и Маколей и на френския философ Огюст Конт, според които идеите са основният двигател на човешката история. Върху формирането му продължават да влияят славянофилските идеи и идеите на А. Херцен от либералния период на неговата дейност. Това дава основание на акад. М. Димитров да заключи, че въпреки някои практически стъпки в областта на революционното дело, Каравелов остава верен на своите европейски учители, че просветата е главен фактор на обществения прогрес.

В Будапещенския затвор, наречен от Каравелов "мъртвия дом", той престоява 203 дни. През това време преосмисля изминатия път и на 1 януари 1869 г. завършва статията си "Мои братя", публикувана през март във в. "Народност". Статията има програмен характер. В нея, на първо място, се посочва значението на просветата, силата на знанието и съгласието за напредъка на българския народ. На второ място, той отхвърля идеята за дуализъм, тъй като турците, в условията на религиозния фанатизъм, са неспособни за развитие. В статията се издига идеята за съюз между българи, сърби, румъни и гърци, но при пълно равенство и взаимно уважение. По отношение на държавното устройство той посочва за пример Швейцария и САЩ. "Погледайте на Швейцария и Америка и вие ще видите, че счастието човеческо се заключава не на скиптер и трон, не на корона и монархия, а на чиста човеческа слобода. А има ли посчастлив народ от американците и швейцарците? Аз отговарям: "няма". А в Швейцария живеят три народа, които никак не приличат един на други по характера си: немци, италианци и французи. А в Америка живеят заедно петдесет народа и петдесет вери." По-нататък Каравелов говори за свобода лична, свобода народна, свобода пълна. Така в резултат на престоя му в "мъртвия дом", той скъсва с идеята за монархията и прегръща републиканската форма на управление като най-прогресивна и пригодна за бъдещия съюз на балканските народи.

На 4 януари 1869 г. Л. Каравелов излиза на свобода, а на 28 април "съучастникът" в убийството на княз М. Обренович получава сръбски дипломатически паспорт, след което се установява в Букурещ. Тук той се изявява като една от най-дейните личности сред младата българска емиграция. Опитът на Добродетелната дружина да го привлече за редактор на проектирания в. "Отечество" пропада, а шумният скандал между него и ръководството на дружината го налага като основна фигура в "Млада България".

След скъсването със "старите" Каравелов търси средства за издаването на вестник, който да изразява настроенията на революционното течение сред емиграцията. С материалната помощ на одеските българи Н. М. Тошков и В. Рашеев и на живеещите в Букурещ Д. Ценович и Н. Попович на 7 ноември 1869 г. той започва издаването на в. "Свобода", който се превръща в орган на дейците, търсещи нови пътища за революционно действие. Около редакцията на вестника се формира политически кръг, в който се сливат двете струи на освободителното движение – революционно-демократичната и буржоазно-либералната. В късната есен на 1869 г. този кръг дава живот на нова политическа организация – Български революционен централен комитет (БРЦК), начело на която застава Л. Каравелов. Новият комитет всъщност се явява продължение на организациите на "младите" от крилото на Г. С. Раковски и това на Ив. Касабов.

В началото на своето съществуване БРЦК се намира изцяло под влиянието на идеите на Л. Каравелов, пропагандирани чрез в. "Свобода". Негово дело е и първата програма на комитета, публикувана на 1 август 1870 г. в руското задгранично списание "Народное дело", издавано в Женева. Тя е разработена в отговор на искането на Международната лига за мир и свобода, създадена в Женева през 1867 г. В специално писмо тази организация настоява да се изпратят програмата и другите материали на комитета, за да бъдат използвани те при подготовката на следващия конгрес на Лигата.

Програмата на БРК определя двата неприятеля на българския народ – турското правителство и гръцкото духовенство. "Нашата свещена обязаност се състои сега само в това: да очистиме своята земя от правителствената, чиновническата нечистота и да обезпечим своята народна, политическа и обществена свобода" – декларира Каравелов. Програмата предвижда да се създаде "избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народ", да се учреди Южнославянска или Дунавска федерация от типа на Швейцарския съюз, като се зачитат правата на всички народи, включени във федерацията. Посочените цели ще се постигнат, като срещу турското правителство се използват същите мирни средства "каквито бяха употребени против гръцкото духовенство; само в най-крайни случай ние ще да употребиме против тях оръжие, огън и нож".

Оповестените чрез програмата начала са синтез на идеите, които Каравелов пропагандира преди това в статията "Мои братя" и в материалите, обнародвани във в. "Свобода". Тактиката за мирни средства на борба против турското правителство явно е съобразена с духа на Лигата за мир и свобода в Женева, където е изпратена програмата.

През същата 1870 г. Каравелов обнародва брошурата си "Български глас. От БРЦК", където доразвива основните идейни постановки, намерили място в предходния документ. Главният извод, който той прави, е, че свободата може да бъде извоювана, само ако народът се надява на своите собствени сили и "не чакаме помощ и поддръжка нито от една европейска държава ...". Българите трябвало да прежалят живота си и да се захванат "за пушка, за сабля, за револвер, пищов, нож, шиш, топор, коса, сопа, кой с каквото може и кой каквото има и да откупиме свободата си и отечеството си". Каравелов препоръчва съчетаване на българското въстание с борбата на "бошняци и сърбе", за да се лее по-малко кръв. "Освен това българското движение трябва да стане извътре, а не от вън, както беше досега" – се казва в брошурата. Освободителната борба ще се ръководи от народна организация, а след победата "ще наредим своята държава според най-добрите наредби у просвещените народи, т.е. у американците, белгийците, швейцарците".

Идеите, изложени в "Български глас", могат да се смятат за най-високата точка в идейното развитие на Л. Каравелов. Те се допълват и доразвиват в много от статиите на в. "Свобода". В основата на неговата публицистика стои идеята за революцията като единствено верен път за освобождението на България. "Свободата се не харизва, а се взема" – пише Каравелов и допълва: "Революция, революция и революция е нашето спасение и повече нищо".

Запознат добре с политиката на Великите сили по отношение на Османската империя, той смята, че революцията, която се подготвя, е необходимо условие за въздействие върху тези сили по отношение съдбата на българите. "Българското име ще се спомене на европейските конференции само тогава, когато българският народ забие на Балкана своя байрак и когато всеки българин извика с пълен глас: И аз съм човек и желая да живея като човек." Що се отнася до Русия, Каравелов отлично познава както руската действителност, така и целите на империята в Европейския югоизток. Тези цели, според него, съвпадат със стремежа на българите към политическа независимост. Именно поради тази причина и тук, в Букурещ, той продължава да поддържа връзките си с руските официални среди и да ратува за един балкански съюз, подкрепен от Русия, като условие за извояване на българското освобождение.

Революционната пропаганда, осъществявана от Л. Каравелов и неговия вестник "Свобода", има изключително значение за развитието на българското националноосвободително движение. Блестящ публицист, той упражнява силно влияние над БРЦК и кръга около него. В същото време обаче практическата дейност на комитета е твърде анемична. Революционната пропаганда разпалва въображението на Каравеловите последователи, но отсъствието на конкретна работа се отразява негативно върху БРЦК. При това върху страниците на "Свобода" се изказват твърде противоречиви мнения, свързани с освободителната борба, която най-често се поставя в зависимост от останалите балкански народи. Една част от дейците на комитета започват постепенно да се ориентират към практически действия, които имат за цел реална промяна в революционната организация, целяща насочването ѝ към конкретни действия за освобождението на България. Като най-изтъкнат изразител на тази група се изявява Васил Левски.

Васил Левски. Изграждане на Вътрешната революционна организация

Васил Иванов Кунчев е роден на 6 юли 1837 г. в Карлово, в семейството на Иван и Гина Кунчеви. Първоначално учи в местното килийно училище, а след това в градското взаимно училище. Поради тежкото материално положение на семейството Васил не може да продължи образованието си, а смъртта на баща му през 1851 г. го принуждава да се грижи, заедно с майка си, за издръжка на близките си. Като послушник при вуйчо си Василий учи в старозагорското класно училище, завършва учредения курс за свещеници, а през декември 1858 г. се замонашва под името Игнатий.

Макар да се справя добре с новите си задължения, Васил не става ревностен божи служител. Той се вълнува от политическите проблеми своето време, от положението на българския народ и през 1861 г. дякон Игнатий се посвещава на борбата за свобода, за което свидетелства самият той: "Аз съм посветил себе си на отечеството си от 61-во (лято) да му служа до смърт и да работя по народната воля."

Приведеният цитат от писмото му до Анастас поп Хинов от 25 август 1872 г. дава основание на Ал. Бурмов да предположи, че през лятото на 1861 г. той е хайдутувал в Стара планина, а есента на същата година заминава за Белград. В подкрепа на това свое твърдение Бурмов привежда два стиха от автобиографичното стихотворение на В. Левски, в които се казва: "Станах и отидох в Стара планина за година време се аз разгледах". Според Ив. Унджиев твърдението на Бурмов не може да се приеме за вярно, тъй като през 1861 г.

Васил решава да се посвети на борбата за свобода, но на практика това той прави със заминаването си в Белград на 3 март 1862 г. Споменатите два стиха, според Унджиев, се отнасят за участието му в четата на Панайот Хитов през 1867 г.

През есента на 1861 г. или през пролетта на 1862 г. дякон Игнатий заминава за Белград и постъпва в Първа българска легия. По време на сраженията с турците през юни, според Ив. Унджиев, Васил получава името Левски. Според Захари Стоянов това прозвище той получава в с. Еникьой – Северна Добруджа, където в едно надскачане присъстващите нарекли скока му "лъвска крачка". Стоян Заимов свързва прозвището Левски с Втората българска легия, където Любен Каравелов, удивен от прескока на Васил, възкликнал: "Това се казва скачка на нубийски лъв". Христо Ив. Големия отнася това име към Първата българска легия и сраженията през юни в сръбската столица, където Левски и Ст. Караджа проникват в белградската Байраклъ джамия. След този епизод всички започнали да го наричат Левски, а той, за да подкрепи това си прозвище, си ушива елек, на който на двата пеша били изобразени по един лъв.

След разпускането на легията се завръща в родния си град и отново поема службата в църквата. Известно време е затворен в Пловдивския затвор, учи в училището "Св. св. Кирил и Методий", след това за трети път се отдава на дяконската служба. През 1864 г., на Великденските празници, скъсва с монашеството и дяконството, захвърля расото, подстригва се в присъствието на своите приятели и отново се връща към светския живот.

Това "светотатство" обаче го принуждава да напусне Карлово. В периода 1864–1866 г. учителства в с. Войнягово. След това се премества в с. Еникьой, Северна Добруджа. И тук не се задържа дълго. Според З. Стоянов в началото на 1867 г. се установява в с. Конгас за твърде кратко време. През февруари или март 1867 г. напуска окончателно учителската професия и заминава за Румъния, където се подготвят четите на П. Хитов и Ф. Тотю.

Като знаменосец в четата на П. Хитов В. Левски преминава през цяла България. Включва се в състава на Втората българска легия, но за пореден път изживява разочарованието, заедно с останалите легисти, от политиката на сръбското правителство. Когато отношенията между българските легионери и сръбските офицери – техни преподаватели, стават обтегнати и става ясно, че легията ще бъде разпусната, Левски се обръща на 1 февруари с писмо към пребиваващия по това време в Белград Найден Геров. Бъдещият Апостол настоява да бъде освободен от легията 25 дни преди преминаването на четите в Българско, за да отиде във Влашко и след като се свърже с тамошните дейци да премине в България, за да подготви познатите си за предстоящите събития. В писмото си той е категоричен и заявява: "За таквоз нещо трябва поне един старейшина да има помежду ни". В заключителната част на писмото

Левски напълно откровено пише на Геров, че макар "и да знайте какво трябва (да се направи), но като вас человеци не могат извърши, ако и да можете чрез други, но не знаете ония человеци, с които може да се извърши".

Заболял тежко, Левски прекарва два месеца в болничното легло. През това време преосмисля изминатия път и породените съмнения в целесъобразността на четническата тактика се превръщат в убеждение, че трябва да се търси нов път за постигане на крайната цел. За това свидетелства писмото му от края на март или началото на април 1868 г. до П. Хитов, в което се казва: "Но пак ви моля и познавам за най-искрен и пръв любимец български, да дойдете при мен или да ви пиша аз какво мисля да правя и ще го направя, ако рече Бог с ваше позволение, ако го намерите благосклонно. И ще ви моля да ми позволите, за което, ако спечеля, печеля за цял народ – ако загубя, губя само мене си." Тези думи на Апостола са доказателство за промяната, която настъпва във вижданията му за начина, по който може да се доведе до успешен край революционната борба на българския народ.

След разпускането на легията Левски заминава за Румъния. Не се присъединява към четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, тъй като окончателно се убеждава, че предварителната подготовка е необходимо условие за победата на българската революция. В Букурещ се свързва с Ив. Касабов и дейците на "Българското общество". По това време се запознава с Хр. Ботев, с когото живеят заедно от ноември до началото на декември в една изоставена вятърна мелница. Подпомогнат материално от "Българското общество", В. Левски започва първата си обиколка из България на 11 декември 1868 г., когато с параход заминава за Цариград. В началото на януари 1869 г. напуска турската столица и преминава през Пловдив, Карлово, Сопот, Казанлък, Сливен, Търново, Ловеч, Плевен и Никопол. На 24 февруари 1869 г. Левски приключва своята обиколка и се прехвърля в Турну Мъгуреле.

След двумесечен престой в Румъния на 1 май 1869 г. Апостола започва втората си обиколка с изходен пункт Никопол. Сега той е снабден с революционна прокламация и пълномощно, получени от Ив. Касабов. И двата документа, които трябвало да удостоверяват, че Левски не е случаен човек, а изразява мнението на политическа организация, са подпечатани с печат на "Привременното правителство в Балкана". По времето на тази обиколка Левски поставя началото на изграждането на вътрешната комитетска организация. Посещава Плевен, Ловеч, Троян, Карлово, Калофер, Пловдив, Перущица, Пазарджик, Сопот, Чирпан, Ст. Загора и Сливен. В почти всички посетени селища създава частни революционни комитети. Това мнение се поддържа от Ал. Бурмов, Ив. Унджиев, С. И. Сиделников, Д. Дойнов, Цв. Павловска, К. Косев, Н. Генчев, И. Тодев, Пл. Митев, О. Маждракова-Чавдарова и то се смята за най-меродавно по този въпрос. Напълно естествено то се поддържа и от автора на този учебник.

В по-ранните изследвания на Д. Косев авторът също приема постановката, че по време на втората си обиколка В. Левски започва изграждането на частните революционни комитети и основите на вътрешната революционна организация. По-късно той променя това свое мнение и заявява, че първите частни революционни комитети в българските земи, дело на В. Левски, се появяват през втората половина на 1870 г. – т.е. след като той се завръща на юг от Дунав след почти едногодишния си престой във Влашко и след избирането на Ловеч за столица на вътрешната революционна организация. Същото мнение за началото на частните комитети и вътрешната революционна организация поддържа и Кр. Шарова.

Според Ив. Лалев първите частни революционни комитети се появяват едва през втората половина на 1871 г. До това време, отбелязва той, няма никакви сведения, които да дават основание да се смята, че съществуват комитети, изградени от В. Левски. Първите категорични сведения за съществуването им са от втората половина на 1871 г.

През втората половина на август В. Левски се връща по обратния път, преминава през Ловеч, Плевен и Никопол и на 26-и отново се озовава в Турну Мъгуреле. Избирането на този румънски град за основен пункт на р. Дунав не е случайно. Тук живее и работи най-довереното лице на Апостола в Румъния – Данаил Хр. Попов от Плевен.

След завръщането си в румънската столица В. Левски се включва активно в живота на младата българска емиграция. Заедно с Л. Каравелов участва в създаването на БРЦК. Възприетата от новата организация идея за масовото народно въстание, подготвено във вътрешността на страната, като основно средство за освобождението на България, явно се налага от опита, извлечен от Левски при двете му обиколки из българските земи.

Един от най-спорните въпроси в историята на Българското възраждане е този за създаването на БРЦК в Букурещ. Въпреки голямата по обем документация и още по-голямата по обем историческа книжнина, която е на разположение на изследователите, и до днес по този проблем съществуват различни мнения. От тях две са основни. Според Ал. Бурмов БРЦК в Букурещ се появява през есента на 1869 г. Това всъщност е третото му по ред мнение, след като се отказва последователно от първото – април 1870 г., и второто – декември 1869 г. Аргументите за това са много и тук едва ли е необходимо да се излагат дори частично. Преобладаващата част от по-старото поколение историци и от днешните изследователи на възрожденската ни история приемат това мнение с различни нюанси от рода на "късната есен на 1869 г.". Другото мнение се защитава от Д. Косев и според него до общото събрание в Букурещ от 29 април до 4 май 1872 г. на вътрешните и емигрантските дейци БРЦК в румънската столица не съществува. Такава организация има, но тя е във вътрешността на страната и това е комитетът в Ловеч, който играе ролята на централен за вътрешната революционна организация. БРЦК в Букурещ се създава едва по времето на общото събрание през май 1872 г. – такова е мнението на Д. Косев и то, до този момент има, макар и твърде малко, привърженици.

Предвид на съществуващата изворова база може да се каже, че много по-правдоподобно звучат аргументите на Ал. Бурмов и поддръжниците на тезата за 1869 г. – есента, като начало на БРЦК. Документите, носещи за подпис абривиатурата БРЦК/БРК или излезли от името на тази организация, писмата и спомените на участници в БРЦК, които съобщават за съществуването му до 1872 г. и сведенията с чужд произход – най-вече шпионски донесения за развитието на българското революционно движение и съществуването на организацията в Букурещ, са нещо, което не може де се подмине с лека ръка и да се отдаде само на недобросъвестна импровизация. Разбира се, категоричен документ за това кога е създаден БРЦК до този момент не е открит, но в печата на вътрешната революционна организация, поръчан от В. Левски, Л. Каравелов прави една добавка, срещу която Левски не протестира. Тя гласи "I отд. отъ Б.Р.Ц.К.", което ще рече, че Привременното правителство в България – т.е. комитетът в Ловеч, е първи отдел или първо отделение на БРЦК в Букурещ. Това е едно безспорно доказателство, че тази организация съществува и функционира в румънската столица много преди провеждането на общото събрание от април – май 1872 г. Ако това не е така, Левски едва ли би приел направената добавка с мълчание. Освен това Програмата на БРК, брошурата "Български глас. От БРЦК" също не срещат възражение от страна на бъдещия Апостол. А той е човек, който не се съгласява и не допуска компромиси в захванатото дело. Приемането на всичко това от него, а и от другите дейци на организацията, показва, че някаква организационна структура на българската революционна емиграция в Букурещ съществува, макар че категоричен документ от рода на учредителен протокол, протокол или нещо от този род отсъства.

През почти едногодишния си престой в Румъния Левски непрекъснато работи в интерес на издигнатата нова тактическа линия. Той се стреми да убеди емигрантските дейци, че центърът за подготовка на предстоящото въстание трябва да се пренесе във вътрешността – там, където ще се лее кръвта, че българите трябва да разчитат на своите собствени сили, а не на външна помощ, че трябва да се скъса решително с необмислените комбинации с балканските страни. Разнобоят в мненията в края на 1869 и началото на 1870 г. явно е доста сериозен, за което говорят редица писма на създателя на вътрешната революционна организация.

Разочарован от емигрантските кръгове, Левски напуска Букурещ и на 27 май 1870 г. се завръща в България. Този път той преминава през Русе, за да включи и този град във вътрешната революционна организация и още – за да създаде един нов канал за връзка с българите на север от р. Дунав. През юни за столица на Вътрешната революционна организация Левски избира Ловеч, а комитетът в този град е обявен за БРЦК. В запазената документация и в печата на организацията той е наричан още Привременно правителство в България.

Избирането на този град за център на изграждащата се вътрешна организация е целенасочен акт. Градът се намира в централна Северна България и дава възможност за сравнително лесна комуникация със селищата на изток и на запад от него. Освен това през Троянския проход се осъществява сравнително лека връзка с Южна България, а през Орхание (Ботевград) и Арабаконак преминава пътят до София и Югозападна България. През Троянския проход е и най-краткият път до родното място на Апостола и останалите подбалкански селища, където той може да разчита на верни съратници, познати му от ранните детски години. Това е и най-прекият път до Пловдив.

В продължение на цели две години В. Левски изгражда стройна система на революционната организация, подчинена на една цел – подготовка на българския народ за решителна разправа с вековния потисник. Тази система включва стотици селски и градски частни комитети, обединяващи в себе си представители на всички социални групи на българското общество. Той единствен от "четиримата големи" на българската революция достига до прозрението, че в подготовката трябва да бъдат привлечени и чорбаджиите. Техните средства се оказват особено нужни за материалната осигуреност на предстоящото въстание. Първоначално Левски предвижда получаване на тези средства по доброволен начин, но за тези, които отказват да подкрепят народното дело, той въвежда революционен терор.

Наред с организационното укрепване и доизграждане на Вътрешната революционна организация, през втората половина на 1870 г. Левски съсредоточава своето внимание и върху изработването на проектоустава на организацията. Проектоуставът, наречен "Нареда на работниците за освобождението на българския народ", е завършен през август – септември 1871 г. Основната задача, която поставя Левски в този документ, е "с една обща революция да се направи коренно преобразование на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да се замени с демократска република (народно управление)". Републиканските си настроения Апостола защитава още по-ясно в дописка до в. "Свобода", в която изрично подчертава: "И ние сме хора и искаме да живеем човешки: да бъдем напълно свободни в земята си, там, гдето живее българинът – в България, Тракия и Македония. От каквато и народност да живеят в този наш рай, те ще бъдат равноправни с българина във всичко. Ще имаме едно знаме, на което ще пише: "Свята и чиста република".

В "Наредата" Левски посочва и необходимите средства за осъществяване на революцията, а именно: организация, хора, пари, оръжие и други бойни потреби. Върховното ръководство принадлежи на Централния комитет, който се избира "по съгласието на по-голямата част от българския народ". Участниците в комитета имат точно определени задължения, а решенията се вземат от мнозинството. "Наредата" изключва категорично самовластието и едноличната диктатура. Основният принцип, прокаран в нея, е принципът на демократическия централизъм

Проектоуставът е едно забележително постижение на българската революционнодемократична мисъл Той разкрива по неповторим начин прозорливостта на В. Левски, който изгражда и организацията, и "Наредата" с вяра в силите на народа и в революцията като единствено средство за освобождението на България.

Наред с работата си по изграждането и укрепването на Вътрешната революционна организация, Левски води оживена полемика на няколко фронта. Преди всичко той се стреми да убеди старите войводи П. Хитов и Ф. Тотю, че възприетата от тях линия на търсене съдействие от страна на Сърбия е погрешна. Дейността им вън от редовете на организацията не помага, а вреди на делото. Поради това Левски изрично заявява на П. Хитов: "Всички войводи трябва да си бъдат в Българско, защото извън носят вреда, а не полза."

Срещу идеята за единодействие със Сърбия Левски издига идеята за независимост на българското движение, за превръщането му в равностойна на сръбската държава сила, за преговори на равни основи. Първоначално, докато движението е още слабо, той отхвърля всякакви проекти за контакти със Сърбия.

Тази своя позиция за сръбско-българските отношения Левски отстоява обстойно и пред П. Хитов през 1871 г. С примери той доказва на стария войвода, че българското движение е станало самостоятелно и независимо и че никой не може да го отклони от този път. "Ако е за българско, то времето е в нас и ние сме във времето. То нас обръща и ние него обръщаме. А колкото за извън Българско, днес не даваме ухото си на никакви техни обещания."

В. Левски не е против съюзяването на балканските народи срещу общия противник, но той държи неотклонно на равнопоставеността на евентуалните съюзници. Ето защо вместо със сърбите, той препоръчва единодействие с черногорците, тъй като "тяхната и нашата цел е една – народно управление". Във вижданията си за взаимоотношенията между народите на Балканския полуостров Левски достига и до идеята за Балканската република. За разлика от Каравелов той разбира, че съществуващото положение в Европейския югоизток не позволява изграждането на една Балканска федерация. Поради тази причина идеята за федерацията при него стои на втори план. Левски осъзнава необходимостта от пълното изравняване на българския народ с останалите балкански народи и едва след това на дневен ред може да дойде и въпросът за обединението.

В. Левски отговаря решително на критиката, отправена срещу него от онази част на българската емиграция, която се противопоставя на Каравелов и която обвинява вътрешните дейци, че се водят изцяло по неговия ум. Апостола категорично отхвърля това обвинение: "Приписвате ми, че уж от него (Каравелов) чакаме програма, закони, печати и не знам какво си. С една дума от него са вода. Отворете си очите хубаво в писмата ни по кой ред искаме тия работи, па и от кого да било там от вас по одобрението само на Каравелова, Ценова, Райнова, Живкова, Кършовски и от Д. Хр. Попова ли или по одобрението на тукашното ни вишегласие, па тогава да се върнеха и да се напечатат. Тъй кьоравата недейте стъпва и да дрънкате, че тука в Българско ви бележим вашите работи като убийство за народа ни". Макар да поддържа Каравелов, Левски държи на своята самостоятелност и указва категорично, че Вътрешната революционна организация е независима от каквито и да са външни влияния. Тя ще се ръководи от неговите разбирания, а решенията той винаги ще приема чрез вишегласие. Приведеният цитат, освен с посочената информация, е важени с това, че той дава ясна представа за състава на БРЦК. Изброените личности са всъщност членовете на букурещкия ръководен орган.

Макар да държи на независимостта, Левски, по тактически съображения, се съобразява и с БРЦК в Букурещ. Доказателство за това е приемането от негова страна на двамата помощници. На 16 юни в столицата на вътрешната организация – Ловеч, пристига Димитър Общи, а на 29 септември – А. Кънчев. Двамата са изпратени от Букурещкия български революционен център като първи подгласници на Апостола, които трябвало да му оказват всяческа подкрепа и в същото време да поемат част от функциите му, под негово ръководство, по укрепването и по-нататъшното изграждане на структурите на организацията.

Към края на 1871 г. изградената Вътрешна революционна организация е единствената реална сила, способна да постави на дневен ред българския въпрос. Идейната ѝ платформа, разработена от В. Левски, е забележителна с гениалността в прозренията на нейния създател. Така той единствен между "големите" в революционното движение предвижда зимата като най-удачен сезон за началото на българското въстание. Тежките условия ще затруднят редовната турска армия и ще дадат възможност за бърз и сигурен успех на българите. Във въстанието трябва да участва целият български народ – само по този начин, според Левски, може да се осигури крайната победа. При това той категорично отхвърля мечтанията на отделни групи за помощ от Русия. Като разяснява правилно политиката на руския царизъм, Апостола подчертава, че провокираното през 1867 г. революционно движение в България било в изгода единствено на Русия. Във връзка с това той предупреждава Ф. Тотю и другите дейци, че трябва добре да се поучат от уроците на миналото: "Цели сме изгорени от парене – пише Левски – и пак не знаем да духаме." И още – той е категоричен по въпроса, че "от нашите собствени задружни сили зависи да бъдем равни с другите европейски народи".

Конструирал по един неповторим начин Вътрешната организация, изяснил в детайли пътя на предстоящото действие, Левски е категоричен в начертанията си по въпроса за бъдещето на освободена България. Тя ще бъде "свята и чиста република", в която "българи, турци, евреи и пр. щат бъдат равноправни във всяко отношение, било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било. Всички щат спадат под един общ закон, който по вишегласие от всички народности ще се избере".

С идейните си виждания създателят на Вътрешната революционна организация се издига като най-значимата фигура на българската национална революция. Реализмът в неговите предначертания, почерпен от познаването на българската действителност и всички аспекти на Източния въпрос, се съчетава по един забележителен начин с постиженията на европейската прогресивна политическа мисъл. По този начин Левски издига революционнодемократичните идеи до степен, от която може да започне конкретната им реализация.

Първо общо събрание на БРЦК. Подем на революционното движение

След като В. Левски напуска Букурещ в края на май 1870 г. и се установява в Ловеч, в българското освободително движение се оформят два центъра – БРЦК в Букурещ и БРЦК в Ловеч. Отношенията между тях не се прекъсват. И двете страни правят опити да се запази както единството на целите, така и единството в действията. Разбира се, със своето теоретизиране и отсъствие на каквито и да са практически действия, БРЦК в Букурещ предизвиква недоволство сред вътрешните дейци, които по всякакъв начин дават да се разбере, че създадената от тях организация е независима от външния център. Сам Левски държи много на самостоятелността и независимостта в действията на Вътрешната организация, но той не се противопоставя на прибавката в печата, която правят емигрантските дейци. Към надписа "Привременно правителство в България", който той използва, те добавят "I отд. отъ Б.Р.Ц.К.", което ще рече, че комитетът в Ловеч е първи отдел или първо отделение на БРЦК в Букурещ. Левски приема и изпратените му помощници. Това показва, че въпреки противоречията между двата центъра и въпреки тяхната относителна самостоятелност, отношенията между тях през периода на изграждането на Вътрешната революционна организация се запазват.

В края на 1871 и началото на 1872 г., когато "Наредата" на Левски вече се обсъжда от емигрантските дейци, започва да си пробива път идеята за провеждане на едно общо събрание, което да отстрани недоразуменията и обедини усилията на двата центъра за постигане на общата цел. Причините за появата на тази нова тенденция трябва да се търсят в противоречията между вътрешните и емигрантските дейци, които съществуват от много време, в появата на противоречия вътре в самата организация (например между В. Левски и Анастас поп Хинов, между Левски и Димитър Общи), в разрастването на организацията и необходимостта от намиране на средства, в желанието за доизясняване на взаимоотношенията между единия и другия център. Освен това вътрешните дейци разбират, че въстанието е немислимо без подкрепата на емиграцията, която разполага както със значителни средства, така и с възможност за дипломатическа подкрепа на българското дело. От своя страна и емигрантските дейци се убеждават, че само с пропаганда трудно ще се постигне желаното.

Общото събрание се провежда от 29 април до 4 май 1872 г. в Букурещ. В него участват 25 представители на комитетите в България, Влашко и Бесарабия, като някои от делегатите на Вътрешната организация представят по няколко комитета. Представителите на България имат 33 гласа срещу 17 на емиграцията. Избраната от събранието комисия е натоварена да подготви програмата и устава на БРЦК. На следващия ден двата документа са предложени за обсъждане и приети. Новата програма се основава на програмата, поместена в "Народное дело", на възгледите, прокарани в брошурата "Български глас. От БРЦК" и излагани в статиите на в. "Свобода". По-голямата част от нея съвпада с основните положения на програмата на БРК от 1870 г., но е включен и чл. 10 за отношението на българските революционери към турците, който съвпада по съдържание с принципното положение на "Наредата" на В. Левски.

Новата програма посочва революцията като единствен път към свободата: "БРЦК има за цел да освободи България чрез Революция – морална и с оръжие". Основните средства за постигане на тази цел са: пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт.

Бъдещата форма на управление не се конкретизира по тактически съображения, но програмата дава категорични доказателства, че се предвижда демократично устройство на освободена България, тъй като се говори за "свобода народна, свобода лична, свобода религиозна". Предвижда се още равноправно отношение към всички народности, включително и за гърците, ако те се откажат от своите претенции. В приетата програма се определят ясно и категорично правата и изискванията на българите в отношенията им с другите народи: земята, "населена с българи, да се управлява български, т. е. съобразно с нравите, обичаите и характера на българския народ" и то "да се управлява по своята собствена воля, а всеки човек и народ да запази свободата си". Изрично се подчертава, че "ние не желаем чуждото, т.е. това, щото не е наше, но не желаем да даваме своето другиму" и още "ние не желаем да владеем над другите, затова и не позволяваме да ни владеят и другите".

Отношението към социалната и политическата роля на чорбаджиите, "които пречат на народната ни цел", също намира място в приетата програма. Те са причислени към враговете и противниците на освободителното движение.

В новата програма надделяват възгледите на Каравелов. И това може да се приеме като нещо естествено, тъй като той и неговият печатан орган са главните разпространители на идеите на българското освободително движение. Запознат с политиката на европейските сили, Каравелов тушира някои моменти от вижданията на Левски, а последният приема Каравеловите идеи най-вече по тактически съображения и в името на единството между вътрешните и емигрантските дейци. Големи промени са направени и в "Наредата" на В. Левски. Според приетия устав и решенията на събранието остава само един БРЦК със седалище в Букурещ.

На 4 май е избран новият БРЦК в състав: Любен Каравелов – председател, Кириак Цанков – подпредседател, Олимпий Панов – секретар, Димитър Ценович – касиер, Панайот Хитов и Васил Левски – членове.

Независимо от отстъпките, направени от В. Левски, основната цел на събранието е постигната. Между вътрешната организация и емигрантските дейци се установява единодействие, скрепено с приетите програма и устав. В същото време В. Левски запазва за себе си ръководната роля във вътрешността, като с пълномощното, получено от комитета в Букурещ, той можел да представя целия комитет и да действа от негово име както намери за добре.

На 1 юли 1872 г. Левски се завръща в България и се заема с подготовката на предстоящото въстание. С оглед на ускоряване на революционната подготовка през есента на 1872 г. започва изграждането на окръжни центрове. През септември – октомври са изградени Голямоизворският, Пазарджишкият, Старозагорският, Сливенският, Търновският и Ловчанският център. За общ контрол върху дейността на комитетите и за разузнаване на врага се създава тайна полиция. Формира се и тайна поща, снабдена с кодове, пароли и псевдоними.

В този решителен момент от подготовката на въстанието Левски обръща най-голямо внимание на набирането на средства, необходими най-вече за закупуване на оръжие. Освен това той моли БРЦК в Букурещ да осигури чрез сръбското правителство обучението на български младежи в Белградското военно училище. В писмо от 25 юли 1872 г. до комитета в румънската столица той заявява: "Ний се нуждаем от водители народни за бойното поле и молиме ги да ни дадат място във Войнишкото училище за 150–200 души".

Провал във Вътрешната революционна организация

След общото събрание се проявяват и първите признаци на разложение в средите на революционната организация. Все повече се изострят отношенията между В. Левски и Д. Общи. Освен това последният успява да настрои срещу Апостола някои частни комитети. Въпреки настояването на Левски пред букурещките дейци за неговото отстраняване, съветите му не са взети за сериозни и остават без особени последствия. Най-ярко доказателство за отношенията между двамата и проблемите, които създава Общи, е писмото на Левски до Д. Хр. Попов, в което се казва: "Бай Д., че е заслужил в много неща смърт, така е, но прощават му се на простотията му досега. Ако да беше учен, не можех да потъпча закона и трябва да изпълня. Бай Димитър не е предател, но неразбран, горделив и говори за работи от себе, без да знай къде водят: а устата му колкото го препоръчват, не излиза от хиляда една".

В същото време въведената от Апостола практика на революционен терор – насилствено събиране на материални средства от българските чорбаджии – противници на революционното движение, се оказва колкото полезна, толкова и опасна. При неуспех на замислена акция и при залавяне на изпълнителите провалът във Вътрешната революционна организация бил неминуем. Необходимостта от средства обаче принуждава революционните дейци да провеждат тази практика. На 20 юли 1872 г. Д. Общи убива в Орхание дякон Паисий с мотива, че предателствал спрямо революционните дейци. Тази акция на помощника на Апостола увеличава авторитета на Общи в Орханийско, Тетевенско и Етрополско. В тази изключително сложна и напрегната ситуация Апостола допуска грешка. Той предприема ответна акция на 14 август в Ловеч, която трябвало да тушира донякъде авторитета на непокорния му помощник. Придружен от Вутьо Ветов той влиза в дома на ловчанския чорбаджия Денчо Халача, за да вземе определените му от революционната организация средства, които той отказва да предостави. Извършителите на акцията са изненадани от слугата на чорбаджията и Левски е принуден да го убие с камата си. Тази случка настройва значителна част от ловешките дейци срещу ръководителя на вътрешната организация, а Иван Драсов, член на комитета в града, напуска Ловеч и заминава за Чехия под благовидния предлог да учи.

Проведената акция в дома на Денчо Халача и убийството на слугата се отразява негативно върху психиката на Апостола. В писмо до Каравелов той изказва съжалението си за напразната жертва на невинното момче, но подчертава основателно, че до решаването на българския въпрос ще бъдат дадени още много такива жертви. В тази обстановка се стига до обира на турската поща в Арабаконак на 22 септември 1872 г., който е извършен по един добре премислен план.

В продължение на почти цял месец турските следствени органи не са в състояние да разкрият истинските извършители на деянието и се смята, че това е дело на турски войници-отпускари. След 15 октомври обаче истината започва да излиза наяве, а между 19 и 27 октомври са извършени масови арести като е заловен и главният организатор на обира – Димитър Общи. Разкритията, които правят той и съратниците му след залавянето им, поставят организацията в изключително трудно положение.

БРЦК в Букурещ и неговият председател научават печалните известия от България много по-рано от В. Левски, който по това време се намира в Южна България. На 30 октомври – т.е. само няколко дни след залавянето на Д. Общи, Л. Каравелов и Тодор Пеев – председателя на Етрополския революционен комитет и участник в общото събрание от април-май 1872 г. в Букурещ, изпращат подписано от тях писмо до Апостола, с което му нареждат да направи всичко възможно, за да освободи заловените революционни дейци, "защото инак ще бъде всичко предадено". Само два дни по-късно, на 2 ноември, следва ново писмо до В.Левски, отново подписано от Л. Каравелов и Т. Пеев, в което се препоръчва незабавно вдигане на въстание – "трябва да се върви на бой, без да губим нито минута". На 21 ноември Матей Миткалото (Преображенски) намира Левски в Ст.Загора и му връчва писмото на Л. Каравелов и Т. Пеев от 2 ноември. Без да е запознат със съдържанието на писмото от 30 октомври и с провала на революционната организация в Орханийско, Тетевенско и Етрополско, Апостола обсъжда съдържанието на изпратеното послание със старозагорския комитет и от името на последния е изпратено възражение до БРЦК по направеното предложение. В същото време старозагорци, под въздействието на Левски, уведомяват и сливенския комитет, който също не приема идеята за незабавно въстание.

Такава е последователността в най-едри щрихи на събитията, развили се след 22 септември 1872 г. В писмата на Каравелов и Пеев и в реакцията на Левски и комитетите в Ст. Загора и Сливен мнозинството от изследователите виждат разумните действия на създателя на вътрешната революционна организация и непремислените и хаотични нареждания на председателя на БРЦК в Букурещ. Следователно противопоставянето между тях както и преди, така и сега продължава. Като изследват подробно този въпрос поотделно и Пл. Митев, и К. Мирчева убедително доказват, че в случая няма никакво противопоставяне. Нито нареждането на Каравелов е еднолично и необмислено, нито отказът на Левски е резултат на някакво противоречие, което съществува между тях. Недоразумението идва от това, че Апостола не познава съдържавнието на писмото от 30 октомври и ситуацията, която се създава след залавянето на участниците в Арабаконашкия обир. Двамата споменати автори доказват документално по безспорен начин, че в случая не само няма разминаване и противопоставяне в идейните възгледи на двамата, но те, след изясняването на положението от страна на В. Левски, напълно сближават позицията си по решаване на възникналата ситуация. Призивът за въстание не е нареждане за незабавно вдигане на революцията, а стремеж към съхраняване на силите на вътрешната организация и предотвратяване на задълбочаването на провала. А в първото писмо се настоява за освобождаване на арестуваните, само ако властите не гледат на тази работа като на хайдушка, т.е. като на криминално деяние. Следователно и в двете писма председателят на БРЦК и Т. Пеев дават възможност на Левски сам да вземе решение, предвид създадената ситуация и предвид състоянието на революционната организация. Като доказателство на тази интерпретация на двете писма може да се използа последното писмо на Л. Каравелов до В. Левски, което се коментира подробно от К. Мирчева. В него се казва: "Ти трябва да имаш вече известие за тая работа, ще видиш какво трябва да се прави, ще пишеш и нам, ако си разбрал нещо по-точно как стои работата и какъв ред трябва да се земе занапред. Ние никога не сме писали да додеш, но ако мислиш, че трябва да се видиш с нас, то доди, но както и да е, ако не сега скоро, то до пролбет трябва да додеш, за да се реши нещо за започеването".

Създадената ситуация заставя Левски да предприеме пътуване до Букурещ, където да се изяснят окончатгелно всички поставени по-горе въпроси и да се уточни тактиката, която ще се използа от революционните дейци в новата обстановка. Той решава да мине през Ловеч, за да прибере архивата на Вътрешната революционна организация и да я отнесе в Букурещ. Въпреки предупрежденията да не предприема замисленото пътуване, тъй като част от дейците на вътрешния БРЦК (Привременното правителство в България) са арестувани от турските власти и има опасност да бъде заловен, Левски не се отказва от първоначалното си решение. На 25 декември той пристига в столицата на Вътрешната организация, а на 26 следобед я напуска и тръгва за Търново. Същата нощ е заловен в Къкринското ханче, заедно с верните му сподвижници Никола Цвятков – Бакърджията и Христо Цонев – Латинеца. От Къкрина е върнат в Ловеч, след това е откаран в Търново, където окончателно е установена неговата самоличност. В последния ден на 1872 г. той напуска Търново и със силна охрана е изпратен в София, където е изправен пред извънреден съд, който го осъжда на смърт. На 6 февруари 1873 г. В. Левски е обесен край София.

Криза в революционното движение 1873–1874 г.

След провала във Вътрешната революционна организация и смъртта на В. Левски революционното движение в България изпада в дълбока криза. Разнобоят между вътрешните и емигрантските дейци отново излиза на преден план. Някои от изявените членове на БРЦК в Букурещ започват да се връщат към старите разбирания за търсене на съюзник сред съседните балкански народи. Стига се дотам, че се възражда дори идеята за четничеството като път за решаването на националния проблем.

В началото на 1873 г. Търновският комитет, без да се допита до БРЦК в Букурещ, се обявява за централен във вътрешността на българските земи и се захваща с подготовката на въстание. Специален пратеник в Белград търси помощ от страна на Сърбия. Той се среща в сръбската столица и с Л. Каравелов, но очакваната помощ за пореден път не се получава. Междувременно срещу БРЦК в Букурещ се обявява и П. Хитов, който в началото на 1873 г. също се намира в Белград.

Хаотичното състояние, в което попада Вътрешната организация и проявената немощ от БРЦК в Букурещ все пак пораждат идеята за свикване на общо събрание на новопоявилите се два центъра, което да реши спорните въпроси и бъдещето на революционното движение. Освен това БРЦК замисля да намери подходящо лице, което да продължи работата на Левски по укрепването на комитетската мрежа по места. Изборът пада на сливенския учител Атанас Узунов, който в продължение на около месец се справя добре с възложената му задача, но при опит да убие един чорбаджия в Хасково той е заловен и изпратен на заточение.

На 11–12 май 1873 г. се провежда първото общо събрание в Букурещ след смъртта на Апостола. От вътрешността на страната присъстват само двама души. Събранието отменя устава на организацията, а с това и основната идея на Левски за централизирано ръководство и строга дисциплина при подготовката на предстоящото въстание. Взема се решение за изпращане на чета в страната, която трябвало да провери настроението на народа и готовността за борба.

Събранието по същество унищожава голяма част от завоеванията на българското революционно движение от времето на В. Левски. Със своята безхарактерност БРЦК в Букурещ всъщност се превръща в това, което е до общото събрание от април – май 1872 г. По-големите и влиятелни комитети в страната изобщо не се съобразяват с него, а Търновският и Русенският започват да налагат своята воля. Като се вслушват в съветите на П. Хитов, те подемат инициативата за ново общо събрание. То се провежда на 20 и 21 август 1874 г. Събранието избира нов БРЦК в състав: Любен Каравелов, Кириак Цанков, Олимпий Панов, Тодор Пеев и Христо Ботев. Решава се още на Русенския комитет да се делегират права за възстановяване и укрепване на Вътрешната революционна организация. Новият централен комитет трябвало да подготви провеждането на ново общо събрание.

Идеята за намиране заместник на Левски се оказва твърде устойчива и през есента на 1874 г. за такъв е определен Ст. Стамболов. През ноември той започва своята дейност и съумява да възстанови редица комитети, но след около три месеца, когато разбира, че полицията е по следите му, напуска българските предели.

Задълбочаващата се криза се отразява особено силно върху Л. Каравелов по ред субективни и обективни причини. След провала във Вътрешната революционна организация и след като става ясно, че БРЦК в Букурещ, ръководен от Л. Каравелов, има важно място в действията ва революционните дейци на юг от Дунав, румънското правителство взема мерки за ограничаване действията на българската революционна емиграция. На 25 ноември 1872 г. Каравелов спира издаването на в. "Свобода" и заминава със сръбски дипломатически паспорт, издаден на 29 ноември, за Австро-Унгария. От там продължава за Франция и за известно време пребивава в Париж, за което има неоспорими сведения на руската тайна полиция. През втората половина на декември се завръща в Белград, където е посрещнат изключително радушно и от сръбската общественост, и от сръбските официални среди. Чрез официалната руска протекция той е приеман радушно от министър-председателя на Сърбия и от всички министри в управляващия кабинет. Каравелов е в най-близки отношения с Миливое Блазнавац – най-всесилния човек в сръбската столица и пръв регент на малолетния княз.

След падането на румънското правителство, ръководено от Л. Катарджиу, през януари 1873 г., и формирането на новия кабинет, начело с М. Когълничану, в началото на февруари Каравелов се завръща в Букурещ, а на 23 февруари започва да издава своя вестник под ново име – "Независимост", който продължава номерацията на "Свобода".

Последвалите общи събрания показват по безспорен начин, че ръководството на революционната организация трудно се справя с новата ситуация. Провалът във вътрешността на страната, обесването на всепризнатия организатор и ръководител на вътрешните дейци – В. Левски, заточаването на едни от най-дейните, до провала, членове на частните ръководни комитети и своеволието на по-големите структури във вътрешността като Търновския и Русенския комитет се отразява изключително негативно и върху емигрантските дейци. Л. Каравелов все по-често започва да се връща към разбиранията си за съвместни действия със Сърбия, без да вземе под внимание разбирането на Левски, че със сърбите и другите балкански страни трябва да се преговаря само на равни начала – т.е. само тогава, когато българското революционно движение стане равностойна на сръбската държава сила. По този начин се подлагат на ревизия основните начала на революционното движение, издигнати от Левски. През 1873 г. Каравелов заминава за Белград, за да търси помощ и подкрепа за българското революционно движение.

Противоречия назряват и в редовете на българската революционна емиграция. Издаването на в. "Независимост" става все по-трудно за Каравелов най-вече поради отсъствие на материални средства. Тези проблеми са известни на близкия му съратник в този момент Хр. Ботев. Каравелов ги споделя и с Иван Драсов, член на комитета в Ловеч, по това време учещ в Чехия: "Колкото за нашите обществени работи, аз не зная какво да ти разказвам. Няма хора, няма с кого да работиш... Всичко е бош. Аз съм останал сами, но моята сила е още цяла. Ще видиме. Във Влашко е назначена строга цензура, а аз съм длъжен да свърша годината. По цяло Влашко не мога да намеря гаранти за вестника".

На 12 октомври 1874 г. Каравелов спира издаването на "Независимост". В обръщението към читателите той заявява: "Братя българе! – в продължение на последните пет години аз се борех за българските интереси енергически и оставям публицистическото поле с чиста съвест и със спокойно сърце. С една дума, аз заплатих свая дълг на отечеството си. Работил съм добросъвестно, прави ли са били моите идеи и полезна ли е била моята програма – това ще реши времето и безпристрастната критика. И така, прощавайте! Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите досегашни занятия. Моля се на ония мои съотечественици, на които съм нападал пряко или косвено във вестника си напразно, да ме простят. Журналистиката е тежка и неблагодарна дейност".

Безпаричието на Каравелов и намерението му да спре вестника е известно на Ботев. Според К. Мирчева дори има вероятност на събранието от 21 август да е обсъждан въпросът за това Ботев да се заеме с неговото издаване. Това се вижда и от писмото му до Ив. Драсов, който също присъства на събранието и пита Ботев какво е решил. В отговора си поетът заявява: "Аз се, байновата, боя, защото е неприятно нещо да спи човек по водениците и да мисли, че това прави за отечеството си... Това аз съм изпитвал и затова се боя да оставя училището и да взема вестникът... Каравелову не пиши, че съм се оплаквал от съдбата си. Той не може да ми помогне, защото и той е като мене".

Разпространеното мнение, че Каравелов се оттегля доброволно от революционната дейност и се отдава на просветителство, не се споделя от съвременните изследователи. Според К. Мирчева той е отстранен от ръководството на БРЦК и революционната организация преднамерено от по-младите на години дейци в средите на "младите" – Христо Ботев, Стефан Стамболов, Иван Семерджиев, Иван Драсов...

В резултат на възникналите противоречия сред дейците на БРЦК се очертават две основни течения – умерено, начело с Л. Каравелов, и радикално, ръководено от Хр. Ботев. Най-ярко те се изявяват на третото общо събрание, проведено на 26 декември 1874 г. в Букурещ. Наложената в историческата литература версия, че на това събрание Каравелов се стремял към диктаторски пълномощия не отговаря на историческата действителност. Протоколи от това събрание не са запазени, но е запазено писмо на Хр. Ботев до Ив. Драсов, в което той описва целия ход и разискваните на събранието въпроси. Писмото е с дата 20 януари 1875 г. Ботев съобщава, че на събранието присъствали "доста лица" от двете страни на Дунав, но работа не свършили. "Мнението на Каравелова и Адженова беше да се избере едно пълновластно лице из България (което) само да се споразумява с тях, само да основава комитети, само да влиза в споразумение с държави и правителства и само да управлява и администрация, и финансиалната част на Централния комитет". Това обаче не се приело нито от представителите на вътрешността, нито от тези в емиграция. Стамболов, който дошел от България, (където все още изпълнявал възложената му от БРЦК апостолска мисия – б.м. И.С.), разказал, че там всичко върви добре и поискал да разпространява списание "Знание", за да може свободно да се движи из страната. Л. Каравелов отказва, което много разсърдило Стамболов. Ботев съобщава още, че събранието избрало комисия в състав: Л. Каравелов, К. Цанков, Ив. Адженов, Тома Пантелеев "и едно отсрещно лице". Пантелеев отстъпил мястото си на Хр. Ботев. Тази комисия трябвало да приведе в ред работите в Букурещ и Влашко до 1 март и да свика ново общо събрание.

Сведенията, съдържащи се в това писмо, показват, че Л. Каравелов не е искал никакви диктаторски пълномощия. Любен Каравелов – диктатор!!! На практика той иска за определено лице от вътрешността на страната същите пълномощия, каквито В. Левски получава след общото събрание от април-май 1872 г., тъй като тази позната практика дава добри резултати. Отказът на присъстващите обаче да изпълнят искането на Каравелов и Адженов е началото на откритите действия по отстраняването на председателя на БРЦК от заеманото място.

След спирането на в. "Независимост", Л. Каравелов започва да издава сп. "Знание" на 15 януари 1875 г. В "Предисловието" той заявява: "Тук ние сме длъжни да кажеме, че в нашия вестник се не приемат такива статии, които би имали политически характер и които би нападали както на отделни личности, така и на което и да е правителство. Нашият вестник ще да се занимава изключително с научни предмети и ще да разгледва такива въпроси, които въобще имат чисто научен характер." С планирането на издаването на това списание са запознати и дейците от радикалното течение. Това проличава от кореспонденцията на Ботев и спомените на Михаил Греков. До открития конфликт с Каравелов идеята се одобрява от всички, тъй като се предвиждало в списанието да се разпространяват и писания за минали революционни действия в европейски страни, което щяло да въздейства възпитателно в революционно направление върху българския народ. След началото на открития конфликт обаче Ботев се отзовава изключително отрицателно за новото каравелово издание.

Откритото скъсване на отношенията между Каравелов и Ботев става през март 1875 г., когато Каравелов конфискува бр. 11 на в. "Знаме", отпечатван до това време в печатницата на Л. Каравелов. Формалната причина за това са неизплатените парични дългове от страна на Ботев за предходните броеве. В действителност обаче идейните и възрастовите различия между довчерашните съратници и разминаването в тактическите прийоми по воденето на революционната организация са основните причини, които довеждат до откритият разрив.

През различните периоди на своя живот Л. Каравелов се изявява като истинска рожба на своето време – носител на новите буржоазно-либерални идеи, несъвместими със съществуващите феодални порядки, пламенен революционер-демократ, зовящ за революционна борба, просветител, който твърди, че "физическото благосъстояние е тясно свързано с умственото развитие, следователно знанието е предтеча на всяко едно прогресивно движение, т.е. на всяко щастие и добро". Той е модерният политик в българското националноосвободително движение, който интернационализира българския въпрос и ангажира както правителствата на васалните на Османската империя Балкански държави, така и една велика сила – Русия. В дипломатическите документи на представителите на Великите сили в Османската империя той е наричан "българският Мацини" и "народен герой от рода на Стенка Разин". И още – Руско-турската война от 1877–1878 г., в която на страната на Русия участват онези държави, които Каравелов теоретически и практически предпочита и търси за съюзници на българското освободително движение, довежда до възстановяването на българската държавност. Това може да се приеме като най-сериозният аргумент в защита на тактиката и стратегията, избрана и наложена в освободителното ни движение от Любен Каравелов.

Христо Ботев начело на революционното движение

В средата на 70-те години в живота на българската революционна емиграция настъпват значителни промени. Те са свързани с новите идеи, пропагандирани от най-влиятелната през тези години личност в БРЦК Хр. Ботев. Неговите радикални виждания определят основните насоки в развитието и действията на революционната организация. На преден план вече излиза проблемът за решителното действие, за всенародното въстание като неминуема стъпка към постигане на освобождението. В много отношения този проблем се налага и от самото развитие на Източния въпрос и настъпилата на Балканите кризисна ситуация през 1875 г.

Христо Ботев е роден в Калофер на 25 декември 1847 г. в семейството на видния възрожденски просветител Ботьо Петков и Иванка Дрянкова-Петкова. Бащата на Ботев получава образованието си в Одеската семинария, а през 1848 г. открива в Калофер едно от първите класни училища в българските земи.

В юношеските години синът тръгва по пътя на бащата. След като завършва трети клас на Калоферското училище, той, със съдействието на Н. Геров, заминава за Одеса. Като стипендиант на Одеското българско настоятелство във Втора одеска гимназия Ботев първоначално получава изключителното благоволение и покровителство от страна на братя Тошкович. Причините за това трябва да се търсят най-вече, както отбелязва Захари Стоянов, във факта, че той бил син на "известния даскал Ботя". Като ученик в гимназията обаче Ботев издържа едва около две години – от 1863 до 1865 г. Причините за това трябва да се търсят в недотам успешното учение на българина и в увлечението му по проявяващите се по това време радикални течения в Русия. След изключването му от гимназията за слаб успех остава още около година в Одеса. През 1866 г. учителства в българското село Задунаевка, Бесарабия.

Престоят на Ботев в Русия има важно значение за идейното му съзряване. В Одеса той попада под влиянието на идеите на Н. Г. Чернишевски и Н. А. Добролюбов. Дружи с полски емигранти, преселени там след неуспешното полско въстание през 1863–1864 г.

През 1867 г. Хр. Ботев се завръща в България и замества болния си баща в Калоферското училище. Пламенната реч, произнесена на 11 май, предизвиква недоволството на местните чорбаджии, но разпространената версия, че Ботев бил принуден да напусне родния град заради това, не отговаря на истината. През октомври 1867 г. той заминава за Русия, за да продължи образованието си, но спира в Букурещ, а след това се установява в Браила.

В Румъния Ботев се свързва с революционната емиграция. Попаднал във водовъртежа на събитията, той се възхищава от четничеството и през лятото на 1868 г. се готви да премине на юг от Дунав с четата на Жельо Чернев. По този повод написва стихотворението "На прощаване". След осуетяването на този опит се установява в Букурещ и през септември постъпва в Медицинското училище. Напуска твърде скоро и останал без всякакви средства заживява в една запустяла вятърна мелница, където се среща за кратко време с В. Левски. Няма съмнение, че прозренията на Апостола оказват влияние при понататъшното идейно формиране на Ботев. По това време (ноември-декември 1868 г.) Левски крои планове, за да изпълни замислите си, отразени в писмото до П. Хитов.

През пролетта на 1869 г. Ботев става учител в Александрия, а лятото се премества в Измаил, където остава до 1871 г. Срещата и дружбата му със Сергей Нечаев има важно значение за изграждането на неговия светоглед. През пролетта на 1871 г. Ботев се установява в Галац. Известията за успехите на комунарите в Париж го въодушевяват дотолкова, че заедно със своя приятел Велико Попов той изпраща поздравителна телеграма до Парижката комуна.

На 10 юни 1871 г., след като преди това се премества в Браила, Ботев издава брой първи на в. "Дума на българските емигранти". Още в уводната статия той отхвърля реформизма и го определя като главна язва на българското национално движение. На тази язва се противопоставя революцията, като единствено правилен път за българския народ. От този първи вестник на Ботев излизат само пет броя – първите четири под редакцията на поета, а петият – под редакцията на Ангелаки Савич. В тях той публикува и своите поетични творби, и своите разбирания за освободителното движение, и своите социално-утопични виждания. Категорично отхвърлящ всякакво съглашателство, Ботев говори за народната революция, чрез която българите ще осигурят своето бъдеще и заедно с останалия славянски свят ще дадат приноса си за развитие на "човещината". Така основният извод, до който достига Ботев, е, че единственият път за освобождението на народа е безпощадната революция. Прераснала в социална революция, тя ще стане необходимия радикален преврат, жадуваната триумфална врата към бъдното.

През 1871 г. Ботев излага своите социално-утопични идеи в статията "Народът вчера, днес и утре", в памфлета "Смешен плач", в поздравителната телеграма до Парижката комуна. Спорен е въпросът с авторството на "Символ верую на българската комуна". Този документ, дълго време приписван на Ботев, е публикуван от Г. Бакалов едва през 1934 г. Липсата на оригинала и публикуването на "Символ верую ..." от историк-марксист основателно поражда съмнение в автентичността на документа. Бъдещите изследвания безспорно ще отговорят на въпроса дали това е дело на Ботев или фалшификация с определена цел. Независимо от това обаче социално-утопичните възгледи на поета са факт, който вместо да се отрича, трябва да се обяснява. Тук е задължително да се направи уговорката, че свързването на утопичните идеи на Ботев с познатия на всички по-сетнешен социализъм не издържа дори най-елементарна критика. Отричането на тези идеи обаче или свързването им единствено с анархистичните увлечения на поета е не по-малко жалко като постановка.

Няма никакво съмнение, че Ботев е запознат и с учението на руското народничество, и с идеите на анархизма, и с идеите на буржоазния либерализъм, и с идеите на революционния демократизъм, и с учението на социалистите-утописти. Като достатъчно образован за времето си човек, като възторжен последовател на новото и фанатичен отрицател на старото, като влюбчива поетична натура с присъщите ѝ полети и падове, Ботев безспорно заимства отвсякъде по нещо. Макар да не разбира всичко до край, той се стреми да вземе най-пригодното, според него, за българските условия и българския народ. Така в "Народът вчера, днес и утре" Ботев пише: "Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ – дайте му да се развива по народните си начала и ще видите каква част от обществения живот ще развие той, дайте му или поне не бъркайте му да се освободи от това диво варварско племе, с което той няма нищо общо, и ще видите как той ще се устрои. Или не видите семето, зародиша в неговите общини без всякаква централизация, в неговите еснафи, дружества, мъжки, женски и детински? Или не видите в него и това, що казахме по-горе?"

Под влияние на анархизма Ботев отрича държавата, но неговите социално-утопични възгледи са свързани със стремежа към равенство, към създаване на такъв обществен ред за българите, в който всички ще бъдат поставени при равни условия. Общочовешкият блян за равенство е издигнат от раннохристиянската община и той ще си остане вечна и неосъществима мечта за човешкия род, но в него едва ли трябва да се съзират някакви аналогии с познатата "социалистическа" действителност.

Утопичните идеали на Ботев за бъдещето на българското общество са свързани и с интернационалното взаимодействие, със съвместната борба на народите за социална справедливост. В памфлета "Смешен плач" той прави блестяща защита и възхвала на Парижката комуна – едно събитие, разтърсило света и дало надежда на угнетените за по-добро бъдеще. В същото време Ботев подлага на остра критика господстващата в западните страни система, която оплаквала Париж и проклинала комунарите, но която чрез своите действия извършвала много по-страшни престъпления. "Като че Наполеона, в името на цивилизацията и Вилхелм в името на божия промисъл, не направиха повече зло, повече варварство в 19-ти век, отколкото напр. Александър Македонски с походите си преди толкова векове." В заключителната част на статията, Ботев заявява: "Християнството има свои мъченици, дорде нарече роба "син божий, син человеческий"; има ги и революцията, за да "направи скитника гражданин"; има ги и ще ги има и социализмът, който "иска да направи човека повече от син божий и гражданин – не идеал, а същ човек; и от него да зависи градът, а не той от града". Християнството, революцията и социализмът – монархията, конституцията и републиката – те са и фактове, и епохи исторически, които ще отрече само тоя ум, който не признава прогреса на човечеството."

Поради липса на средства първият вестник на Ботев прекратява съществуването си твърде бързо. В продължение на две години поетът сътрудничи на в. "Свобода", работи в печатницата на Каравелов. На 1 май 1873 г. издава брой първи на втория си вестник "Будилник", който има съдбата на първия. През 1874 г. Ботев се включва активно в политическия живот на емиграцията и през август е избран за член на БРЦК. След като Каравелов спира издаването на в. "Независимост", Ботев започва да издава в. "Знаме" на 8 декември 1874 г. Вестникът излиза до 14 септември 1875 г. и става орган на БРЦК и създадения на 12 август 1875 г. Български революционен комитет.

В новия вестник Ботев подлага на безпощадна критика Каравелов и неговите мечтания за съюз със Сърбия. Той отхвърля категорично просветителството и либерализма и обосновава идеята за революцията като единствено средство, което може да доведе до освобождението на българите. Като ратува за "революция народна, незабавна, отчаяна", той отхвърля политическите комбинации, осмива дуализма, критикува Добродетелната дружина за политиката, която следва, и подчертава, че българският въпрос трябва да се реши със силите на българския народ.

Непримирим противник на балканския национализъм Ботев издига идеята за обединение на балканските народи в една федерация, но за разлика от своите предшественици той акцентува на социалните аспекти на това обединение. Само свободни хора, според него, могат да се обединят в истински федеративен съюз на справедливи и демократични начала. Ботев смята, че подобен съюз е възможен дори с турския народ в името на общата борба. "Сегашният обществен ред, който допуща да има султани и капиталисти, е изворът на страданията и на турците, и на българите. Затова всеки, който е обезправен от този ред, който е осъден от него да се бори с нуждата и глада, който мрази своето скотско положение и желае да се избави от него, е наш приятел и брат".

Макар да издига българската революционна мисъл на по-висока степен, Ботев отстъпва от позициите, които налага и отстоява В. Левски. Така той не обръща необходимото внимание на предварителната подготовка на въстанието. Според него народът е готов за борба, в него е стаен революционният инстинкт и достатъчно е той да бъде призован, за да се вдигне на въстание. За разлика от Левски, който разчита на масовото народно въстание, като основно средство за освобождението, Ботев е привърженик на комбинираната тактика - въстание без сериозна предварителна вътрешна подготовка, съчетано с навлизането на чети от съседните страни. И още – той подлага на жестока критика чорбаджиите и висшето духовенство, които причислява към враговете на българския народ, без да разбира, че сред тези групи има и хора, и то немалко, които са привърженици на идеята за извоюване на политическата самостоятелност за българите. Тези различия не само с Апостола, но и с ръководителя на БРЦК – Л. Каравелов, съществуват и до 1873 г., но с особена сила те се проявяват след обесването на В.Левски. Те се възприемат и от други представители на по-младото поколение в средите на "младите" и, при отсъствието на категорично противопоставящ се фактор, личност и организация, пускат дълбоки корени както сред българската емиграция, така и във вътрешността на страната.

Разцепление в средите на "младите". Революционната акция от септември 1875 г.

Противоречията в средите на революционната организация в края на 1874 г. и началото на 1875 г. довеждат до истинско разцепление. Като резултат сред "младите" се появяват две ярко обособени групировки. Едната е ръководена от Хр.Ботев и Ст.Стамболов. Към нея се присъединяват Никола Обретенов, а малко по-късно и Иван Драсов, Иван Семерджиев и Панайот Хитов, поне на думи, и редица още революционни дейци от по-младото поколение. Така обособената групировка поддържа линията за незабавно действие срещу Османската империя, за да се използва разгарящата се Източна криза. Без да обръща внимание на състоянието на вътрешните комитети, без да се отчита готовността на българския народ за въоръжено надигане, ръководеното от Ботев и Стамболов крило на "младите" не се спира дори пред фалшифициране на документацията на организацията, само и само да докаже, че възприетата линия и взетите решения са легитимни. През юли 1875 г. Ботев, Стамболов и Драсов съставят писмо от името на частните комитети в Българско със следното съдържание: "Сичките народни документи, които се намират у Г-на Каравелова и другаде, да се предадат в ръцете на Г-на П. Хитова, комуто ние синца вярваме, като на патриотичен и честен човек, и който ще е длъжен да ги даде комуто ние заръчаме, когато и да бъде". Като отбелязва всичко това изследователката К. Мирчева доказва, че черновата на писмото, съставено от споменатите личности, е дело на Стамболов и е писана с неговата ръка. Този документ е изпратен на Никола Обретенов, който уведомява Търновския комитет, че Каравелов се отказал от делото и затова документацията му се отнема. На 6 август 1875 г. синът на Баба Тонка преписва изпратеното му писмо и собственоръчно го подписва от името на революционните комитети в Русе, Шумен, Търново, Стара Загора и го връща на съставителите му във Влашко.

В същото време привържениците на Каравелов са против прибързани и необмислени действия. На практика това течение сред "младите" се ръководи от наложените от В. Левски и ръководения от Л. Каравелов БРЦК принципни постановки за сериозна подготвителна работа във вътрешността на страната, за материално и морално осигуряване на революционната борба, за благоприятна международна обстановка, за вдигане на въоръжено въстание само при условие, че то ще доведе до положителни резултати за българския въпрос. Преминали през различни перипетии в подготовката и изграждането на вътрешната революционна организация, запознати отлично с политиката на балканските страни, Русия и останалите Велики сили по проблема, привържениците на тази група са далеч от мисълта за безсмислено проливане на българска кръв. Като опитни политици те отстояват позицията на въздържаност в този момент, тъй като българският народ не е достатъчно подготвен за въстание и то за въстание, което може да допринесе положителни резултати. Любен Каравелов, Кириак Цанков, Рафаил Танасов, дейците от Болград и Крайова са категорични, че една ненавременна акция ще се отрази изключително негативно върху стремежите и целите не само на революционната организация, но и на целия български народ, че тя ще се отрази крайно негативно върху психиката на българина като индивид и на цялата българска нация. В този момент обаче те се оказват безсилни да се противопоставят на течението, ръководено от Ботев и Стамболов, което не се спира пред нищо – дори пред идеята Каравелов да бъде ликвидиран физически, за да постигне своята цел.

На практика през лятото на 1875 г. се стига до открит сблъсък между различните поколения в средите на "младите". Продължителната методична подготовка, която преди това се налага от ръководителя на вътрешната революционна организация В. Левски и се подкрепя безрезервно от председателя на БРЦК в Букурещ Л. Каравелов, не се възприема еднозначно от някои изявени представители на ВРО и емигрантските среди. Показателни в това отношение са думите на Атанас Узунов след смъртта на Апостола – "Левски е обесен – да живее свободата!" Прав се оказва Пламен Митев, който отбелязва, че дори да са предадени в неточен вариант, те са твърде показателни за настроенията в организацията. Режимът, който налага Апостола, на строга конспирация, безапелационна отчетност, категорична субординация и най-вече прилагането на Наказателния закон от "Наредата" не се възприема от "лудите" глави, които сега, след неговата смърт, решават да приложат на практика своите разбирания. Любен Каравелов, изявения идеолог на организацията и блестящия политик, се оказва твърде крехка преграда за техните намерения. Авторитетът на човека, който може да се окачестви като първият модерен политик на нова България, по-скоро възпламенява неподчинението, отколкото да всява респект. В тази обстановка се стига и до последвалите трагични събития.

През лятото на 1875 г. Източната криза се задълбочава вследствие на започналото в Босна и Херцеговина въстание. Ботев реагира мигновено: "Захваща се вече драмата на Балканския полуостров. Многословният Восточний вопрос, който до вчера се мислеше за непроменим на политическата сцена на Европа, стъпи вече в своя трети акт и няма съмнение, че той ще да се изкара до края ... "

В резултат на създадената обстановка, по инициатива на Ботев и Ст. Стамболов, в Букурещ на 12 август 1875 г. се свиква общо събрание, на което се създава нова революционна организация, наречена Български революционен комитет. Според Пламен Митев и К. Мирчева присъствалите на него като делегати от вътрешността на страната представители не са упълномощени от частните революционни комитети. Представителите на българските комитети от Румъния са твърде малко, като дори една част от тях закъснява и приема решенията на събранието на вяра, а други – представителите на Болград и Крайова, които, както вече беше отбелязано, са привърженици на Каравелов, отказват да подкрепят взетите решения. Самите организатори и главни действащи лица не са упълномощени от никого като такива. Въпреки това, събранието взема изключително важно решение – да се вдигне въстание и то в най-скоро време, за да се използва благоприятната обстановка. Избран е и революционния комитет в състав: Хр. Ботев, Иван Драсов, д-р Хр. Чобанов, Д. Ценович и Д. Шопов. Привърженици на "демократичните" принципи за равенство, членовете на БРК не избират председател. Според приетия план страната е разделена на райони, в които трябвало да се изпратят пълномощници на комитета, които да подготвят въстанието. Освен това се взема решение Ботев да бъде изпратен в Русия, за да намери средства и закупи оръжие, а старите войводи П. Хитов и Ф. Тотю са призовани да се включат в предстоящата борба с ръководени от тях чети.

За да се види какъв е отзвукът от взетите на това събрание решения тук ще бъде цитирано заимстваното от К. Мирчева писмо на Рафаил Танасов до Панайот Хитов: "И като чух имената на избраните, още повече ми кипна келя... какво сериозно сай наредило, сай наредило отфарли Петра, тури Павла... С една реч ништу не сте сваршели...Това ни е сватба, това ни е играчка, тука треба основа тварда...Каравелов дету казва, чи с деца нище веки да работи, за това има праву...". Сам Стамболов по-късно ще признае: "Не само Ботев, ами и аз, и мнозина други емигранти сме виновни, гдето не ценяхме на времето Любена, както трябва. Всички тогаз бяхме твърде млади новаци и с мечтания буйни. Аз дори си позволих да заплаша Любен Каравелов с револвер... То причини най-дълбоко болки и рани у Любена, човек чист като гълъб. Оттогаз главно душа и тяло в него заболяха."

Опитите на новата организация да ангажира българската емиграция в Русия не дават някакъв положителен резултат. Посещението на Ботев в Одеса, Николаев и Кишинев с цел набиране на средства за предстоящото въстание има твърде скромни резултати. Обещанието на Ф. Тотю, че ще участва в предстоящото въстание, си остава само обещание. Сърбия от своя страна отказва да разисква въпроса за българското въстание, тъй като тя не била готова за една сръбско-турска война, в която българското въстание би ѝ било от голяма полза. Поради тази причина опитите за преговори със сръбското правителство пропадат. Не били подготвени и проектираните чети – поради отсъствието на средства не се закупува оръжие, а пребиваването на П. Хитов в Сърбия и на Ф. Тотю в Русия довежда до пълен провал на замисъла за помощ отвън чрез навлизането на български доброволчески чети.

От изпратените във вътрешността организатори по-сериозна дейност развиват Ст. Стамболов в Старозагорско и Н. Обретенов в Русенско. Между останалите пратеници на Българския революционен комитет са М. Сарафов, който е определен за апостол в Търновско, П. Волов и Т. Хитров – за Ловешко и Троянско, Таньо Стоянов, Сава Танасов... Още в самото начало обаче пред част от тях възникват проблеми и те не успяват да изпълнят поставените им задачи.

Подготовка за предстоящото въстание се провежда в Търновско, където председателят на местния революционен комитет, Иван Хаджидимитров, се заема сериозно с възложената задача. Въпреки положените усилия и въпреки опита му да включи в подготвителната работа Габровско, Троянско и Ловешко, до положителни резултати не се стига. Самият Иван Хаджидимитров свидетелства за това в навечерието на въстанието – по-голямата част от съзаклятниците нямали оръжие, а останалити били въоръжени с остарели и негодни пушки.

Сравнително по-сериозна подготовка за въстание се осъществява в Стара Загора и околните селища. На 29 август Стамболов пристига в града и съобщава на букурещките дейци: "Всичка Тракия е във военно настроение. Всеки си купува оръжие и припаси. По градовете, дето има да се продават револвери, пушки, куршуми – нищо не останало". Самият факт, че Стамболов съобщава тези сведения в първия ден на пребиваването си в Ст.Загора, говори "убедително" за тяхната "достоверност". Този ентусиазъм на члена на Българския революционен комитет се споделя и от други. Между най-активните участници в подготовката на въстанието са местните революционни дейци Кольо Ганчев, братята Михаил и Георги Жекови, Христо Шиваров и др. В същото време обаче една част от революционните дейци, сратници на В.Левски, оспорват правилността на взетото решение за въстание. Разногласия по този въпрос се появяват и в другите селища, обявени за местни центрове на въстанието. Руският посланик в турската столица нарежда на генералния консул в Букурещ да направи всичко възможно, за да убеди българите да не предприемат замислената акция. Според него тя била обречена на неуспех, поради неблагоприятните международни обстоятелства. "Нека запазят (българите – б.м. И.С.) средства и кръв за друга минута. Действайте незабавно за предпазване от нещастието".

Според взетото от Търновския комитет решение въстанието трябвало да бъде обявено на 16 септември. Старозагорският революционен комитет обсъжда тактиката на предстоящите въстанически действия и решава въстаниците да се съберат в околностите на града и там да се подготвят за обща атака. След превземането на Ст. Загора се предвиждало разрастване на въстанието и овладяване на съседните селища. На уречения ден, час и място – Чадър могила, се явяват едва 24 души. За войвода е избран Георги Икономов, а за знаменосец Койчо Георгиев. Другите очаквани чети и въстанически групи така и не се появяват. Поради своята малочисленост въстаниците не се решават да нападнат града. Предвождани от войводата Икономов, те се отправят към Хаинбоаз, където очакват да се свържат с други въстанически части от района на с.Хаинито. В завързалите се по пътя сражения загиват братя Жекови. Четата постепенно се разпада, а Стамболов се прехвърля в Румъния. Войводата и Захари Стоянов се отправят към Одрин, а другите четници се връщат по родните си места.

По същото време се появяват две малки чети – едната в Русенско, начело с Върбан Йорданов и Тома Кърджиев, и втората в Шуменско, предвождана от Атанас Стоянов. Опитите им да вдигнат българите на въстание завършват без успех и в крайна сметка четите са разпуснати.

Така безславно пропада опитът за общо въстание през септември 1875 г. Новият ръководен орган на българското революционно движение – БРК, се оказва неспособен да осъществи ръководните си функции. Изграден и създаден по един мистериозен начин, в разрез с всички правила и начала на революционната организация, наложени от Васил Левски и Любен Каравелов, букурещкият комитет действа хаотично и импулсивно, без да отчете обективните и субективните обстоятелства. Лишена от организаторския талант на Апостола и от идейната подкрепа на Любен Каравелов, революционната организация изпада в безпътица и въпреки напъните на Ботев, Стамболов и Драсов, замисленото от нея дело се оказва мъртвородено. Прибързаните и непремислени действия, хаотичните реакции, непознаването на революционната тактика и стратегия, стремежът за овладяване на ръководни постове, без нужните за това качества, и отсъствието на сериозна подготвителна работа обрича на провал замисленото от участниците в събранието на 12 август. В резултат на неуспешната акция, която кой знае защо носи претенциозното име "Старозагорско въстание", противоречията в БРК се изострят до крайна степен. Ако до юли-август обвиненията се сипят главно по адрес на Любен Каравелов, сега, след неуспешната септемврийска авантюра, те са насочени към главния организатор на антикаравеловата кампания – Христо Ботев. Разочарован от взаимните нападки и обвинения, на 30 септември Хр. Ботев напуска комитета. Междувременно на 14 септември от сцената слиза и в. "Знаме". След напускането на Ботев прекратява съществуването си и новият злополучен ръководен орган на българското революционно движение – БРК, който има твърде кратък живот.

АПРИЛСКО ВЪСТАНИЕ

Подготовка на въстанието

Провалът на Старозагорското въстание и репресивните действия на турските власти през септември 1875 г. не са в състояние да спрат революционния кипеж сред българите. Продължаващите въстанически действия в западната част на Балканския полуостров, зреещият конфликт между Сърбия и Черна гора, от една страна, и Турция, от друга, и задълбочаващите се противоречия между покровителите на империята и нейните противници са обстоятелства, които усложняват и изострят Балканската криза. Това от своя страна създава благоприятни условия за продължаване на революционния подем. Българската позиция в случая се оказва изключително важна, тъй като от това как ще реагира България зависи посоката, в която ще се развива продължаващата криза.

В края на октомври и началото на ноември 1875 г. в Гюргево се събира най-дейната част сред младата българската революционна емиграция, която след разпадането на Българския революционен комитет, се оказва без кординационен център. На 11 ноември в крайдунавския град пристигат Ст. Стамболов и Ил. Драгостинов. С помощта на Д. Горов новосформираният Гюргевски революционен комитет започва заседанията си в една специално наета къща, известна като "казармата". В състава на комитета влизат Ст. Стамболов, П. Волов, Ст. Заимов, Ив. Хаджидимитров, Ил. Драгостинов, Г. Икономов, Г. Апостолов, Н. Обретенов, Хр. Караминков, Н. Мартинов и Т. Петков.

Заседанията на Гюргевския комитет, под председателството на Ст. Стамболов, продължават около месец – от 11–12 ноември до средата на декември. По съображения за сигурност се взема решение да не се водят протоколи.

С цел да се подготви по-добре в организационно и военно отношение предстоящото въстание комитетските дейци разделят България на пет революционни окръга: първи – Търновски; втори – Сливенски; трети – Врачански; четвърти – Пловдивски, и пети – Софийски. Поради стечение на обстоятелствата в действителност остават само първите четири окръга, като последните два от тях трябвало да обхванат и територията на петия, т. е. югозападните български земи. Определени са ръководителите на окръзите и техните помощници. За главен апостол на Първи окръг е избран Ст. Стамболов с помощници Г. Измирлиев – Македончето, и Хр. Караминков – Бунито. Във Втори окръг ръководител е Ил. Драгостинов с помощници Г. Икономов, Г. Обретенов и Стоил войвода. Главен апостол на Врачански окръг е Ст. Заимов с помощник Г. Апостолов. По-късно към тях се присъединява и Н. Обретенов. В Четвърти окръг главен апостол е П. Волов с помощник Г. Бенковски. В ръководството на окръжния център по-късно били привлечени още З. Стоянов и Г. Икономов.

Прави впечатление, че революционните окръзи, определени от комитета в Гюргево, обхващат районите с най-добре изградена комитетска мрежа от времето на В. Левски. Апостолите и техните помощници са едни от най-изявените революционни дейци, а някои новопривлечени са с високо за българите военно образование.

Гюргевският комитет изяснява и тактиката на предстоящото въстание. Като се съобразяват със задълбочаващата се Източна криза, комитетските дейци решават въстанието да започне през пролетта на 1876 г. Предвижда се революционните действия да се водят най-вече в планинските и полупланинските райони, които ще бъдат препятствие за действията на редовната турска армия. Освен това се проектира създаването на около 20 опорни стратегически точки, където ще бъдат съсредоточени въстаническите сили, за да могат да окажат по-продължителен отпор на турците. Въстанието във вътрешността на страната трябвало да бъде подкрепено от навлезли отвън чети, а замислените диверсионни акции по жп линията Одрин – Белово и предизвикването на пожари в големите градове целяло създаване на дезорганизация сред турските административни и военни власти. Комитетът се обръща с призив към всички българи, служещи в руската, румънската и сръбската армия и към известните войводи да се включат в подготовката и осъществяването на въстанието.

Възприетата от Гюргевския комитет тактика е свързана с конкретните условия, създадени на Балканския полуостров. Решаването на българския въпрос се свързва с разразилата се криза и с предвижданата намеса на Великите сили. Българското въстание трябвало да задълбочи тази криза и да ускори нейното разрешаване. Поради тази причина революционните дейци предвиждат отбранителни действия в укрепени пунктове, където ще бъдат съсредоточени както населението, така и основните въстанически сили.

В края на декември и началото на януари 1876 г. определените главни апостоли и техните помощници преминават в българските земи по замръзналия Дунав и се отправят към своите окръзи. За координиране на действията между емиграцията, на която се определя важна роля в подготовката на въстанието, и вътрешните дейци в Гюргево остават Иван Хаджидимитров, Димитър Горов и Янко Ангелов. Те развиват активна дейност, подпомагат прехвърлянето в България на революционни дейци, но след като апостолите и техните помощници напускат Гюргево, комитетът, взел толкова важни решения, фактически престава да съществува. Координаторски функции за вътрешността са възложени на Търновския окръг и на Ст. Стамболов, но в процеса на подготовката той не съумява да се справи с тази задача.

След пристигането на гюргевските пратеници по места започва усилена работа. В Търновски окръг, освен определените вече, пристигат още поп Харитон Халачев, Петър Пармаков – офицер от руската армия, Никола Генчев и Тодор Кирков. Те са подкрепени от Бачо Киро Петров от с. Бяла Черква, Стефан

Пешев от Севлиево, Иван Панов Семерджиев, Сидер Грънчаров, Вичо Грънчаров, Никола Кабакчиев и др. По съображения за сигурност центърът на окръга е преместен в Горна Оряховица.

Ръководството на революционната организация в Първи окръг поддържа връзки с емиграцията чрез изградения още от времето на Левски канал Русе-Гюргево. Правят се опити за изграждане на нови комитети в Русенско с цел да се закрепи напълно връзката по линията Горна Оряховица – Русе – Гюргево.

Подготовката на въстанието обхваща няколко основни направления: организационна работа, агитационна дейност и военнотехническа подготовка. Докато първите две са на сравнително добро ниво, то военнотехническата, включваща набавянето на оръжие и боеприпаси, е крайно незадоволителна. Опитите за закупуване на пушки, револвери, патрони и други бойни потреби от Румъния и за тяхното доставяне в окръга пропадат. Така, въпреки положеното старание, най-съществената страна в подготовката на въстанието остава на практика почти нереализирана.

В Сливенския революционен окръг главният апостол Иларион Драгостинов още в самото начало се натъква на непреодолими препятствия. Твърде ограничената комитетска мрежа в района и противодействието на местните дейци срещу приетата в Гюргево тактика създават ненормални условия за работа. Драгостинов бил принуден да се съгласи с местните дейци, които отстоявали непреклонно идеята за използване на четническата тактика в предстоящото въстание. Това налага създаването на укрепен лагер в местността Куш бунар, където са пренесени храни, оръжие и боеприпаси. Междувременно Г. Икономов е принуден да напусне окръга и да се премести в Панагюрище, тъй като бил родом от Сливен и опасността от разпознаването и залавянето му била голяма. На негово място е изпратен Г. Обретенов, който имал добро военно образование.

Ил. Драгостинов, подкрепен от помощниците си, създава редица нови комитети в Сливенско и Ямболско, но и тук въпросът с оръжието е най-тревожен. Като цяло подготовката в окръга била много слаба и се изразявала най-вече в организационна и агитационна работа.

Подготовката в Трети революционен окръг, макар да започва още през есента на 1875 г., когато тук на разузнаване пристигат Ст. Заимов и Ив. Данчов, не се развива според очакванията. Заимов, вече като главен апостол, се настанява във Враца през март 1876 г. Н. Обретенов трябвало да поеме функциите си на главен апостол в Софийския революционен окръг, обаче не съумява да направи това, тъй като комитетската мрежа в този район все още не била възстановена след провала във Вътрешната революционна организация. Залавянето на помощника му Н. Славков го принуждава да се установи при Ст. Заимов. След известно време напуска Врачански окръг и се връща в Румъния, където трябвало да подготви въоръжена чета. Малко по-късно за Румъния заминава и Г. Апостолов.

Ст. Заимов полага много усилия за възстановяване на комитетите в поверения му окръг и за изграждане на нови революционни звена, но останал без помощници, той се опира най-вече на местните дейци. Макар да намират пари, врачани не успяват да закупят и пренесат оръжие през Дунав, поради засиления контрол на турските гранични стражи. Ст. Заимов разработва "Закон за всичките бунтовници", който регламентира правата и задълженията на участниците в проектираните чети, но с това се изчерпват, общо взето, подготвителните действия в окръга.

св 3окръг

Най-добра подготовка за въстанието се осъществява в Четвърти окръг. Тук в помощ на апостолите се включват много местни дейци, между които П.авел Бобеков, Ив.ан Соколов, П.етър Бонев, Т.одор Каблешков, В.асил Петлешков и др. В хода на работата се стига до смяна в ръководството. Поради изявените си организаторски качества Г. Бенковски се налага като главен апостол, а П. Волов става негов помощник. Освен това се решава центърът да бъде преместен в някое от балканските селища. Изборът пада на Панагюрище по ред съображения от стратегическо естество.

Апостолите и техните помощници обикалят неуморно и възстановяват старите революционни ядра. Създадени са много нови комитети, изготвят се списъци на бъдещите въстаници, определят се ръководителите на въстаническите звена. Сериозно внимание се обръща на военнотехническата подготовка – леят се куршуми, закупуват се големи количества барут, поправя се старо оръжие и се правят опити за закупуване на пушки и пищови от Цариград и Румъния.

В обхвата на революционната подготовка са включени и югозападните български земи. В Разложко е изпратен Кузман Поптомов, а в Малашевско, Пиянечко, Разловско работят Стоян Разловски и Димитър Попгеоргиев.

Тъй като апостолите и местните дейци са единодушни за всеобщо въстание, в подготовката му се включва цялото местно население. Учителката Райна поп Георгиева извезва главното знаме на въстаниците, подготвени са голям брой въстанически униформи и емблеми.

С наближаване на решителния час възниква идеята за свикване на едно общо събрание, което да обсъди основните въпроси на предстоящото въстание. Събранието се провежда на 14 април 1876 г. в местността Оборище, недалеч от с. Мечка. В него участват 64 комитетски представители, без апостолите и секретаря на събранието. Представени са общо 55 селища от Четвърти окръг. След дълги дебати събранието дава исканите от апостолите пълномощия, но поради проливния дъжд то избира комисия, която да продължи работата и се саморазпуска. Комисията, под председателството на Бенковски, заседава в Панагюрище от 15 до 17 април и взема изключително важни решения. Въста-

Въст нието трябвало да се вдигне на 1 май, но при извънредни обстоятелства това можело да стане и по-рано. Комитетите трябвало да бъдат уведомени за това решение на комисията 5 дни преди началото на въстанието – т.е. на 26 април. Приема се отбранителната тактика, като се предвижда съсредоточаване на въстаниците и населението в няколко отбранителни пункта в Родопите и Средна гора. Поради благоприятните природни условия – планински и полупланински терен, се предвиждало територията на Четвърти революционен окръг да се превърне в укрепен район на въстаническите сили, където да се даде решителен отпор на турските редовни и нередовни войскови части.

Решенията на събранието в Оборище или по-точно решенията на комисията, избрана от събранието в Оборище, показват пълното непознаване на военните прийоми при водене на въстанически действия. Самият факт, че тези решения се вземат 14 дни преди началото на въстанието, показва, че Бенковски и неговите съратници се възползват от предоставените им пълномощия, но не са в състояние да ги използват пълноценно. Двете седмици, предвидени до началото на въстанието, са крайно недостатъчни дори за организационна дейност, ако се приеме, че всичко останало е напълно подготвено. Уведомяването на комитетите пък 5 дни по-рано е достатъчно единствено за предупреждаване на турските власти за това кога ще започне въстанието. Идеята за отбранителна тактика, създаването на "укрепени" лагери, без да е предприето нищо предварително за реализиране на тази идея, недостигът или почти пълната липса на качествено оръжие, непознаването тактиката на отбранителния бой, извеждането на жените, децата и старците в "укрепените" лагери, отсъствието на координация с останалите революционни окръзи – всичко това е само малка част от слабостите, които допуската организаторите на въстанието в Четвърти революционен окръг, независимо от факта, че подготовката там, в сравнение с останалите окръзи, е най-добра. Възприетата тактика всъщност предопределя и резултата, от военна гледна точка, на проектираното въстание. Но организаторите му, вътрешно в себе си, не са и очаквнали друг резултат, освен този, който се получава в действителност.

Подготовката на въстанието обхваща само част от българските земи. Извън обсега на подготвителната работа остава цяла Източна България – от Дунава до Бяло море. В югозападните български земи, поради провала на Софийския революционен окръг, подготовката на въстание е твърде слаба и епизодична.

Що се отнася до българската емиграция то тя и сега, в навечерието на решителните действия, остава разпокъсана. Докато "младите" се въодушевяват от наближаващото въстание, "старите" остават на позицията, че Русия е главният застъпник на българските интереси и само с нейна помощ може да се постигне освобождение на българите.

31

Обявяване и ход на въстанието

Въпреки взетите извънредни охранителни мерки на Оборище, тайната за предстоящото въстание не могла да се запази. Сред делегатите е и Ненко Терзийски от с. Балдево, Пазарджишко, който след разпускането на събранието уведомява турските власти в Пазарджик за взетите решения. За да изпреварят събитията, турците решават да арестуват ръководителите на революционната организация и с тази цел в Копривщица и Панагюрище са изпратени специални конни отделения. Опитът за арестуване на Т. Каблешков е неуспешен, но в отговор ръководителят на копривщенските революционери обявява въстанието на 20 април. Конакът е превзет, мюдюринът убит и с това се поставя началото на априлската епопея.

↓ турски управител

Веднага след превземането на града Т. Каблешков съставя известното "Кърваво писмо", с което уведомява апостолите в Панагюрище, че въоръжената борба срещу поробителя е захваната вече. Писмото завършва с думите: "Затова, братя, ако вие сте истински патриоти и желаете свободата на народа и отечеството, то последвайте незабавно нашия пример не само в Панагюрище, но разгласете и в целия окръг."

В отговор на писмото Панагюрище въстава същия ден следобед. Градът е овладян, Ив. Соколов е обявен за комендант, а революционната власт е съсредоточена в ръцете на Военен съвет, наречен Българско привременно правителство. Със специално Възвание, подписано от апостолите, българите се приканват да въстанат срещу поробителя. В него между другото се казва: "Настъпва денят на народното въстание на всички българи в България, Тракия и Македония. Всеки българин, в жилите на който тече чиста българска кръв, тъй както тя е текла и в жилите на нашите царе от старо време – Крум, Симеон, Борис и Асен, трябва да въстане с оръжие в ръка, та с първия си още удар да зашеметим врага. От днес, от името на нашия народ, ние обявяваме пред целия цивилизован свят: "Пълна свобода или смърт!"

В първия ден на въстанието се вдигат Клисура и Стрелча. Ръководителите на окръга поемат управлението на бойните действия по места. Със своята "Хвърковата чета" Г. Бенковски обикаля югозападния район и вдига на въстание селата Мечка, Поибрене, Мухово, Церово, Славовица, Лисичево. Част от въстаналите селяни се съсредоточават на връх Еледжик в Средна гора, където се изгражда укрепен лагер под ръководството на Гене Телийски. В североизточната част на окръга действат П. Волов и Г. Икономов.

Междувременно турските власти започват да съсредоточават нередовни и редовни войскови части към въстаналите райони. На 22 април те превземат Стрелча, на 26-и пада Клисура, а на 30 април в ръцете на турците вече е и Панагюрище – столицата на Четвърти революционен окръг. Опитът на Бенковски да защити революционния център е неуспешен, а отсъствието му от Еледжик е използвано от турските сили, които нападат укрепения лагер и подлагат на жестока сеч намерилите тук прибежище жени, деца, старци. Копривщица избягва трагичната част на останалите въстанали селища благодарение на огромния откуп, който плащат копривщенските чорбаджии.

Безпримерен героизъм показват въстаниците от селищата в полите на Родопите – Брацигово, Перущица, Пещера, Брестовица и Батак. Под ръководството на В. Петлешков брациговци отстояват срещу напора на башибозуците и едва след идването на редовна войска слагат оръжие. Жителите на Перущица, под ръководството на К. Честименски, Сп. Гинов и П. Бонев, оказват отчаян отпор на турските банди. Намерили последно убежище в божия храм, много от въстаниците решават сами да сложат край на живота си, за да не попаднат в ръцете на врага. К. Честименски и Сп. Гинов убиват жените и децата си, а след това и себе си, като по този начин доказват на дело светостта на думите, извезани на знамето на Райна Княгиня – "Свобода или смърт".

Жестока е съдбата на Батак, където турските зверства трудно се поддават на описание. На 4 май там са изклани хиляди жени, деца, старци, мъже. "Онова, което видях там – пише Макгахан, беше така ужасно, че човек не можеше да спре погледа си повече от един миг. Човешки скелети, по които още висеше облекло и месо, гниеха на купища, женски черепи, коси се влачеха по пепелищата, детски коси, разпилени навред ... Навред ужаси, ужаси и само ужаси!"

Въстанието в Четвърти революционен окръг е потопено в реки от кръв. Хилядите жертви обаче не отиват напразно. Това особено добре проличава в думите на Г. Бенковски, който, съзерцавайки от връх Лисец горящото Панагюрище, възкликва: "Моята цел е постигната вече. В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравей. А Русия – нека тя заповяда."

В Първи революционен окръг "Кървавото писмо" пристига с голямо закъснение – едва на 25 април. В проведеното общо събрание на 25 срещу 26 април се решава въстанието да бъде обявено на 28 април. Залавянето на 27 април на Г. Измирлиев и Иван П. Семерджиев в Г. Оряховица и на Стефан Пешев в Севлиево обезглавява най-дейните революционни комитети в Горнооряховско.

На 28 април въстават селата Бяла Черква, Михалци, Мусина, Дичин, Вишовград, Русаля. Формираната тук чета от 200 души под ръководството на поп Харитон и Петър Пармаков се отправя към Балкана и се укрепява в Дряновския манастир. Между четниците са Бачо Киро Петров, Христо Караминков, Тодор Лефтеров. Отбранителните боеве продължават от 29 април до 7 май. При направения опит да се разкъса обсадата една част от четниците съумява да се измъкне от турския обръч, но по-късно те са предадени и заловени.

Въстанието обхваща и Габровско-Севлиевския край, където се появява формираната в Соколския манастир чета на Цанко Дюстабанов. Въстават селата Батошево, Кръвеник и Ново село. По своята масовост въстанието в тези селища наподобява на това в Четвърти окръг. В продължение на цели девет дни въстаниците удържат турския напор и едва след пристигането на редовни войски се оттеглят във вътрешността на Балкана. Появилата се в Тревненско чета от около 120 души много скоро била разпръсната от преследващите я потери.

Както в Търновски, така и в Сливенски окръг превес взема четническата тактика. Противоречията, появили се още с пристигането на апостолите, продължават и сега, когато се получава известие за въстанието. Турските власти, които са предупредени много по-рано, вземат необходимите мерки и извършват поредица арести. Въпреки това ръководството на окръга решава да се развее знамето на борбата и на 3 май Ил. Драгостинов и Г. Обретенов обявяват въстанието в Сливен. С малко свои последователи те се отправят към лагера Куш бунар, където по това време се намира Стоил войвода. Към четата се присъединяват и други въстаници. Те показват чудеса от героизъм, но постоянно преследвани понасят тежки загуби. Загиват Ил. Драгостинов, Г. Обретенов, Стоил войвода. Останалите бунтовници също били избити и само малка част попадат в ръцете на своите преследвачи. Заради подкрепата на въстаническото движение жителите на с. Бояджик, Ямболско, били масово изклани от бандите на Шевкет паша.

На 24 април известието за въстанието в Южна България стига и във Враца. Главният апостол обаче, подкрепен от местните дейци, смятал, че въстанието трябва да започне на 11 май. Поради тази причина врачани не се включват в борбата, както това правят останалите окръзи. Местното ръководство очаква появата на чета от Румъния, която трябвало да донесе необходимото оръжие и да предизвика масово надигане сред българите. На 18 май, след като вече се знае за преминаването на Ботевата чета, въстанието е обявено и във Враца. Събралите се няколкостотин души обаче се разпръснали твърде бързо, след като се разнесла мълвата, че към града настъпват турски войски.

Въстанието през април 1876 г. обхваща и част от югозападните български земи. На 8 май се вдигат селяните от Разловци, Пиянечко. Формираната чета от 60 души е начело с Димитър Попгеоргиев и Стоян Разловски. Тя води тежки сражения с преследващите я потери. Много от четниците са избити, а други заловени и осъдени. Между малцината оцелели е и един от ръководителите - Д. Попгеоргиев.

Димът на пожарищата и погрома още се носи над българските земи, когато в Северозападна България се появява четата на Хр. Ботев. Макар да не взема участие в заседанията на Гюргевския комитет, той се включва активно в подготовката на въстанието. Убеден привърженик на комбинираната тактика –

въстание, подкрепено от навлезли в страната чети, Ботев се захваща с организационна работа. Усилията му са подкрепени от пребиваващите в Румъния Н. Обретенов и Г. Апостолов.

Четата, в състав от около 200 души, под ръководството на Хр. Ботев и Никола Войновски, със знаменосец Никола Симов – Куруто, стъпва на българския бряг на 17 май, недалеч от Козлодуй. Още от самото начало тя е принудена да води сражения с преследващите я потери. Очакванията обаче за масово надигане във Врачанско не се оправдават. Към четата се присъединяват само отделни българи. На 18 май се води тежко сражение при Милин камък, в което загиват 30 души, между които и знаменосецът. Временното изтегляне от турското обкръжение на 19 май дава възможност за придвижване към връх Вола и котловината Йолковица. На 20 май през целия ден се води сражение с превъзхождащите сили на турците. Въпреки всичко четата успява да задържи позициите си. Привечер, след приключване на битката, Хр. Ботев пада прострелян на връх Камарата над котловината Йолковица.

След смъртта на войводата четата продължава героичния си поход под предводителството на Н. Войновски. В тежки сражения повечето от четниците са избити, заловени и само малка част от тях успява да се прехвърли в Румъния.

На 16 срещу 17 май на българския бряг източно от Тутракан се прехвърля и четата на Таньо Стоянов в състав от около 20 души. Съгласуваността между действията на двете чети е очевидна. Те слизат в почти едно и също време на българска територия и целят подпомагане на българското въстание в Източна и Западна България.

Четата на Т. Стоянов преминава през цялото Лудогорие и достига до Османпазарско. Тя, макар и малобройна, води успешни сражения с преследващите я потери. В края на краищата на 27 май се води последното сражение, в което четата е унищожена, като в последната битка загива и войводата.

㉜

Причини за разгрома. Характер и значение на въстанието

Причините за разгрома на въстанието са многобройни. В историческата литература са изказани мнения, които, общо взето, започват от военнотехническата неподготвеност на въстанието, преминават през неговата ненавременност, засягат степента на развитие на българското общество и българската буржоазия, обосновават слабостта и разпокъсаността на тази буржоазия като главна причина за неуспеха, изтъква се ненамесата на Великите сили поради техни собствени съображения и т.н. Във всичко казано има както по нещо вярно, така и много празнословие, което пречи на историческото познание не само по този въпрос.

Когато се разглежда проблемът за причините, довели до военния неуспех на въстанието, би трябвало, първо, да се отговори на въпроса, можеха ли българите да останат пасивни в разразилата се Източна криза? Самото въстание дава отговора – не можеха. Противното би означавало продължаване агонията на българското общество, без да се знае крайния изход от тази агония. Оставането настрана от събитията на Балканския полуостров можеше и да спаси от унищожаване част от цвета на българската нация, но тази част не желаеше това. Запознат не по-зле от сетнешните изследователи с проблемите на Източния въпрос, ръководният състав на априлци се "възползва" от постановката, че няма власт над онази глава, която е решила да се отдели от плещите. И постигна точно целите, които преследва. Показателни в това отношение са думите на Ц. Дюстабанов пред турския съд: "Аз зная много добре, че царството ви е голямо, че силата, войската и оръжието са във ваши ръце, че със сила не ще ви надвием; но зная още, че вие сте варвари и тирани, че заради въстанието ще се нахвърлите върху невинни и мирни жители и ще извършите зверства. Нашата цел не е била да ви надвием със сила, а само да ви предизвикаме да направите зверствата, които вече премного направихте, и благодарение на които се компрометирахте пред целия образован свят. И тая наша цел е достигната вече. И тъй, ние ви победихме."

Тук възниква и друг въпрос. Вярваха ли главните организатори на въстанието в неговата победа? Може категорично да се отговори, че апостолите и техните помощници очакват тази победа, която посочва Дюстабанов, която посочва и Бенковски, като гледа горящото Панагюрище. Едва ли някой от тях обаче е вярвал във военната победа над Османската империя. Самата тактика, приета и наложена от Гюргевския комитет и тактическите прийоми, използвани по места, показват, че организаторите разчитат на една по-дълга отбрана в укрепените лагери, докато търпението на Европа се изчерпи. Дори подготовката на въстанието да бе много по-продължителна и всеобхватна, резултатът едва ли би бил по-различен. Ако руската военна машина година след това се сблъсква с толкова трудности във войната срещу Турция и победата й в голяма степен се дължи на грешките и азиатско-ориенталските разбирания за съперничество в турските военни среди, какво може да се каже за българските военни сили и техните възможности. Явно тези, които търсят причините за неуспеха във военнотехническата подготовка и във възприетата отбранителна тактика, просто не отчитат истинските цели на Априлското въстание.

И все пак – може ли да се твърди, че организаторите съзнателно отвеждат на заколение българския народ? Колкото и да са очаквани зверствата от страна на турците, едва ли и в най-мрачните си представи апостолите са допускали такава кървава вакханалия. Като се има предвид толерантното отношение към турското население от българска страна, те най-малкото очакват от него същото отношение към българското население. Целта на дейците от Гюргево е да предизвикат официална Турция. На практика обаче се получава така, че башибозукът не само не отстъпва, но надминава по своята жестокост редовната войска. В същото време през цялото въстание българите не допускат нито едно убийство на жена или дете от турска страна, което е установено категорично от международните анкетни комисии. Следователно толерантността на българите не среща никакъв отзвук, а това има изключително трагични последствия.

Априлското въстание е връхна точка в българското националнореволюционно движение и има важно значение за българската възрожденска нация. Преди всичко то може да бъде характеризирано като общонародно, тъй като в него вземат участие всички социални групи в българското общество. Въстанието показа по безспорен начин невъзможността за съжителство между просперирашото българско общество и отживялата времето си Османска империя. Зверствата на редовните и нередовни турски войски, в резултат на които са изклани над 30 хиляди българи и са опожарени стотици селища, компрометират Турция дори в очите на най-ревностните ѝ защитници. Европа, която гледа в продължение на векове преди всичко своите интереси, е принудена да се намеси. Българският въпрос се превръща в основен проблем на големия Източен въпрос, а това разкрива добри перспективи пред руската външна политика. В крайна сметка въстанието предизвиква поредната руско-турска война, която завършва с възстановяването на българската държава.

От казаното дотук може да се направи изводът, че Априлското въстание, макар да търпи военно поражение, е първото успешно в политическо отношение българско въстание през периода на Възраждането, което може да бъде окачествено още като прелюдия на освобождението на българите от петвековното османско иго.

Световната общественост в защита на българите

Жестокостите на турците не остават скрити за света. Сведенията за тях дават първи дипломатическите представители на чуждите страни в империята и журналистите на големите европейски вестници. Анкетните комисии, които обикалят въстаналите области отразяват в своите доклади потресаващите факти на жестоката трагедия. Изключителни в това отношение са заслугите на управляващия руското дипломатическо консулство в Одрин княз А. Церетелев, на генералния консул на американското посолство в Цариград Ю. Скайлер, на американския журналист и английски кореспондент Дж. Макгахан, на англичанина Едвин Пиърс. В около 200 европейски вестника са публикувани над

3000 материала, разкриващи истината за потушаването на българското въстание. Тази истина е толкова страшна, че дори официална Европа е стресната.

Във Франция общественото мнение е категорично в полза на българите. Голям принос за това имат журналистите Емил Жирарден, Жан Петри и Жан дьо Вестин. Един от най-големите хуманисти на XIX в., Виктор Юго, заставайки в защита на българите, заявява: "Има минути, когато човешката съвест взема думата и заповядва да я слушат ... Трябва да се сложи край на империите, които убиват. Нека обуздаем фанатизма и деспотизма. Стига войни, убийства и кланета." Още по-категоричен е Емил Жирарден, който пише: "Трябва да се свърши с цялостта на Османската империя. Колкото по-скоро стане това, толкова по-добре ще бъде."

В Англия, най-ревностния защитник на Турция, опозиционната либерална партия начело с Уилям Гладстон организира грандиозни митинги и протести в защита на българите. Управляващите консерватори и лично лорд Биконсфилд са обвинявани като крепители на един анахронизъм в Европа. Гладстон пише през есента на 1876 г. брошурата "Българските ужаси и Източният въпрос", а през 1877 г. я преиздава със заглавието "Уроци по клане или изложение за конфликта между Портата и България през май 1876 г." Макар да използват ситуацията за свои политически цели, либералите въздействат силно върху общественото мнение в полза на българската кауза.

Силен отзвук имат априлските събития в Италия. В много италиански градове се провеждат митинги, създават се комитети за оказване помощ на пострадалите. Великият революционер Джузепе Гарибалди изпраща нарочна телеграма, с която изказва съчувствието си към българския народ.

Особен отклик имат българските ужаси сред славянските народи, намиращи се в пределите на Австро-Унгария. Видни техни писатели, поети, учени, общественици заклеймяват азиатската варварщина. В подкрепа на българите се изказва и Константин Иречек.

Обединена Германия също изразява съчувствието си към злощастния народ. Канцлерът Ото фон Бисмарк заявява в Райхстага, че след зверствата, извършени в българските земи, за Османската империя няма място в Европа.

Съседните балкански страни също издигат своя глас в защита на българите. Най-силен резонанс зверствата срещу българите имат в Румъния, където цялата прогресивна интелигенция възроптава срещу турските жестокости.

Най-силна реакция на извършеното в българските земи има в Русия. Славянските комитети и лично лидерът на славянофилството по това време, Иван С. Аксаков, разгръщат масово движение за събиране на помощи в полза на пострадалите българи. Освен това славянските комитети оказват силен натиск върху руското правителство с цел предизвикване на военен конфликт и цялостно решаване на Източния въпрос. В полза на българите се застъпват такива видни руски писатели, общественици и учени като Л. Н. Толстой, Ф. М.

Достоевски, Ив. С. Тургенев, Д. П. Полонски, В. Д. Аверкиев, Вс. Гаршин, Д. И. Менделеев, художникът В. В. Верешчагин и т. н. Настроението на руската общественост много точно изразява сп. "Отечественные записки", в което се казва: "Никой у нас в Русия не мисли за друго, не иска да слуша за друго, не желае да чете нищо друго, освен известията за това, което става отвъд Дунава."

Широката международна подкрепа в защита на българите изостря до краен предел Източната криза. Босфорските политици, изправени пред пълен банкрут, решават да се разделят със султана, с чието име са свързани зверствата в българските земи. На 30 май 1876 г. младотурците, ръководени от Мидхат паша, извършват държавен преврат. Свален е султан Абдул Азис и на негово място е възцарен султан Мурад V. С този акт се цели да се покаже, че Турция скъсва с политиката, която води до този момент – следователно виновниците за българските ужаси са отстранени от държавната власт.

Превратът не дава очакваните резултати. Вместо успокояване, в западната част на полуострова започва нов военен конфликт – този път между Сърбия и Черна гора, от една страна, и Турция, от друга. Сръбско-черногорско-турската война започва на 18 юни 1876 г., а само няколко дни след това, на 26 юни, се провежда срещата в Райхщад между Франц Йосиф и Александър II. Тази среща поставя началото на серия дипломатически инициативи, които в края на краищата довеждат до поредната руско-турска война.

ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ

Революционно движение след Априлското въстание

Разгромът на Априлското въстание и неистовите зверства на поробителя, физическото унищожаване на много от най-изявените революционни дейци и разпадането на вътрешните и външните организационни структури се отразява негативно върху освободителните борби на българския народ. На преден план отново излизат противоречията, които са особено силни сред различните кръгове на емиграцията в Румъния. Временният провал на революцията като път за извоюване на независимостта активизира привържениците на идеята за разрешаване на българския въпрос с помощта на Русия.

Продължаващата Източна криза и обстановката на Балканите допринасят за сравнително бързото преодоляване на последиците от неуспеха. Защитата на българската кауза от страна на европейската общественост и започналата Сръбско-черногорско-турска война вдъхват надежда за успешен завършек на борбите за свобода. В подкрепа на българите се намесват и Славянските комитети в Русия, които още в края на 1875 г. планират даване на средства за подготовка на въстание. През май-юни Славянският комитет в Санкт Петербург отпуска 10 хил. рубли за българските доброволци в Сръбско-черногорско-турската война и изпраща специален представител със задачата да обедини българската емиграция в Румъния.

Възложената мисия Владимир С. Йонин изпълнява частично. Вместо обединение на българските емигрантски среди в Букурещ, се появяват две организации. Българското централно благотворително дружество (БЦБО) с почетен председател В. С. Йонин и председател Кириак Цанков е наследник на Българското человеколюбиво настоятелство (БЧН), основано още през 1875 г. от същия този К. Цанков, и продължител в известна степен на БРЦК, макар в идейно отношение да има съществени различия между тях. Новата организация е учредена на 10 юли 1876 г. Българското человеколюбиво настоятелство (БЧН), което продължава да функционира, но вече под контрола на "старите" , с председател митрополит Панарет Рашев, изразява интересите на едрата русофилска буржоазия, групирана около Добродетелната дружина.

Непосредствено след конституирането си, по внушение на Славянските комитети, двете организации подпомагат процеса по набиране и изпращане на доброволци за участие в Сръбско-черногорско-турската война. Подкрепени материално от славянофилите, те подпомагат около 2500 души да попаднат в Сърбия. Българските доброволци са разделени на три отряда и са включени в руско-българската доброволческа бригада към сръбската армия.

Връзките на българите със Славянските комитети и руските военни дейци, участващи в кампанията срещу Турция на страната на Сърбия, довежда до появата на пет плана за въстание в България. Още през март – април 1876 г. латвиецът Ян Сколмайстер разработва проект за въстание на българите, като предвижда с това да се прекъснат пътищата между Турция и Сърбия и по този начин да се облекчи задачата на сърбите в предстоящата война. Планът е докладван на ген. Михаил Г. Черняев, който съобщава, че българите се готвят за въстание по план "съставен от един от нашите офицери".

През юни 1876 г. се ражда и планът на ген. Ростислав А. Фадеев, изработен с помощта на българина ген. Иван Попкиров Кишелски. Той предвижда формирането на българска дивизия с руски ръководни кадри, която да удари турците в Северна България. Успехът бил сигурен, поради ангажираността на Турция във войната срещу Сърбия и Черна гора. Още след първите успехи на дивизията трябвало да се обяви възстановяването на българската държава, което ще предизвика намесата на Русия в нейна защита. За командир на дивизията е предвиден българинът ген. И. Кишелски.

Нов план за българско въстание разработва ген. Михаил Г. Черняев. Той отново е съобразен със Сръбско-черногорско-турската война. Според Черняев България можела да въстане само тогава, когато бъде завзета от външна сила. Тя имала два изхода – или да бъде освободена от руските войски, или да бъде подпомогната от напредването на сръбската армия към вътрешността ѝ. И още – той заявява категорично, че при благоприятно развитие на военната кампания срещу Османската империя, на три прехода ще достигне до София и ще освободи и България. В изпълнение на този план е навлизането в Чипровско в началото на юли 1876 г. на българските отряди, ръководени от П. Хитов и Ф. Тотю, подкрепено от руски доброволчески отряди под ръководството на майор Николай А. Киреев – член на Петербургския славянски комитет. Превъзхождащите сили на противника обаче нанасят поражение на обединения българо-руски отряд. В това сражение загива майор Николай А. Киреев. Заповедта на сръбското командване връща българите и русите на изходна позиция, но около петдесет четници, под ръководството на Сидер Грънчаров, продължават похода си към вътрешността на страната. Четата води редица сражения с преследващите я потери. Опитът за спасение чрез разделянето ѝ на по-малки групи е безуспешен. Почти всички участници в четата са избити или заловени. На 31 юли при с. Чурек загива и войводата Сидер Грънчаров.

По това време, юли 1876 г., се ражда и маршовата песен "Шуми Марица", която от Освобождението до 1950 г. е национален химн на България. Авторството и мелодията ѝ принадлежат на Никола Атанасов Живков от Търново – брат на известния революционен деец Георги Живков, който взема участие в сраженията срещу турците като доброволец в българските отряди в Чипровско в началото на юли 1876 г. Въодушевен от идеята на Черняев да освободи

България и от навлизането на българо-руските отряди в Северозападна България, което приема като начало на освободителния поход, той написва текста на песента, който по-късно е адаптиран към мелодията на песента "Слънцезорница". "Генерала наш", възпят в "Шуми Марица", е Михаил Григориевич Черняев, който като пратеник на Московския славянски комитет е командващ сръбската армия в тази война.

През август 1876 г. и БЦБО предлага план за въстание в България, свързан с конфликта в западната част на полуострова. Според БЦБО, за да се вдигне ново въстание, е необходимо формирането на един силен отряд от 1000 души на румънска територия или в Южна Русия, който да дебаркира на българска земя и да постави началото на въстаническите действия. За да се противопостави на въстанието, Турция трябвало да отдели част от силите си, съсредоточени срещу Сърбия, а това предоставяло възможност на ген.Михаил Г. Черняев за настъпление и навлизане в България.

През октомври 1876 г. ген. Ростислав А. Фадеев предлага нов план за въстание. Той е съобразен с възприетата от Русия линия за война с Турция, поради което на българите се отрежда значителна роля в борбата срещу турците. Тази борба, според Фадеев, трябвало да има спомагателен характер и да осигури бързото настъпление на основните руски сили по набелязания маршрут. Този план на Фадеев всъщност стои в основата на идеята за създаване на български спомагателни отряди, прерастнали по-късно в Българско опълчение.

С цел материалното осигуряване на така планираното въстание Московският славянски комитет закупува от Германия 20 хил. пушки "Шаспо", две круповски батареи, 6 млн. патрона и 2500 снаряда. По-късно с това оръжие е въоръжено българското опълчение.

И петте посочени плана са съобразени с промените, които настъпват в развитието на Източната криза. Те се свързват най-вече със Сръбско-черногорско-турската война и с ориентацията на Русия към военна акция срещу Османската империя. Подчиняването на българското националноосвободително движение на промените, които настъпват на Балканите, може да се приеме за нещо естествено. Освен това тенденцията към съчетаването на освободителните борби на българите с военните действия на сърби и черногорци показва, че в средите на БЦБО превес вземат прагматично настроените дейци, които разбират, че българското освобождение може да бъде резултат от съвместната борба на на българите с останалите балканските народи, подкрепена от Русия. Всъщност това е идеята, която се поддържа от Любен Каравелов през цялото му участие в българския революционен живот, а сега се отстоява и от ръководителя на организацията Кириак Цанков. Зависимостта от Славянските комитети и стриктното изпълнение на поставените от тях условия доказва, че и БЦБО, и БЧН очакват освобождение на България от Русия.

От 18 до 22 ноември 1876 г. БЦБО провежда Народен събор в Букурещ. На това по същество общо събрание присъстват представители на емиграцията и на вътрешните дейци. Основната задача на събора се заключава в обсъждането и приемането на програма за решаването на българския въпрос. В приетата програма се предвижда възстановяване на българската държава в границите на Мизия, Тракия и Македония, "гдето главният и навред преобладаващ елемент е българският". България ще се управлява самостоятелно, а основният закон на страната ще бъде конституцията, изработена от един законодателен орган. В програмата се предвижда още другите закони да бъдат в съгласие с основния закон, равенство за всички граждани, без разлика на вяра и народност, свобода на словото и съвестта, всеобща военна служба, общо просвещение за всички. За да се осъществи всичко това, Турция трябвало да бъде окупирана от външна сила.

Така разработената програма, придружена от специално съставен мемоар на френски език, е изпратена в началото на 1876 г. на участниците в предстоящата Цариградска конференция.

Приетата от Народния събор програма показва по безспорен начин още веднъж, че БЦБО разчита изцяло на външните сили за разрешаването на българския проблем. Демократичните принципи, заложени в програмата, са факт, но по тактически съображения участниците в събранието не указват формата на бъдещото държавно управление. Пълното доминиране на буржоазно-либералните идеи в този документ е нещо колкото положително, толкова и приемливо за българската нация. Тези идеи са съобразени изцяло с реалната обстановка. Поражението на революционната стратегия отваря вратите на политическите комбинации. Те в случая се оказват и по-удачни, и по-перспективни.

През лятото и есента на 1876 г. българската емиграция от средите на "старите", съвместно с Екзархията, организира и реализира една забележителна по своите крайни резултати дипломатическа акция в Европа. Мисията, изпълнявана от Марко Балабанов и Драган Цанков, е обезпечена финансово от БЧН и неговия действителен ръководител Евлоги Георгиев.

В началото на август Балабанов и Цанков започват своята дипломатическа обиколка и посещават Англия, Франция, Германия, Италия, Русия и Австро-Унгария. При срещите си с видни държавници, дипломати, политици и общественици те издигат българските искания, отразени в специален меморандум и в брошурата "България", написани от самите тях. Основното искане е автономия за българите в пределите на империята. Тази сравнително ограничена политическа програма, която отразява идеите на организаторите на мисията, отчита интересите на Великите сили в Европейския югоизток и съчетава реалните стремежи на българите с тези интереси. Избраният подход показва, че дипломатическият такт става едно от основните оръжия в домогванията на българите към крайната цел.

М. Балабанов и Др. Цанков изпълняват по един забележителен начин възложената им мисия. Срещите им през лятото и есента на 1876 г. в европейските столици убеждават за сетен път и най-ревностните крепители на Турция в необходимостта от действителни промени в живота на българския народ.

Голямото раздвижване сред емиграцията през лятото и есента на 1876 г., издигнатите инициативи и вярата в близкото освобождение довеждат и до появата на българското национално знаме в този вариант, който по-късно, през 1879 г., е утвърден от чл. 23 на Търновската конституция, гласящ: "Българското народно знаме е трицветно и състои от бял, зелен и червен цветове, поставени хоризонтално."

След като на 20 октомври 1876 г. е подписана заповедта за създаване на Българското опълчение, инициативността на емиграцията се засилва още повече. В началото на ноември в Браила се провежда събрание на живеещите в града българи, което взема решение за изработване на знаме, предназначено за българските доброволчески отряди в предстоящата война. С тази задача се заема Иван Параскевов, преселник от Ямбол, който възлага изпълнението ѝ на дъщеря си Стилиана Ив. Параскевова. През април 1877 г. знамето е завършено, а на 8 май е връчено на главнокомандващия руската Дунавска армия Великия княз Николай Николаевич в Плоещ лично от Ив. Параскевов и неговата дъщеря.

Знамето е копринено, като полосите са подредени водоравно в следния ред – бяла, зелена и червена. Върху зеления плат на лицевата страна е бродиран със сърмени конци лъв, изправен на задните си крака, държащ знаме. Над лъва е написано "България", а под него на три реда е поставен следният текст: "Със Божия воля/ и със силата славнаго руского царя Александра II-го/ напред!" В долния ляв ъгъл, с малки букви, е извезано: "Стилиана Ив. Параскевова/ Браила, 1877 г. априлий" Това е първото българско знаме, в което цветовете са подредени по този начин.

Разпространеното в историческите изследвания мнение, че първият български трицвет е знамето на легията в Белград от 1862 г. и негов автор е Георги С. Раковски има по-скоро легендарна, отколкото историческа стойност. Основанията на подкрепящите тази версия се базират само на спомените на Йордан Ж. Планински и на двете картини, на които е нарисуван Раковски с трицветно знаме в ръце. Цветовата подредба в двата случая обаче е диаметрално противоположна, което показва, че картините са рисувани след смъртта на българина и той не е имал мнение по решенията на художника А. Сако. В спомените си участникът в легията Планински просто преповтаря цветовете на знамето от картината "Раковски в Балкана". Почти със сигурност може да се каже, че знамето на Първа българска легия е зелено и е декорирано с изправен на задните крака лъв с надпис "Свобода или смърт". При попадането му в сръбски ръце през 1867 г. то било тъпкано в полицейския участък в Зайчар и наричано "кучи парцал", тъй като лъвът приличал на куче.

Първото документирано българско трицветно знаме е носено от четата на Филип Тотю през май 1867 г. Цветовете му са в следната последователност – червен, бял, зелен. В този случай е заимстван моделът на унгарското национално знаме, а разликата се получава от коронования лъв, поставен в бялото поле, от редица други допълнителни символи около него и от надписа в червения хоризонтал "Свобода или Смъртъ". Посочената заемка показва по категоричен начин уважението на българските революционни дейци към постиженията на унгарския народ през същата тази 1867 г., когато от подвластен на Австрийската империя той става равноправен в новото държавно формирование, наречено Австро-Унгария. Този факт подсказва, че издигнатата през февруари-март 1867 г. идея за дуализъм с Турция от ТЦБК не е чужда и на четата на Ф. Тотю или най-малкото на създателя и автора на нейното знаме.

Причините за новия начин на подреждането на цветовете в изработеното от Стилиана Ив. Параскевова знаме трябва да се търсят в политическите убеждения на нейния баща. Изявен русофил и приближен на Добродетелната дружина, той възприема модела на руското държавно знаме – хоризонтален трицвет с последователност отгоре надолу бяло, синьо, червено, като синият цвят е заменен със зелен. Така родолюбивият българин засвидетелства своите чувства на признателност към Русия, в освободителната мисия на която "старите" вярват неизменно. Най-вероятно моделът на знамето е бил консултиран с членовете на Българското човеколюбиво настоятелство, което поръчва още на 9 май 1877 г. две знамена на Иван С. Аксаков по образеца, изготвен от Стилиана Ив. Параскевова. Благоволението, което руското командване демонстрира спрямо "старите" и неприязненото му отношение към "младите", дава възможност на първите да наложат своите виждания по този най-важен символ на българската държавност.

Самият факт, че разискваният трибагреник, утвърден по-късно от Търновската конституция за "народно знаме", е изработен за българите – участници в предстоящата Руско-турска война и е с тази последователност на оцветяването, подсказва, че битуващата практика, според която по време на война българското знаме се обръща, като отгоре е червеният цвят, не е мотивирана от нищо съществено нито в идеята на създателите, нито от заетия модел, нито от някакви правни основания.

Българският въпрос в европейската политика през 1876–1877 г.

Разразилата се Източна криза активизира дипломатическата дейност на Великите сили. Всяка една от тях защитава своите интереси в Европейския югоизток, но кризата се указва удобен повод за разбъркване на картите и за извличане на съответните дивиденти. Още срещата в Райхщад показва, че и Русия, и Австро-Унгария преследват най-вече своите собствени цели. Двете държави се договарят да не се намесват в конфликта между Сърбия и Черна гора, от една страна, и Турция, от друга. Договарящите се страни, независимо от противоречията, възникнали между тях, приемат ясно становище по въпроса, че ако Сърбия и Черна гора бъдат разгромени, то те няма да допуснат посегателство върху тяхната териториална цялост. В случай на техен успех, двете сили се задължават да не допуснат създаването на голяма славянска държава на Балканския полуостров.

През октомври 1876 г. Сръбско-черногорско-турската война завършва с разгром на двете славянски държавици и само решителната намеса на Русия възпира по-нататъшното настъпление на турските войски. В този случай всъщност се прилага едно от решенията на Райхщад – да не се допусне посегателство върху тяхната териториална цялост.

През времето, когато се водят военните действия в западната част на Балканския полуостров, в Цариград представителите на Великите сили развиват оживена дипломатическа дейност. По инициатива на Англия и Русия се стига до свикването на Цариградската посланическа конференция. , която трябвало да регулира отношенията между победените Сърбия и Черна гора и победителя Турция. Освен това тя трябвало да набележи необходимите мерки за промяна в положението на Босна, Херцеговина и България. Идеята за конференцията се появява в руските среди още през август, но тя е предложена официално от Англия сравнително по-късно. Това е първият международен форум, който включва в дневния си ред и българския въпрос, и който изработва проект за неговото разрешаване.

Много преди започването на конференцията руските представители в Османската империя, по нареждане на Петербургското правителство, разработват два проекта за бъдещето на България, които трябвало да се представят на предстоящия международен форум. Първият проект е изработен, по указание на Николай П. Игнатиев, от княз А. Н. Церетелев и секретаря на дипломатическата мисия на САЩ – Юджин Скайлер. Всъщност това са двама от членовете на анкетната комисия, която разследва зверствата на турците в България по време на Априлското въстание. В писмото си до канцлера на Русия – княз Горчаков, Игнатиев изтъква причините, поради които е привлечен Ю. Скайлер: " Привличайки към тази академична работа секретаря на американската мисия, аз имах предвид да се използва неговото лично участие в благоприятен за нашите планове смисъл и чрез него да се окаже влияние на английските журналисти, намиращи се във връзка с него, особено кореспондента на "Дейли нюз", оказал вече съществени услуги на българското дело. Надявам се, че те ще способстват за това, щото разумните мисли в английската преса да вземат връх и тяхното мнение, като мнение на опитни и безпристрастни хора, току-що пребивавали в България, ще има значение в очите на дипломатите, събрани в Константинопол". По-нататък, като разкрива своя тактически замисъл, руският дипломат подчертава, че този проект ще бъде представен на конференцията, след разглеждане на английските предложения, като проект на експерти, имащ предвид единствено доброто на народите, но не и някакви политически "задни мисли". В самия проект, по тактически съображения, Ю. Скайлер е поставен като автор на първо място.

Проектът предвижда обособяване на България като автономна провинция на Османската империя. В тази провинция двамата автори включват Дунавския вилает, Софийския вилает, Филипополския санджак, Сливенския санджак и българските райони на Македония. Проектът съдържа шест раздела: управление; правосъдие; култове и образование; финанси; въоръжени сили; приложение на проекта.

Проектът Скайлер-Церетелев предвижда крайно ограничена административна автономия за проектираната провинция. Посочените органи за управление на изпълнителната власт са лишени от възможност за каквато и да е инициатива. Дори провинциалното събрание и генерал-губернаторът нямат право на реална намеса в живота на проектираното формирование. Евентуалните промени в Органическия устав задължително се утвърждават от Великите сили и Портата. Правосъдната система е подчинена на османското законодателство, култът и образованието остават грижа на общините, а разделът за финансите регламентира единствено прихода на османската хазна. Въоръжените сили на Османската империя могат безпрепятствено да пребивават в крепостите и градовете на провинцията, определени от Портата и Силите, което ще рече, че те, както и до това време, ще оказват въоръжен контрол при опазване на османските интереси. Проектираната национална гвардия, разделена категорично на християни и мюсюлмани, не може на практика да изпълнява други функции, освен взаимно противопоставяне на етническо-верска основа. Не са изяснени и механизмите, чрез които християните могат да попаднат в армията.

Този крайно ограничен проект не е приет с разбиране от правителството в Петербург. Пред опасенията от неприемането му от страна на Англия и Австро-Унгария се налага изработването на нов проект за бъдещето на България, който е дело на самия Игнатиев. По повод на този проект Игнатиев съобщава на Горчаков: "Вторият проект, съставен по спешност, след телеграмата на Ваша светлост, ще бъде в резерв за случай, ако този, за който аз току-що говорих, не бъде приет от конференцията, а предложенията, направени от Англия, не отговарят на нашата гледна точка, което е повече от вероятно. По този проект България е разделена на две провинции, или вилаети, и йерархията на отоманската администрация тук е съхранена единствено по форма, което предоставя тази изгода, че тя щади докачливостта на гърците и отстранява възраженията, които могат да възникнат по повод на нашето желание за създаване на голямо автономно българско княжество. В действителност този проект все пак дава пълна автономия на казите или кантоните, напълно отстранява османските чиновници, назначени от Портата, от администрацията, допуска местна милиция и всички необходими предпоставки за подготовка за създаване на политически автономна държава в по-близко или в по-далечно бъдеще. Той може, разбира се, да претърпи съществени изменения и подробности, преди да го предоставя на своите колеги". По-нататък Игнатиев отбелязва, че тези проекти трябва да се пазят в пълна тайна от чужденците. "Особено е необходимо, щото вторият проект да остане в пълна неизвестност, защото, тъй като той съдържа минимума на нашите желания, ние няма да имаме възможност да търсим приемането на по-широки искания, ако с него бъдат предварително запознати".

Проектът на Н. П. Игнатиев в общи линии се преповтаря с този на Скайлер-Церетелев, но в същото време има някои различия, които наистина го превръщат в програма-минимум. Това се наблюдава най-вече в неговата встъпителна част, където се очертава териториалния обхват на проектираното формирование и същността на предвижданата автономия. В началото на проекта се отбелязва необходимостта от въвеждането на нов, напълно различен от съществуващия, режим, който трябвало да облекчи несносното положение на християнското население в България. Промяната, която се предлага, се изразява в даване на административна автономия на Дунавския, Софийския и Адрианополския вилает и присъединените към тях райони на Скопие, Велес и Воден. С цел облекчаване на управлението на тези райони се запазват Дунавският и Софийският вилает, а санджаците на Адрианополския вилает, с изключение на санджаците Галиполи и Родосто, и районите на Велес, Воден и Скопие се присъединяват към тези две провинции: Сливенският санджак "към провинцията на Филипопол, Адрианополският – към провитцията на София". Така очертаните български територии, които трябвало да получат административна автономия, се разделят на две провинции – Русчук и София – "начело на провинциите Русчук и София се поставят генерал-губернатори (валии)".

Новият момент в този проект е ясно изразеното мнение за разделянето на българските земи на две автономни в административно отношение провинции – едната с център Русе, а другата с център София. Тази позиция на Игнатиев, която по-късно ще бъде приета и като програма-минимум от руското правителство, е съобразена с решенията, взети в Райхщат от Франц Йосиф и Александър II. Ангажиментът да не се създава голяма славянска държава на Балканския полуостров, поет от Русия на тази среща и отбелязан дори в цитираното писмо на Игнатиев до Горчаков, в случая влиза в действие. Макар да се предвижда запазване на проекта в пълна тайна, поради съображенията, изтъкнати по-горе, това едва ли се оказва изпълнимо в практически план.

Така предвиденото териториално разделяне на българските земи има своите исторически проекции в по-късните събития, свързани с българския въпрос – Цариградската посланическа конференция и Берлинския договор от 1 юли 1878 г. Изразената позиция в този документ, от една страна, дава сравнително обективна представа за официалната руска визия по българския въпрос на този етап от неговото развитие, а, от друга, хвърля светлина върху последващото развитие на събитията на Балканския полуостров.

Проектът-минимум, разработен от Н. П. Игнатиев, е приет с удовлетворение и задоволство от руските управляващи среди. В инструкцията на канцлера Горчаков до Игнатиев от 12 ноември 1876 г. се казва, че този проект обезпечава достатъчна и практически "изпълнима автономия". По-нататък той заявява: "Само ако нашият минимум мине, това ще бъде крупен резултат, който ще ни избави от военна кампания, винаги съмнителна както в политическо, така и в материално отношение и главно с тягостното си влияние върху нашето финансово състояние. Ако може да се избегне това, запазвайки незасегнати честта и достойнството на императора, аз с възторг бих аплодирал това и нашата страна би спечелила".

В първата десетдневка на декември 1876 г. между руския упълномощен представител на конференцията – Николай П. Игнатиев, и английския – лорд Солсбъри, се провеждат оживени разговори и дискусии, тъй като за двамата е ясно, че тяхното мнение ще бъде решаващо в предстоящите официални заседания. Игнатиев запознава английския представител с проекта Скайлер-Церетелев.

Предложеният проект не е приет от Солсбъри. Според него, за да се запази равновесието в Османската империя, е необходимо българските територии да бъдат обособени в две автономни области, които да имат самостоятелни ръководства. Оспорен е и въпросът за това кой трябва да стои начело на областта и какъв да бъде неговият статут. Според английския представител тази личност трябва да се избира от второстепенните династически родове на Европа, да се одобрява от сюзерена и да е приемлива за силите-гаранти – т.е. за Великите сили.

Предварителните заседания на делегатите започват на 11 декември. След изключително напрегнати разговори и дипломатически преговори в края на краищата се стига до решението да се даде автономия на българите в почти същите граници, начертани от Фермана за независимата българска църква. По настояване на английския представител българските земи в тези граници се разделят на две административни области – Източна, с център Търново, и Западна, с център София. За да бъдат отдалечени българските граници от морския бряг от Западната област са изключени Воден, Кукуш и Дойран с прилежащите им райони.

Конференцията решава още, че главният управител на всяка от двете области ще се назначава от Високата порта със съгласието на силите-гаранти. Той можел да бъде турски поданик или чужденец, но задължително християнин. Предвижда се изграждане на областни събрания, избирани от всички жители над 25-годишна възраст, имащи определено имущество. Проектира се изработване на правилник за организиране на правосъдието, гарантиране свободата на вероизповеданието и всяка община сама да решава религиозните и училищните дела, редовната турска армия да се съсредоточи в големите градове, като освен нея се създаде и милиция от християни и мюсюлмани пропорционално на общия им брой с офицери, назначавани от главния управител, а висшите – от султана, заселените в европейските владения на империята черкези да бъдат прехвърлени в Мала Азия, и т.н. Този план, изработен и подписан от представителите на всички Велики сили, е връчен на Високата порта на 21 декември 1876 г.

Предложението за образуване на две автономни български области е изключително важен международен акт, с който не само се признава съществуването на българската нация от всички сили, но се очертават и нейните граници. Тези граници, с малки изключения, се покриват с границите, начертани от турското правителство през февруари 1870 г. Въпреки значителните различия по другите обсъждани въпроси във вижданията на участниците в конференцията, границите на двете български области са приети единодушно.

На първото редовно заседание на конференцията, проведено на 23 декември 1876 г., турският представител Савфет паша обявява, че султанът дарява своите поданици с конституция, поради което предложеният от делегатите проект става безсмислен и ненужен. Съобщението е съпроводено с топовни гърмежи, които трябвало да възвестят конституционното начало в турския държавен живот. В началото на януари 1877 г. Великият диван отхвърля окончателно предложенията на посланическата конференция, въпреки категоричното напомняне на Солсбъри и руския представител Н. П. Игнатиев, че Портата поема голяма отговорност с това си действие.

След отказа на Турция да приеме решенията на Цариградската конференция все повече и повече се налага убеждението, че Източната криза може да бъде разрешена единствено по пътя на войната. При това положение руската дипломация засилва своята активност и на 3 януари 1877 г. подписва тайна конвенция в Будапеща, съгласно която Австро-Унгария поема задължението в случай на руско-турска война да пази доброжелателен неутралитет и да оказва дипломатическо съдействие на Русия. По-късно във Виена е подписана втора тайна конвенция между Австро-Унгария и Русия, датирана като първата с 3 януари 1877 г. Австро-Унгария добива съгласието на Русия да анексира Босна и Херцеговина с изключение на частта, разположена между Сърбия и Черна гора. Русия от своя страна получава правото, според подписаната конвенция, да възстанови своята власт над Южна Бесарабия, отнета ѝ с Парижкия мирен договор от 1856 г. Предвиждало се България, Албания и част от Румелия да бъдат организирани като самостоятелни държави. Съгласно чл. 3 на конвенцията се изключва възможността за създаване на голяма славянска държава на Балканите. С това свое действие Русия за втори път поема международно задължение, според което на Балканския полуостров не трябва да се допуска създаването на една голяма славянска държава. Това задължение противоречи на предложенията на Н. П. Игнатиев на предварителните заседания на Цариградската конференция за създаване на едно силно българско княжество. Поради тази причина Виенската конвенция е подписана без знанието на Игнатиев. Тя е запазена в тайна от него и през март, когато той посещава австрийската столица и води преговори с граф Андраши.

В изпълнение на възложената му дипломатическа мисия Н. П. Игнатиев посещава освен Австро-Унгария, още Германия, Франция и Англия. Целта на тази обиколка е да се наложи руското виждане за излизане от кризата, основаващо се на неутрализиране на останалите Велики сили пред очертаващия се руско-турски военен конфликт.

През март 1877 г. в Лондон се провежда нова конференция по въпросите, свързани с Източната криза. С приетия на 19 март Лондонски протокол, подписан от Русия, Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия и Италия, на Високата порта се препоръчва да приведе в изпълнение предложените ѝ от силите мерки за промяна в положението на покорените християнски народи. И сега обаче босфорските политици отхвърлят решението на Великите държави. Причината за това трябва да се търси както в недалновидността на турските ръководни среди, така и в противоречията между договарящите се сили. При това Англия, макар да подписала решенията на двете конференции, тайно подкрепя неотстъпчивостта на Високата порта. Изчерпала почти всички възможности за мирно разрешаване на проблема, Русия се ориентира към подготовка на поредната военна кампания срещу Османската империя.

Руско-турска война 1877–1878 г.

Още през есента на 1876 г. руското правителство обявява частична мобилизация и започва непосредствена подготовка за предстоящата война. Формирани са две армии – Дунавска и Кавказка. Дунавската армия, под командването на брата на императора Великият княз Николай Николаевич, наброява около 190 хил. души, а Кавказката брои 80 хил. души. В хода на военните действия съставът и на двете армии се увеличава.

Срещу тази военна сила Турция противопоставя почти 500 хил. армия, която е въоръжена с най-модерното за времето си оръжие. По-голямата част от турските войски са съсредоточени на Балканския полуостров. В хода на военните действия турската Дунавска армия достига до 380 хил. души.

В заключителния етап на военната подготовка на страната на Русия се включва Румъния с 40 хил. войска, Черна гора с 25 хил. армия, а след падането на Плевен, и Сърбия с 56 хил. души.

На 10 април руският канцлер княз А. Горчаков съобщава на руското дипломатическо тяло, че Русия е принудена да защити достойнството на Европа. Два дни след това, на 12 април 1877 г., войната е обявена с Манифест на император Александър II, прочетен в Кишинев.

В периода април-юни руските войски се съсредоточават на р. Дунав. На 10 юни Долнодунавският отряд на ген. А. Цимерман форсира реката между градовете Браила и Галац. Като преследва отстъпващите турски части, той достига до линията Черна вода – Кюстенджа. Това първо преминаване на юг от Дунав има за цел да заблуди турското командване за мястото на основния руски десант. След обстойно проучване на укрепителната система, от руска страна се взема решение главният удар да бъде нанесен при Свищов. Тази отговорна задача е поверена на ген. М. И. Драгомиров и командваната от него 14-та пехотна дивизия.

На 15 юни руските войски форсират реката и преминават на българския бряг. Отлично изпълнената бойна операция дава възможност за бързо преминаване на основната част на Дунавската армия на завзетия плацдарм. Тук руските войски се разделят на три отряда – Източен, под ръководството на престолонаследника Ал. Александрович, Преден, под командването на ген. Й. В. Гурко, и Западен, с командващ ген. Н. Г. Криденер.

Източният отряд в състав от около 70 хил. души има задача да напредне на изток и да блокира големите военни бази Разград, Русе, Шумен, Варна, без да прави опити за тяхното превземане. Предният отряд в състав от 12 хил. бойци, между които са и българските опълченци, трябвало да настъпи по посока Търново – старопланинските проходи в централната част на Балкана и след преминаването в Южна България с ускорен марш да се насочи към Одрин. На Западния отряд се поставя задачата да овладее Никопол и да развие понататъшно настъпление в западна посока. Неговата численост е 35 хил. души.

В началото военните действия се развиват според разработения план. Източният отряд напредва успешно и стига до р. Янтра и р. Черни Лом. Тук той преминава към позиционни действия в изпълнение на поставената му задача. Западният отряд превзема Никопол, но поради забавяне дава възможност на Осман паша и войските му, напуснали Видин, да завземат гр. Плевен. Първият опит за овладяването на града на 8 юли от корпуса на ген. Шилднер-Шулднер завършва с неуспех. Предният отряд постига най-големи успехи. След като освобождава Търново на 25 юни, той преминава през Хаинбоаз, завладява Подбалканската долина и атакува турските позиции на Шипченския проход от юг. В същото време от север напредва Габровският отряд на ген. Дерожински. На 7 юли Шипка пада в ръцете на руската армия. Това е една изключително важна победа, тъй като Шипченският проход е основната връзка между Южна и Северна България в централната част на Стара планина. Три дни по-късно, на 10 юли, Предният отряд превзема Ст. Загора.

Успехите на ген. Гурко и застрашителният му марш принуждават турското командване да прехвърли срещу него армията на Сюлейман паша, в състав от 40 хил. души. Тя има задача да овладее отново Шипченския проход, да се свърже с армията на Осман паша, след което с общо настъпление русите да бъдат изтласкани зад Дунав. В боевете при Ст. Загора на 19 юли българските опълченци и руските войски показват чудеса от героизъм, но са принудени да отстъпят под натиска на превъзхождащия ги противник и да съсредоточат своите усилия за задържане на Шипка.

Отбраната на прохода е поверена на ген. Николай Г. Столетов – командира на българското опълчение.. Отрядът му включва Орловския полк и пет опълченски дружини. Общият брой на защитниците на Шипка е около 5500 души. По-късно към тях се присъединява и Брянският полк. Срещу този малочислен отряд е хвърлена 30-хилядна войска от армията на Сюлейман паша. Най-ожесточените сражения се развиват в периода 9–11 август. В най-критичния момент на 11 август, когато всичко изглеждало загубено, пристига помощ от 205 бойци, изпратени от ген. Радецки. Отбраната е стабилизирана, а замисълът на турското командване пропада.

Междувременно продължават бойните действия на Западния отряд. На 18 юли е предприета втора атака на Плевен, но въпреки огромните загуби на жива сила, градът остава в ръцете на турците. Третият щурм се провежда в края на август 1877 г. Жертвите от руска страна са 15 хил. души, а румънците дават 3 хил убити, но Плевен и този път не е превзет. Едва след третата атака руското командване поставя града в пълна блокада. За целта от Русия е извикан ген. Е. И. Тотлебен, който съумява да прекъсне всички връзки на Осман паша с външния свят.

Междувременно турското военно командване прави опит за ново преминаване на Балкана от армията на Сюлейман паша с цел овладяване на Търново и по-късно оказване помощ на блокираната в Плевен армия на Осман паша. Този опит, без съмнение, е във връзка с безизходното положение, в което се оказват турските войски в Плевен, след поставянето на града в пълна блокада от генерал Тотлебен. На 22 ноември войските на Сюлейман паша атакуват руските позиции при Елена и градът е превзет. Вместо да продължат настъпателните действия, турците се отдават на грабеж и дават възможност на руските войски да се укрепят на Йовковската позиция. Английският кореспондент на в. "Таймс", придружаващ турската армия, пише по този повод: "Превземането на Елена трябваше да бъде само един етап от съгласуваното от три посоки настъпление към Търново, така както превземането на Марян днес беше етап към превземането на Елена. Важно и съществено е, че не се допусна Сюлейман паша още същия ден да се озове пред Света гора от юг и пред Царевец и Трапезица от изток и север. Тогава други събития щях да имам за описване". На следващия ден войските на Сюлейман паша правят неуспешен опит да превземат Златарица и Миндя. Неуспешна се оказва и атаката им срещу руските позиции при Йовковци, тъй като руското командване успява да съсредоточи тук достатъчно свежи сили с необходимата за отбранителните позиции артилерия.

Спирането на турската армия на Йовковската позиция от руските войски има важно значение за по-нататъшното развитие на военните действия. Загубил всякаква перспектива за получаване на помощ отвън, уведомен за поредния неуспех на Сюлейман паша, Осман паша решава да направи последен опит за спасяване на своята армия. На 27 срещу 28 ноември той атакува руските войски, обсаждащи Плевен от запад, с цел да си пробие път към София. Опитът обаче се оказва неуспешен и това принуждава Осман паша да капитулира. На 28 ноември 1877 г. Плевен пада в ръцете на русите.

Превземането на Плевен е повратна точка в развитието на военните действия. Въпреки тежките зимни условия руската армия форсира Балкана. Западният отряд под командването на ген. Гурко, преминава Стара планина в три колони – през Чурек, през връх Мургаш и през връх Баба. Троянският отряд, под ръководството на ген. Карцов, се насочва към Южна България през Беклемето. След превземането на София на 23 декември отрядът на Гурко се насочва към Пловдив. В същото време ген. Карцов освобождава Карлово и Подбалканските полета и обединява войските си с тези на ген. Гурко. На 4 януари 1878 г. е завзет Пловдив, а войските от армията на Сюлейман паша отстъпват панически към Бяло море.

На 27 и 28 декември отрядът на ген. Радецки разбива и пленява 22-хилядната армия на Вейсел паша при Шипка-Шейново. Обединените руски сили се насочват на изток и на 14 януари Одрин е превзет.

Настъпателни действия предприема и Долнодунавският отряд на ген. Цимерман, който първоначално, заедно с Източния отряд, има задача да блокира четириъгълника Разград – Русе – Шумен – Варна. На 16 януари е превзет Хаджиоглу Пазарджик (Добрич), а на 10 февруари в руски ръце пада и Силистра.

Военният разгром на Османската империя принуждава Високата порта да проси примирие. То е сключено на 19 януари 1878 г. в Одрин.

Националноосвободително движение на българския народ по време на войната

По време на военните действия в българските земи се разгръща масово освободително движение. То се изразява в участие на българите в бойните операции на руската армия и в провеждането на самостоятелни акции, в движението на селяните за окончателно ликвидиране на турската аграрна система и в създаването на местни органи на самоуправление, като фактор за отстояване на извоюваната свобода.

Най-ярката изява на националноосвободителното движение на българския народ по време на войната е свързана с формирането и действията на Българското опълчение. Идеята за неговото създаване възниква през есента на 1876 г. и принадлежи на ген. Ростислав А. Фадеев. Тя е подкрепена от БЦБО, от Славянските комитети и от Одеското българско настоятелство. На 20 октомври 1876 г. граф Дмитрий А. Милютин – военен министър в руското правителство, подписва заповед за създаване на Българското опълчение. За негов командир е определен ген. Николай Г. Столетов. В края на октомври в Ливадия се провежда среща, на която присъстват император Александър II, граф Дмитрий А. Милютин, ген. Николай Г. Столетов, Иван С. Аксаков, Сергей М. Третяков, Тимофей С. Морозов. Взема се решение цялото обмундироване и снаряжение за планираните шест български дружини да бъде подготвено от Московския славянски комитет, наричан от Столетов "Московски българославянски комитет".

Формирането на българските дружини започва в гр. Кишинев. В тях се включват много от българските доброволци, участвали в Сръбско-черногорско-турската война. След разгрома на двете славянски държави те са изгонени от сръбските власти на територията на Румъния. Тук грижите за тях, в очакване на Руско-турската война, поема БЦБО. В опълченските дружини влизат и много доброволци от средите на емиграцията и от вътрешността на страната. В началото на 1877 г. са формирани три батальона под името "Пеши конвой на главнокомандващия княз Николай Николаевич". След обявяване на войната конвоят е реорганизиран в Българско опълчение.

От началото на войната подготовката на българите продължава в Плоещ. Формираните 6 опълченски дружини включват около 7500 души. Жителите на гр. Самара подаряват на Българското опълчение знаме, изработено още през 1876 г. и предназначено за въстаналите през април българи. Поради потушаване на въстанието, знамето не е изпратено в българските земи и сега се предоставя на българската войскова част. Тържественото му връчване на 3-та опълченска дружина с командир подполк. П. П. Калитин става на 6 май 1877 г. край Плоещ. След форсирането на р. Дунав започва изграждането на 6 нови дружини, като за целта е свикан набор от вътрешността на страната. Така съставът на опълчението достига 10 хил. души.

Българското опълчение е включено в Предния отряд на ген. Гурко. Бойното си кръщение опълченците получават при Ст. Загора. Героизмът, който те проявяват, предизвиква възхищението на руските командни кадри. "Българските дружини се биха и умираха геройски – донася ген. Раух. – Въпреки убийствения огън, измъкващ от боя цели редици, дружините не трепваха, но даже сами минаваха в настъпление и само когато почти половината от офицерите и низшите чинове излязоха от строя, отстъпиха пред грамадното числено превъзходство на противника." По-късно, при отбраната на Шипка, опълченските дружини предизвикват всеобщо възхищение със своите бойни прояви.

На 12 април 1877 г. БЦБО отправя обръщение към българите с призив да се включат на страната на русите и да участват масово в борбата срещу общия неприятел. Два дни по-късно, на 14 април, Обществото е принудено да се саморазпусне, тъй като неговите инициативи и радикални виждания не били в унисон с разбиранията на руските официални среди. Въпреки всичко, неговият призив е последван. Много българи се включват в разузнаването и събират необходимите за руското командване данни. Масова е стопанската помощ, оказана във всички фази на войната. За престоя на Предния отряд в Търново ген. Гурко донася в Главната квартира: "Три дни ни храниха даром." По време на ожесточените шипченски сражения габровските жители разнасят вода и патрони на самите позиции, грижат се за ранените, окуражават бранителите със своето присъствие. В зимните преходи през Балкана българите са неизменни водачи и със своя опит оказват неоценима помощ на редовната руска армия.

Във вътрешността на българските земи се създават въоръжени чети, които извършват разузнавателни набези, охраняват селищата от набезите на башибозуците, извършват диверсионни акции и водят открити боеве с турските сили. Известни са четите на Петко войвода в Родопите, на Симо Соколов в Трънско, на Ильо Марков, Цеко Петков, П. Хитов и др.

По време на бойните действия започва стихийното ликвидиране на последните остатъци на турските аграрни отношения. Унищожаването на чифлиците и премахването на феодалната система в областта на земеползването е основното съдържание на т. нар. аграрен преврат.

Още по време на войната започва конституирането на местните управителни органи. Големи са заслугите в това отношение на Руското гражданско управление и неговия пръв ръководител княз Владимир А. Черкаски. В местните управителни органи влизат най-образованите и най-подготвените българи. Подпомагани от руските чиновници, те усвояват тънкостите на административното управление.

Военният разгром на Турция, победата на Русия и масовото участие на българите в извоюването на свободата вдъхват надежда за справедливо разрешение на българския въпрос. След почти петвековно азиатско потисничество българският народ от Мизия, Тракия и Македония усеща повея на свободата, заживява с вярата в щастливото бъдеще за България.

Санстефански мирен договор. Характер и значение на войната

След подписването на примирието между Русия и Турция на дневен ред излиза въпросът за сключването на мирния договор. Този проблем вълнува освен воюващите страни и всички Велики сили. Последните и сега се интересуват единствено от своите собствени интереси. И Англия, и Австро-Унгария държат за участие в изработването на мирния договор. Той, според тях, не трябвало да променя конфигурацията на силите и интересите, наложена чрез Парижкия мирен договор от 1856 г. и Лондонския протокол от 1871 г.

Още в средата на ноември 1877 г. в руската Главна квартира в Пордим се изготвя проектът за мирния договор с Турция. Междувременно след една от битките при Плевен граф Андраши не пропуска да напомни на Новиков – руския дипломатически представител във Виена, че сега неутралитетът на Австро-Унгария бил особено полезен за Русия. При подготовката на проекта за мирния договор неговите автори не са уведомени за подписаната на 3 януари Виенска конвенция и за поетите според нея от Русия задължения. Поради тази причина между двата документа се получава голямо разминаване, което особено релефно се изявява по въпросите относно Босна и Херцеговина и границите на България. По въпроса за Босна и Херцеговина в конвенцията от 3 януари се казва дословно следното: "Русия предоставя на австрийския император да избере времето и начина за окупация на Босна и Херцеговина", а в Пордимския проект този пункт получава следната редакция: "На Босна и Херцеговина се дава автономно управление с достатъчно гаранции, като Австро-Унгария взема най-дейно участие в тяхното изработване." По въпроса за българските граници в проекта за мирен договор е отбелязано, че българската държава ще се простира "в границите на българската националност и в никакъв случай в по-тесни граници от тези, отбелязани на Цариградската конференция". В същото време Виенската конвенция постановява да не се създава голяма славянска държава на Балканския полуостров.

След преглеждане на Пордимския проект, княз Горчаков не намира достатъчно смелост, за да направи необходимите корекции в духа на Виенската конвенция. Поради тази причина в Австро-Унгария посрещат изпратения проект за мир с недоволство и възмущение. Виена смятала, че Русия, подписвайки конвенцията от 3 януари, всъщност се отказва от постановленията на Цариградската конференция. Според този проект за мирен договор излизало, че Русия се отказва от подписаната от нея конвенция и се връща на позициите си от късната есен на 1876 г. в Цариград.

При това положение се стига до подписването на Санстефанския мирен договор. Без да е информиран за Виенската конвенция, Н. П. Игнатиев налага в Сан Стефано решенията на Цариградската конференция. Със запазването в тайна на преговорите с Виена княз Горчаков всъщност поощрява Игнатиев към подписването на такъв предварителен мирен договор.

Договорът е подписан на 19 февруари 1878 г. в селището Сан Стефано, отстоящо на 12 километра от Цариград. Той е прелиминарен, което означава, че Русия има намерение да се вслуша в претенциите на останалите Велики сили. Според чл. 6 България е автономно, трибутарно княжество с християнско правителство и народна войска. Границата ѝ на запад започва от р. Тимок, после следва билото на Стара планина, спуска се на юг западно от Пирот и при Враня достига до р. Българска Морава. Оттам през Скопска Черна гора минава западно от Куманово и Тетово до планината Кораб. След това завива на юг по р. Дрина западно от Охридската каза, западно от казите Корча и Старово до планината Грамос, Костурското езеро и р. Мъгленица. Оттам завива на изток, като минава южно от Йенидже Вардар (гр. Яница) до устието на р. Вардар северно от Солун, през езерото Бешик гьол (Волве) с излаз на Бяло море до залива Бору гьол (Порто Лаго). Оттам границата се отправя на север през Родопите. Преминава през Крушевската планина, Чернатица, Ешек кулак и Кара Кулас, пресича р. Марица северно от Одрин, заобикаля Лозенград от юг и достига Черно море. Като следва морския бряг, границата достига до Мангалия, оттам пресича Добруджа на северозапад и при Расово стига на дунавския бряг. За северна граница служи р. Дунав от Расово до устието на р. Тимок.

Санстефанският мирен договор не се налага на Турция единствено в резултат на военния є разгром от страна на Русия. Той е съобразен с проявите на национално самосъзнание на българския народ при изграждането на Екзархията и с решението на българския национален въпрос, прието от Цариградската посланическа конференция.

Новите територии, включени в състава на Санстефанска България, в сравнение с тези, предвидени във Фермана от 1870 г. и решенията на конференцията от 1876 г., са населени предимно с българско население, но излазът на Бяло море издава част от целите на руската дипломация и руската политика на Балканите. В същото време съюзниците на Русия във войната са компенсирани заради тяхното участие в кампанията срещу Турция с чисто български земи и население. Така според този договор Сърбия получава Ниш, Прокупле, Куршумлия, Лесковац и прилежащите им райони, а Румъния – Северна Добруджа. Според решенията на Цариградската конференция, тези земи са включени в състава на предвидените две автономни български области.

Санстефанският мирен договор удовлетворява почти изцяло българите, въпреки направените отстъпки в полза на Сърбия и Румъния. Освен това той осигурява държавната независимост на Черна гора, Сърбия и Румъния. Договорът ликвидира съществуващите деспотично-азиатски порядки, наложени и отстоявани в продължение на векове в Европейския югоизток и се явява сериозна стъпка към окончателното разрешаване на Източния въпрос.

Безспорно най-голямо значение подписаният на 19 февруари мирен договор има за България. С този договор се премахват остатъците на остарялата господстваща система и се открива пътят за свободното развитие на новите буржоазни отношения, наложили се в българското общество в предходните десетилетия на XIX в. В този договор всички българи виждат залог за просперитет на обединената и освободена българска нация.

По своя характер Руско-турската война от 1877–1878 г. е освободителна война. Независимо от интересите, които преследва официална Русия, независимо от стремежите ѝ за налагане най-вече на своето собствено влияние на Балканите, обективните резултати дават основание за оценяване на тази война с положителен знак. За освободените български територии войната изиграва ролята на буржоазно-демократична революция, която разкрива пътя на новите буржоазни отношения, която дава простор на личната инициатива и свободното развитие на частната собственост. В този смисъл Руско-турската война трябва да се оценява като едно от най-важните събития, които довеждат до възкресяването на българската държавност след почти цели пет века чуждоземно владичество.

Берлински конгрес и последвалият го мирен договор

Санстефанският мирен договор предизвиква недоволството както на всички Велики сили, така и на балканските страни. Англия и Австро-Унгария открито заявяват, че Русия се захванала самоволно с разрешаването на Източния въпрос, без да се интересува от мнението на другите заинтересовани от този проблем. Особено недоволство сред западните покровители на Турция предизвиква обстоятелството, че българското княжество има излаз на Бяло море. Против този излаз се обявяват всички под претекст, че той ще бъде използван от Русия, за да утвърди своето присъствие в Средиземно море и по този начин да наруши равновесието на европейските морски сили.

Мирният договор от Сан Стефано довежда до втвърдяване на позицията на западните сили по Източния въпрос и до консолидирането на техните политически инициативи. Англия заплашва Русия с военни действия. Тя е подкрепена от виенското правителство, което постоянно изтъква, че Петербург е нарушил поетите ангажименти от 3 януари 1877 г. за несъздаване на голяма славянска държава на Балканския полуостров. Франция и Италия припявали в същия глас и единствено Германия се въздържа от нападки спрямо Русия и подписания мир, но тя съветва северната империя да бъде по-отстъпчива и по-сговорчива със своите опоненти.

Създалата се неблагоприятна ситуация довежда до поредица дипломатически инициативи от руска страна, които имат за цел да неутрализират основните противници. През март 1878 г. граф Николай П. Игнатиев посещава Виена с цел да води преговори по спорните въпроси. Неговата мисия завършва без успех, тъй като и император Франц Йосиф, и граф Андраши настояват за спазване на постигнатите по-рано договорености и не искат да чуят дори за българска държава с границите, начертани на 19 февруари 1878 г. Неуспехът на Игнатиев прави руското правителство по-отстъпчиво и през април то се съгласява по принцип с предложението на Виена за разделянето на България на две части. През май посланикът на Русия в Лондон граф П. Шувалов постига споразумение с министъра на външните работи Солсбъри Англия да не възразява срещу присъединяването на Южна Бесарабия, Карс и Батум към Русия, а последната се съгласява с разделянето на България на две части, като границата трябвало да премине по билото на Стара планина. По постигнатите договорености е подписана специална тайна конвенция, която на практика решава съдбата на българската държава.

След подписването на конвенцията канцлерът на Германия Ото фон Бисмарк издига идеята за среща в Берлин с цел обсъждане на Санстефанския договор. Така се стига до Берлинския конгрес. Причините, поради които се избира Берлин за място на този конгрес, трябва да се търсят преди всичко в това, че Германия и нейният канцлер афишират до това време пълна незаинтересованост към Османската империя и Балканските проблеми. При това положение столицата на Германия се оказва приемлива и за Русия, и за останалите Велики сили. Освен това до този момент Германия е настроена сравнително благосклонно към Русия и още преди започването на конгреса Бисмарк желае да разбере позициите на Петербург с намерение да ги подкрепи. На тази позиция на немския канцлер Горчаков заявява: "Аз нямам нужда от Бисмарк за сключване на мирния договор."

За делегати на Русия са определени канцлерът А. Горчаков, посланикът в Лондон граф П. Шувалов и посланикът в Берлин П. П. Урби. Английски делегати са министър-председателят Биконсфилд, министърът на външните работи Солсбъри и посланикът в Берлин Ръсел. Австро-Унгария изпраща в германската столица своя министър-председател Андраши, посланика в Берлин Кароли и посланика в Рим Хаймерле. Представители на Франция са министърът на външните работи Вадингтон, посланикът в Берлин Сан Валие и служителят във външното министерство Депре. Германските делегати на конгреса са канцлерът Бисмарк, държавният секретар Бернхард Бюлов и посланикът в Париж Хоенлое. Турция е представена от Каратеодори паша, Мохамед Али паша и посланика в Берлин Садулах бей.

Заседанията на конгреса започват на 1 юни 1878 г. и завършват месец по-късно – 1 юли 1878 г., когато е подписан Берлинският мирен договор. Според него Санстефанска България е унищожена, а българските земи са разпокъсани на няколко части. Северна България, без Северна Добруджа, и Софийският санджак образуват Българско княжество, зависимо от Портата. То има територия 63 752 кв. км. и население 2 007 919 (по преброяване от 1881 г.). Южна България под названието Източна Румелия е обособена като автономна област под върховната военна и административна власт на султана. Югозападните български земи, известни като Македония, Егейска Македония и Одринско се връщат на Турция. Северна Добруджа и според този договор се предоставя на Румъния, а към Сърбия се присъединява Нишкият санджак (така е и по Санстефанския договор) плюс Пиротско и Вранско.

Специален член на Берлинския диктат постановява, че всички договори за търговия и мореплаване, както и всички конвенции и спогодби, сключени по-рано между Великите сили и Портата, остават в сила и за Княжество България. Този текст засилва зависимостта на Княжеството и съхранява режима на капитулациите и за свободните български земи, а това е в интерес единствено на съставителите на договора, тъй като по този начин те запазват за себе си митническите привилегии, които действат в предходните столетия в търговските взаимоотношения с Османската империя.

Още по-жестоки са клаузите на Берлинския договор по отношение на Източна Румелия. Тя, като неделима част от империята, трябвало да приема като задължителни договорите, конвенциите и международните споразумения, вече подписани, или тези, които предстои да бъдат сключени между Портата и другите държави.

По настояване на западните покровители на империята с договора се постановява, че пребиваването на руските войски в България се съкращава от две години на девет месеца. Страхът от присъствието на руските войски на Балканите и притеснението от изграждане на боеспособна българска армия с руска помощ обединява опонентите на Русия и те съумяват да намалят чувствително срока на присъствие на руски военни сили, заложен в Санстефанския договор.

Берлинският договор потвърждава независимостта на Сърбия, Румъния и Черна гора. Освен това той дава правото на Австро-Унгария за 30-годишна окупация на Босна и Херцеговина. Русия получава исканите териториални придобивки в Мала Азия и Южна Бесарабия в Европа.

Берлинският конгрес и последвалият го мирен договор са поредният ход на Великите сили, който доказва, че в политиката няма морал, а единствено и само интереси. За сетен път големите капиталистически държави в Европа демонстрират своето единство при уреждането на спорни въпроси, които не накърняват тяхната териториална цялост. От Виенския конгрес през 1814-1815 г. т. нар. Велики сили диктуват всички важни събития на континента. Частичната пренастройка на европейския концерт при различни ситуации не променя картината като цяло. Самото разделяне на държавите на "велики" и "други" предопределя и отношенията между тях – отношения на неравноправност, на подчиненост, зависимост, сервилничене... Отношения, които винаги са в полза на големите.

По отношение на България решенията на конгреса в Берлин са крайно несправедливи и неадекватни. Преживяла два века на възход, българската нация получава признание и от Османската империя през 1870 г., когато Високата порта начертава границите на Българската екзархия, и от представителите на всички Велики сили в Цариград по време на Цариградската посланическа конференция през декември 1876 – януари 1877 г., когато тези граници, с незначителни поправки, са потвърдени от всички. По това време 1870–1876 г. те не са наложени със силата на оръжието или поради военния разгром на Османската империя. Те са очертани единствено съобразно живеещото в тях българско население. Две години по-късно, през 1878 г., представителите на същите тези Велики сили променят тотално своето мнение по този въпрос, което идва да подскаже, че "обективността" им е в тяхната сила.

Разпокъсването на българската нация и територия се отразява по един невероятно жесток начин върху българите. Нарушен е икономическият и духовният ритъм, в който те живеят десетилетия наред, разпокъсано е едно тяло, чиито части се поставят в крайно неравностойно положение, заложени са противоречия, които ще пречат вечно за пълното съчленяване на разпокъсаното.

В същото време са заложени, и то умишлено, междунационални и междудържавни противоречия в Европейския югоизток, които ще се проявяват постоянно с различна сила. Творците на тези противоречия, които играят вечната роля на съдници и арбитри, обаче знаят отлично, че когато двама или повече се карат, третият или някой друг печели – и то много, и то невероятно много по съвсем елементарен начин. Принципът "разделяй и владей" в случая показва по блестящ начин своята правота и своята вечност.

След Берлинския конгрес българите са изправени пред трудно разрешими задачи – за национално обединение, за национална консолидация, за икономически просперитет, за духовен подем... все процеси, чийто естествен ход е прекъснат насилствено и чието възстановяване изисква неимоверни сили и воля.

СЪДЪРЖАНИЕ

НАЛАГАНЕ И СЪЩНОСТ НА ОСМАНСКАТА ФЕОДАЛНА СИСТЕМА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. ПОСЛЕДИЦИ ОТ ПАДАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПОД ТУРСКА ВЛАСТ 5
  Налагане на османската военно-феодална система 5
  Установяване на турската политическа, военна и административна система 9
  Българското селско стопанство през XV–XVI век 11
  Категории население със специални задължения 14
  Българското градско стопанство през XV–XVI век 15
  Вътрешна и външна търговия през XV–XVII век 18
  Последици от падането на България под турска власт 21

РЕНЕСАНСЪТ, ПРОСВЕЩЕНИЕТО, БУРЖОАЗНИТЕ РЕВОЛЮЦИИ – ТРУДНИЯТ ПРЕХОД КЪМ НОВОТО ВРЕМЕ 24

ГРАНИЦИ, ПЕРИОДИЗАЦИЯ И СЪЩНОСТ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ 33
  Хронологически рамки и периодизация 33
  Същност и съдържание на Българското възраждане 38

ИКОНОМИЧЕСКИ И ОБЩЕСТВЕНИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVIII И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК 40
  Разложение на османския феодализъм 40
  Реформите в Османската империя през втората четвърт на XIX век. "Ера" на Танзимата 45
  Промени в селското стопанство 48
  Промени в градското стопанство. Развитие на градовете 52
  Развитие на търговията 54
  Социална структура на българското общество през XVIII и първата половина на XIX век 55

ЗАРАЖДАНЕ НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНАТА ИДЕОЛОГИЯ 60
  Съпротива срещу турската власт през първата половина на XVIII век 60
  Паисий Хилендарски. История славянобългарска 64
  Софроний Врачански 69

ПОЛИТИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ И ВЪОРЪЖЕНИ БОРБИ НА БЪЛГАРИТЕ ОТ СРЕДАТА НА XVIII ВЕК ДО КРИМСКАТА ВОЙНА 76
Участие на българите в руско-турските войни и в освободителните борби на сърби и гърци 76
Велчова завера 85
Селски въстания в Западна и Северозападна България (1835–1841) 87
Браилски бунтове (1841–1843) 91
Видинско въстание през 1850 г. 93
Политически движения и организации на българите по време на Кримската война 95

ПРОСВЕТНО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО 101
Предпоставки за възникване на движението 102
Преход към светско училище 105
Просветно движение след Кримската война 113

ДВИЖЕНИЕ ЗА САМОСТОЯТЕЛНА БЪЛГАРСКА ЦЪРКВА 119
Предпоставки за възникване на движението и първи сблъсъци между българи и гърци 120
Борба за самостоятелна българска църква до Кримската война (1853–1856 г.) 122
Църковно-национално борби след Кримската война 127
Великите сили и българският църковен въпрос 129
Учредяване на самостоятелна българска църква 136

СТОПАНСКИ И СОЦИАЛНИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА 140
Промени в българското селско и градско стопанство през 50–70-те години на XIX век 142
Социална структура на българското общество през 50–70-те години на XIX век 148

БОРБИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД СРЕЩУ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО ПРЕЗ 50–60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК 151
Начало на организирано националноосвободително движение 151
Политически организации и идейни течения през 60-те години на XIX век 160
Четническо движение 174

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО 179
Българската култура до Кримската война (1853–1856 г.) 179
Подем на българската култура след Кримската война 186

ФОРМИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ 194
Нация и национализъм 194
Класически определения за нацията 197
Състояние на българската народност след завладяването на България от турците 200
Формиране на българската нация 201

НОВ ЕТАП В НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ 205
Любен Каравелов – жизнен път, дейност, идейни виждания 205
Васил Левски. Изграждане на Вътрешната революционна организация 212
Първо общо събрание на БРЦК. Подем на революционното движение 220
Провал във Вътрешната революционна организация 223
Криза в революционното движение 1873–1874 г. 225
Христо Ботев начело на революционното движение 230
Разцепление в средите на "младите". Революционната акция от септември 1875 г. 234

АПРИЛСКО ВЪСТАНИЕ 240
Подготовка на въстанието 240
Обявяване и ход на въстанието 245
Причини за разгрома. Характер и значение на въстанието 248
Световната общественост в защита на българите 250

ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ 253
Революционно движение след Априлското въстание 253
Българският въпрос в европейската политика през 1876–1877 г. 259
Руско-турската война 1877–1878 г. 264
Националноосвободително движение на българския народ по време на войната 268
Санстефански мирен договор. Характер и значение на войната 270
Берлински конгрес и последвалият го мирен договор 272

Иван Стоянов

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Българска
Второ преработено и допълнено издание

Компютърен дизайн *Иван Иванов*
Технически редактор *Катина Илева*

Формат 70х100/16
Печатни коли 17,5

ISBN 978–954–8387–81–1

Издателство "ИВИС",
В. Търново, 2010

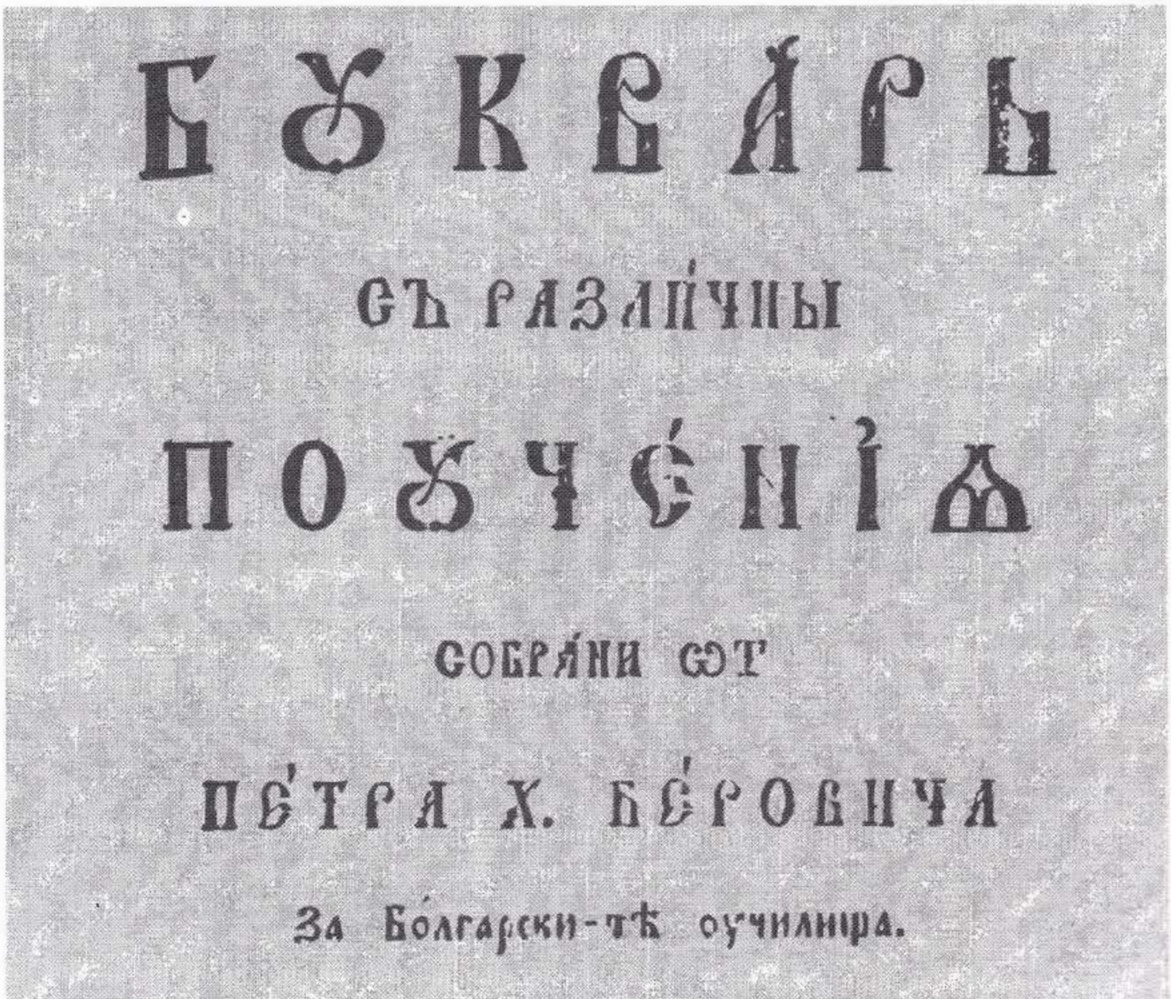

БꙊКВАРЬ

СЪ РАЗЛИ́ЧНЫ

ПОꙊЧЕ́НІѦ

СОБРА́НИ ѾТ

ПЕ́ТРА Х. БЕ́РОВИЧА

За Бо́лгарски-тѣ̀ оучилища.

Напеча́та сѧ сӑсъ помощь-тӑ

Г. А̓НТОНЬОВА Ї̓ѠАННОВИЧА.

Въ го́дѣ 1824.

Петър Берон, Рибен буквар, 1824 г.

Иван Стоянов е професор във ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”. Преподавател е по история на Българското възраждане. Научните му интереси са насочени към изучаване на идейните възгледи на политическите течения и организации през XIX в. Особено внимание в тях се обръща на либералната доктрина от XIX в. На тази проблематика са посветени и дисертациите му за получаване на научните степени доктор по история и доктор на историческите науки. По-важните монографични изследвания – самостоятелни и в съавторство, са: “Либералната партия в Княжество България 1879–1886 г.”, С., 1989; “Славянските комитети и българското освободително движение след Априлското въстание 1876–1877 г.”, С., 1992; “Страници от новата история на Велико Търново”, В. Търново, 1993; “История на Българското възраждане”, В. Търново, 1999; “Политически идеи на Тайния централен български комитет”, В. Търново, 2002; “Възобновяване на българската държавност – идеи и проекти”, Варна, 2002; “Любен Каравелов. Нови щрихи към живота и дейността му”, В. Търново, 2008; “... И някога, и днес, и завинаги... Памет за Апостола”, В. Търново, 2009; “ТЦБК. Идеи и проекти”, В. Търново, 2009.

Иван Стоянов е първият ректор на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий” – възпитаник на Университета.

През 1998 г. Американският библиографски институт го включва в изданието си “Пет хиляди световни личности” (Five thousand personalities of the world).

12